

MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ

FONETİKA, ORFOEPIYA, ORFOQRAFIYA

BİRİNCİ HİSSƏ

ÜÇÜNCÜ NƏŞR

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

Ш163
047

ƏBDÜLƏZƏL DƏMİRÇİZADƏ

MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ

FONETİKA, ORFOEPIYA, ORFOQRAFIYA

BİRİNCİ HİSSƏ

ÜÇÜNCÜ NƏŞR

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən təsdiq edilmişdir*

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

252264

*Bu kitab "Müasir Azərbaycan dili Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya"
(Bakı, Maarif, 1972) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

*Dərslük Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür*

Redaktoru

Ağamusa Axundov
akademik

ISBN 978-9952-34-153-9

494.361-dc22

Azərbaycan dili – Fonetika

Əbdülməzəl Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 256 səh

Ali məktəblərin filoloji fakültələrinin müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslik üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə – "Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi" bəhsində fonetik qanunlar, vurğu, intonasiya və eləcə də hecaların növləri haqqında geniş məlumat verilir. İkinci hissə "Müasir Azərbaycan dilinin orfoepiyası" bəhsidir. Burada müasir Azərbaycan dilinin orfoepiyasının əsasları, saitlərin, samitlərin və mürekkəb sözlərin tələffüz qaydaları izah olunur. Üçüncü hissədə – "Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası" bəhsində Azərbaycan dilinin yazısı və orfoqrafiyası haqqında qısa məlumat verilir.

© "Şərq-Qərb", 2007

GİRİŞ

Azərbaycan dili Azərbaycanda və bir sıra qonşu ölkələrdə əsrlərdən bəri yaşayan azərbaycanlılara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən ana dilidir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna mənsub olmaqla bu qrup daxilində mərkəzi mövqə tutan və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir. Həm də bu qrupa mənsub dillər arasında ən əvvəl, yeni təqribən VII-IX əsrlər arasında ümumxalq dili halında formalaşmışdır.

Ümumxalq dili kimi özünün ilk formalaşma dövründən başlayaraq həm danışq dili, həm də ədəbi dil qolları üzrə azərbaycanlılara xidmət etmiş olan Azərbaycan dili XIX əsrdən tamamilə milli dilə çevrilmiş və Azərbaycan milli mədəniyyətinin forması halında xeyli təkmilləşmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin hər iki növü – şifahi və yazılı növü təqribən XI-XII əsrlərdən mövcuddur. Əlbəttə, şifahi ədəbi dil nisbətən daha əvvəllər formalaşmışdır, lakin yazılı ədəbi dil yaradıldıqdan sonra da şifahi ədəbi dil ilə yanaşı işlənir və ümumi qanunauyğun yolla inkişaf edir. Məhz bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini nəzərdən keçirdikdə belə məlum olur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin hər iki növü daima müvazi surətdə işlənmişdir. Əlbəttə, ilk dövrlərdə şifahi ədəbi dilin işlənilmə dairəsi daha geniş, yazılı ədəbi dilin işlənilmə dairəsi isə nisbətən məhdud olmuşdur. Bununla belə, ədəbi dilin şifahi və yazılı növləri zənginləşmə, dəyişmə mənbələri kimi daima bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişlər. Bu isə Azərbaycan ədəbi dilinin vahid milli dil halında formalaşmasının və ümumi normaların qanunlaşdırılmasının zəminini yaratmışdır.

Dil onu yaradan və yaşadılara xidmət edən ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün, onun qayda-qanunları da həmin dildə danışanların inkişafı ilə əlaqədar surətdə dəyişir və təkmilləşir.

Ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan meyarn əsasları, şərtləri aydınlaşmış olur ki, bunlar əsasən aşağıdakılardır. dürüstlük, düzgünlük, dəqiqlik, asanlıq, sadəlik, vahidlik, eynilik, sabitlik, ahəngdarlıq, səlislik, fəsihlik və davamlılıq.

Məhz buna görə də belə xüsusiyyətləri ilə şərtlənən normalar əsasında qurulmuş ədəbi dil pozulmaz sayılır və onun pozulmasına da yol verilmir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin belə normalar əsasında sabitləşərək milli mədəniyyətimizin forması halında qabaqcıl dünya dilləri ilə ayaqlaşması müasir dövrlə üzvi surətdə bağlıdır.

Azərbaycan ədəbi dili rəsmi dövlət dilidir Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir yüksək hüquqa malik olması onun şifahi qolunun qurultay, konfrans, məruzə, mühazirə dili kimi də tam halda formalaşmasına imkan yaratmışdır Beləliklə də müasir Azərbaycan ədəbi dili təlim-təhsil ocaqlarında təhsil vasitəsinin və təlim-təhsil fənlərinin əsası olmuşdur Müasir Azərbaycan ədəbi dili bütün üslub qolları üzrə şaxələnərək hərtərəfli inkişaf etmiş dillərdəndir

Hazırda Azərbaycan dilində minlərlə elmi, texniki, siyasi və bədii kitablar, yüzdən çox qəzet və məcmuə nəşr olunur Kino ekranlarından, teatr səhnələrindən, qurultay salonlarından, ali məktəblərdən, elmi-tədqiqat institutlarından, idmançı şərqiələrindən, gənclərin nəğmələrindən Azərbaycan dilinin hər gün, hər saat məğrur, şaqraq və dərin məzmunlu avazı eşidilir Azərbaycan dili bir sıra radiostansiyalarda vertliş hüququna malik bir dil kimi dünyada səslənir

İndi Azərbaycan ədəbi dilində dünya elm və sənət xəzinəsinin ən qiymətli əsərlərini oxumaq mümkündür. Azərbaycan xalqının hər bir oğlu, qızı dünya elm və ədəbiyyat klassikləri – Aristoteli, Firdovsini, Nizamini, Homeri, Şekspiri, Puşkini, Tolstoyu, Darvini və başqalarını öz ana dilində oxuya bilir

Müasir Azərbaycan ədəbi dili çox tərəqqi və inkişaf etmiş dillər sırasındadır. Azərbaycan ədəbi dilində yalnız bədii əsərlər deyil, elmin, texnikanın, fəlsəfi və ictimai düşüncələrin ən son nailiyyətlərindən bəhs edən çoxcildli, dərin məzmunlu əsərlər də yazılır

Burada belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili keçən əsrlərdə də ümumən Orta Asiyada, xüsusən Qafqazda yaşayan müxtəlif dilli xalqlar arasında ümumi anlaşma vasitəsi olmuş, hətta Qafqazın bir sıra xalqlarından olan aşılqlar, əsasən öz qoşmalarını Azərbaycan dilində söyləmişlər Son zamanlarda aparılmış tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, XVI–XVIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış 35 erməni aşiği azərbaycanca qoşmalar düzəldib el arasında oxumuşlar

Azərbaycan dilinin Qafqazda və Orta Asiyada xalqlar arasında anlaşma vasitəsi kimi geniş dairedə istifadə olunduğunu XIX əsrin məşhur adamları – Lermontov, Marlinski, Lazarev, Budaqov dəfələrlə qeyd etmişlər Hətta Lermontov Azərbaycan dilinin Qafqazda, ümumiyyətlə, Asiyada gəzib-dolaşmaq üçün ən əlverişli bir anlaşma vasitəsi olduğunu, o zaman Avropada çox işlənən fransız dili kimi mahiyyət daşıdığını xüsusi qeyd etmişdir

Beləliklə, aydın olur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi kökləri vardır. Buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilindən düzgün istifadə etmək üçün onun qayda-qanunlarının əsaslarını dəqiq bilmək və onun normalarının pozulması səbəbləri haqqında ümumi təsvürə malik olmaq

her bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur Müasir Azərbaycan ədəbi dili dedikdə əsasən müasir dövrdə yüksək səviyyəli, hərtərəfli inkişaf etmiş və bütün sahələr üzrə hər cür anlayışı ifadə etmək imkanları olan Azərbaycan ədəbi dili nəzərdə tutulur

“Müasir Azərbaycan ədəbi dili” fənni indi azərbaycanlıların bütün sahələrdə istifadə etdikləri anlaşma vasitəsinin – Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edən vahidlərin qayda-qanunlarını və əsas normalarını öyrədən fənnə deyilir.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dili” fənninin əsas şöbələri və bəhsləri aşağıdakılardır fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya, sintaksis

1) Fonetikada müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlər sistemindən, fonetik qanunlarından, fonetik hadisələrindən və parçalarından bəhs olunur

2) Orfoepiyada müasir Azərbaycan ədəbi tələffüz normalarından, qayda və qanunlarından bəhs olunur

3) Orfoqrafiyada müasir Azərbaycan ədəbi dilində düzgün yazı qaydalarından bəhs olunur

4) Leksikologiyada müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindən, sözlərin quruluş və mənə növlərindən bəhs olunur.

5) Frazeologiyada müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji ifadələrin tiplerindən və mənə növlərindən bəhs olunur

6) Morfologiyada sözlərin dəyişməsindən və qrammatik kateqoriyanın morfoloji əlamətlərindən bəhs olunur.

7) Sintaksisdə söz birləşmələrindən, cümlələrdən bəhs olunur

Bunlardan başqa bu və ya digər əsas bəhslərlə əlaqədar olaraq müasir Azərbaycan yazısından, əlifbasından, durğu işarələrindən və leksikoqrafiyasından da məlumat verilir

Beləliklə, aydın olur ki, “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” adlanan fənn düzgün danışmaq, düzgün yazmaq, düzgün oxumaq və deyiləni, yazılanı düzgün başa düşmək üçün ən mühüm anlaşma vasitəsi olan dilin normalarını, qayda-qanunlarını əsaslı surətdə tədqiq və təlim edən bir fəndir

BİRİNCİ HİSSƏ

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİKASI

ÜMUMİ FONETIKA MƏSƏLƏLƏRİ

§1. Fonetikanın mövzusu və növləri. Fonetika dilçiliyin bir bölməsidir. Bu bölmədə dilin əsas tərkibindən, səs qanunlarından, daha ümumiləşmiş halda desək, dilin səs sistemindən bəhs olunur.

Ümumi və xüsusi dilçilik olduğu kimi, onun bir bölməsini təşkil edən fonetika da ümumi fonetika və xüsusi fonetika olmaq üzrə iki növdür

Səslərin ümumi akustik və fizioloji cəhətləri, səslərin təsnifində tətbiq olunan ümumi prinsiplər, eləcə də vürğu, heca, intonasiya, səs, fonem, səs sistemi, səslərin dəyişməsi, əvəzlənməsi kimi bir sıra məsələlərin nəzəri əsasları ümumi fonetikanın mövzusunı təşkil edir. Xüsusi fonetikada isə bu məsələlər ayrıca olaraq bu və ya digər konkret bir dil əsasında tədqiq olunur və həmin dilin özünə xas olan cəhətləri aydınlaşdırılır, hətta məxsusi qanunları müəyyənləşdirilir. Ümumi fonetikada ümumiləşdirilmiş halda verilmiş bir sıra qanunlar, təsnifat bu və ya digər dilin materialı əsasında nümünələrle xüsusi fonetikada bir qədər də dəqiqləşdirilir

Beləliklə, hər bir dilin öz adı ilə müəyyənleşən xüsusi fonetika formalaşmış olur. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonetikası, rus dilinin fonetikası, gürcü dilinin fonetikası, türk dilinin fonetikası, ərəb dilinin fonetikası, alman dilinin fonetikası və s.

Dilin səs vahidləri əməli və nəzəri məqsədlərlə müxtəlif cəhətlərdən, müxtəlif istiqamətdə tədqiq olunur, beləliklə də fonetikanın müxtəlif bəhsləri və müxtəlif növləri formalaşır. Bu baxımdan fonetikanın aşağıdakı növlərini xüsusi qeyd etməyi lazım bilirik

1. Təsviri fonetika. Bu və ya digər konkret bir dilin müasir səviyyədə malik olduğu səs tərkibini, səs qanunlarını və müəyyən şəraitdən asılı olaraq yaranan fonetik dəyişmələrin qanunauyğunluğunu

aydınlaşdırmaq, təsbit etmək və bunlardan əməli nəticələr çıxarmaq təsviri fonetikanın mövzusunı və məqsədini təşkil edir. Belə nəticələr isə dil təlimi işini faydalı və səmərəli qurmaqda, əlifbanı təkmilləşdirməkdə, orfoqrafiya qaydalarını elmi-nəzəri əsaslar üzrə dəqiqləşdirməkdə, təkmilləşdirməkdə, orfoepiya əsaslarını müəyyənləşdirməkdə mütəxəssisləri və eləcə də dil muəllimlərini nəzəri cəhətdən silahlandırır.

Əlbəttə, təsviri fonetikanın bir sıra nəticələri fonetikanın digər növləri üçün də faydalı ola bilər. Bu nəticələr – dilin musiqi, xüsusən təğənni¹ işi ilə əlaqədar bəzi məsələlərini də aydınlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər

2. Tarixi fonetika. İnkişaf tarixi boyu müəyyən dilin səs tərkibində, fonetik qanun və qaydalarında baş vermiş dəyişmələri öyrənilib, həmin dilin fonetik sisteminin inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək tarixi fonetikanın mövzu və məqsədini təşkil edir.

Tarixi fonetikada səs tərkibinin təkmilləşməsi, müəyyən səsini və ya fonetik qanunun tədricən geniş dairedə işlək olma prosesi, yeni bir səsini törəmə, digər bir səsini yoxolma prosesi tədqiq olunur.

Tarixi fonetika təsviri fonetikadan tədqiqat obyektinə və mənbəyinə görə də fərqlənir. Təsviri fonetikada müasir ədəbi dilə, canlı danışığa və nəhayət, canlı şivələrə əsasən nəticələr çıxarılır, daha doğrusu, təsviri fonetikada hazırkı dövrdə səslənən, eşidilən dil tədqiq olunur. Burada təbii (qulaqla) eşitmədən başqa, alətlər vasitəsi ilə də tədqiqat aparılır və nəticələr əldə edilir.

Tarixi fonetikada vəziyyət başqa cürdür. Burada əsasən yazılı abidələr və qohum dillər fonetik cəhətdən tədqiq edilərsə də, müasir dil, onun müxtəlif şivələri, müxtəlif üslub növləri də tədqiqat obyektinə ola bilər. Bu tədqiqatda isə müqayisəli tarixi üsul tətbiq olunur. Deməli, tarixi fonetika öz tədqiqat usuluna görə də təsviri fonetikadan fərqlənir

Butun bunlara baxmayaraq, həm təsviri, həm tarixi fonetika bir-birini tamamlayır və əslində təsviri fonetika da tarixi fonetikanın bir hissəsini təşkil edir. Çünki tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən müasir dilin fonetik sistemi inkişaf tarixində müəyyən mərhələnin fonetik sistemindən başqa bir şey deyildir.

Buna baxmayaraq, təsviri fonetika müstəqil istiqamətli və müəyyən tədqiqat obyektinə olan müstəqil bir sahədir

¹ Təğənni hava ilə oxumaq, rüzmünü etmə

Fonetikanın, dilçilik ədəbiyyatında adları çəkilən digər növlərinə gəldikdə, deməli ki, *təcrübi fonetika*, *fizioloji fonetika*, *müqayisəli fonetika* kimi adlarla tanınan bütün bu fonetika növləri əslində təsviri və tarixi fonetikalarda tətbiq olunan üsul ilə, vasitə ilə, ya da tədqiq olunan sahə ilə bağlı olaraq fərqlənən növlərdir.

3. Təcrübi, yaxud eksperimental fonetika daha çox təsviri fonetikadır. Lakin burada müxtəlif alətlər vasitəsi ilə səsini məxrəci, səsini uzanma, qısalma dərəcəsi və sairə, xüsusən müasir fizika, texnika imkanları – maşınları əsasında laboratoriyada tədqiq olunur

4. Fizioloji fonetika əslində fonetikanın əsas tədqiqat obyektini olan səslərin yaranmasında fəaliyyət göstərən bədən üzvlərinin tələffüz prosesindəki vəziyyətinin tədqiqi ilə bağlı bir sahədir və həm təsviri, həm də tarixi fonetikada bu cəhətlər nəzərə alınır

5. Müqayisəli fonetikada bir dilin şivələrindəki, bir ailəyə mənsub dillərdəki və hətta müxtəlif dillərdəki səs sistemi müqayisə yolu ilə tədqiq olunur. Buna görə də müqayisəli fonetikanın əsasını təşkil edən tədqiqat üsulu həm tarixi fonetikada, həm də təsviri fonetikada (daha ümumiləşmiş halda desək, həm ümumi, həm də xüsusi fonetikada) tətbiq olunur. Beləliklə də təkcə bir dilin səsləri haqqında deyil, bir sıra qohum və ya yad dillərin fonetik sistemi haqqında ətraflı məlumat verilmiş olur

§2. Fonetikanın əhəmiyyəti. Dil dedikdə biz, birinci növbədə, səslənmə ilə təzahür edən bir hadisəni başa düşürük. Əslində dünya dillərinin bir qisminə danışığın ümumi şəkildə səslənmə hadisəsində fəal vəzifəsi olan bir üzvün adı ilə, yəni rusca *язык*, fransızca *langue*, ərəbcə *لسان*, farsca *زبان*, ətqanca *زب*, türk dillərində *til*, *dil* adlanması da dil üçün səslənmənin və danışığın üçün dilin nə qədər vacib olduğunu göstərən bir dəlildir. Axı, ağız boşluğuna gələn hər cür səs axınından müxtəlif səslərin yaranmasında iştirak edən ən mühüm üzv ağız boşluğunda hərəkət edə bilən dildir. Elə buna görə də dildən, yəni danışığından bəhs edərkən, biz ancaq səslənmə ilə bağlı olan və danışığın üzvləri vasitəsi ilə formalaşan səsli dili başa düşürük.

Dil tələffüz olunur və eşidilir, şərti işarələrlə – hərflərlə yazılır və oxunur. Beləliklə, dil tələffüz olunan, yazılan, oxunan və eşidilən nitq kimi müxtəlif formalarda olsa da, yəne əsasən səslərlə təzahür edir. Buna görə də səs dilin maddi qabığı hesab olunur və dil səslərlə maddiləşən bir ictimai hadisə sayılır.

Hər bir dildəki səslər müxtəlif olduğu kimi, müxtəlif dillərdəki, hətta oxşar səslər də tam eyniyyət təşkil etmir.

Bundan başqa, dil dəyişdikcə, inkişaf etdikcə dildəki səslərdə də az–çox dəyişiklik ola bilər. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dəyişən dilin maddi vasitəsi olan səslərin dəyişməsi, dilin bir sıra fonetik qanun və hadisələrinin dəyişməsinə, hətta yeni fonetik qanunların yaranmasına səbəb ola bilər. Məhz buna görə də dili həm əməli məqsədlə öyrənmək üçün, həm də nəzəri məqsədlərlə tədqiq etmək üçün onun maddi hissəsini, yəni səsləri bilmək, səslərlə əlaqədar bir sıra hadisələri və qanunları başa düşmək zəruridir.

Sadə şəkildə desək, əlifba düzəltmək, orfoqrafiya qaydalarını tənzim etmək, həm də bunları təlim etmək, düzgün tələffüz əsaslarını müəyyənləşdirmək və öyrətmək, başqa dilləri öyrənmək, loqopedləri (dili nöqsanlı olan uşaqları: pəltək, kəkələyən və ya müəyyən səsləri tələffüz edə bilməyən) təlim etmək və daha bir sıra sifət əməli məqsədlər üçün dilin səslərini və fonetik qanunlarını öyrənmək çox zəruridir.

Bunlar eyni zamanda səslərin dəyişmə, əvəzlənmə, düşmə, artma qanunlarını, tarixi inkişaf yollarını nəzəri cəhətdən tədqiq etmənin zəruriliyini doğurur. Bundan başqa, dillərin tarixi tədqiqində tətbiq olunan müqayisəli tarixi üsul daha çox tarixi fonetikaya əsaslanır, bu isə qohum dillərin tərkibinin öyrənilməsi zərurətini bir daha aydın göstərir.

Bütün bunlar ümumən dilçilik elminin, xüsusən onun bir bölməsini təşkil edən fonetikanın əhəmiyyətini nümayiş etdirən konkret faktlardır. Buna görə də hər bir mədəni adam nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün əvvəlcə dilin fonetik əsaslarını bilməlidir.

§3. Fonetik transkripsiya Məhdud miqdarda hərflərdən ibarət olan əlifba əsasında qurulmuş yazıda nitq səsləri dəqiq işarə olunmur, çünki yazının vahidləri olan hərflər nitq vahidləri olan səslərlə tam eyniyyət təşkil etmir

Orfoqrafik qaydaya görə müəyyən sözlərdə eyni hərflərlə bəzən müxtəlif səslər kimi, bəzən də eyni səsini müxtəlif variantı kimi tələffüz olunur. Məsələn, *hoqqa*, *toqqa* sözlərində yanaşı yazılan *q* hərflərindən birincisi karlaşmış halda (*ka* kimi), ikincisi isə cingiltili – dilarxası samit kimi tələffüz olunur. Yaxud *kolxoz*, *kino*, *katib*, *çiçək* sözlərində *k* hərfi uç səsini işarəsi halında tələffüz olunur; *kolxoz* sözündə *k* hərfi dilarxası – kar samit (*ka*) kimi, *kino*, *katib* sözlərində *k* hərfi dilortası – partlayan kar (*ke*) samit kimi, *çiçək* sözünün sonundakı *k* hərfi isə dilortası – novlu kar samit kimi tələffüz olunur.

Beləcə də *sovet, kolxoz* sözlərində ilk hecanın tərkibindəki *o* hərfi *a* kimi, *alim, aciz* sözlərinin əvvəlindəki *a* hərfi uzun *a* halında, *alma, ağac* sözlərindəki *a* hərfi isə adi orta kəmiyyətli *a* saiti halında tələffüz olunur və s

Belə misalların sayını artırmaq mümkündür, lakin elə bu nümunələrdən də aydın olur ki, hərflər hər zaman səslərlə eyniyyət təşkil etmir. Buna görə də dildəki səsləri tələffüz olunduğu kimi dəqiq surətdə öz məxrəcə uyğun halda yazmaq üçün həmin dilin yazı vasitəsini təşkil edən əlifbadakı hərflərdən əlavə, başqa yazılarda istifadə olunan əlifbalardakı hərflərdən də, hətta hərflərin sağında, solunda, üstündə, altında qoyulan bir sıra şərti işarələrdən də istifadə etmək lazım gəlir.

Beləliklə, əlavə hərflərdən və bir sıra şərti işarələrdən istifadə etməklə xüsusən şifahi dildə olan səsləri daha dəqiq halda yazıya köçürmək mümkün olur. Dildəki səsləri və səs variantlarını dəqiq surətdə yazıya köçürmək üçün istifadə edilən xüsusi hərflər və işarələr sistemi ümumiləşmiş halda fonetik transkripsiya¹ adlanır.

Fonetik transkripsiyadan müxtəlif məqsədlərlə aparılan tədqiqat işlərində istifadə olunur, xüsusən dillərin müqayisəli tədqiqində, dialektoloji tədqiqat işlərində, fonetikada, orfoepiya normalarının dəqiqləşdirilməsində fonetik transkripsiyadan daha çox istifadə edilir.

Biz bu kitabda fonetik transkripsiya kimi, əsasən muasir əlifbamızdan və bəzi şərti işarələrdən istifadə etmişik ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- N,** Dilarxası *n* samitinin sağır *n*, səsinin hərfi işarəsidir: *man,a, san,a*
- K'** Dilarxası kar samiti, *q* samitinin kar qarşılığını – *ka* samitini bildiren işarə: *kollektiv*
- X'** Diltortası - partlayan kar samitin işarəsi: *çiçəx', küləx'*
- a: ə:** Sait səsi bildiren hərfdən sonra qoyulan qoşa nöqtə həmin saitin uzunluğunu bildirir: *a ləm, tə:rif*
- i. i.** Sait səsi bildiren hərfdən sonra qoyulan tək nöqtə həmin saitin qısa olduğunu bildirir: *bacı.si, əmi.si*
- ɸ Ɖ Ƨ Ƙ** Samit səsləri bildiren hərflərin altında qoyulan tək nöqtə həmin hərfi ifadə olunan kar samitin cingil-

¹ Transkripsiya – latınca *trans* (köçürmə) və *criptio* (yazı) sözləri tərkibindən düzəldilmiş termin; sözləri yazıda deyilişinə daha uyğun oxsetdirmə üsuludur

tililəşdiyini, cingilti samitin isə karlaşdığını bildirir *kitab, keçid, hatğa, mutakka*

Yanaşı iki hərfin üstündə qoyulan bu işarə həmin hərflərlə ifadə olunan səslərin qovuşuq halda – diftonqvarı tələffüz olunduğunu bildirir. *təux, qəurma*. Sait səsi bildiren hərfin üzərində qoyulan bu işarə həmin saitin burunda azacıq uzun tələffüz olduğunu bildirir: *atā, sā, ağıli*.

p^h Bəzi kar samitin nəfəsli tələffüzünü bildirmək üçün samiti bildiren hərfin üzərinə kiçik *h* hərfi qoyulur *p^hul, sap^h* və s

SƏSİN FORMALAŞMA MƏNBƏLƏRİ VƏ ƏLAMƏTLƏRİ

§4. Səsin akustik fiziki əlamətləri Səs çox mürəkkəb və geniş bir anlayışdır. Səs dedikdə, təbiətdə mövcud hər cür səs fikrə gələ bilər. Əslində biz nəyi eşidiriksə, onu da ümumiləşmiş halda səs adlandırırıq. Doğrudur, müasir fizika sübut etmişdir ki, təbiətdə insan qulağı eşitməyən səslər də vardır. Həmin səslər fizikanın “akustika” bəhsində öyrənilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, eşitmə üzvü ilə – qulaqla dərk olunan hər şey səsidir.

Lakin bütün bunlarla bərabər, belə bir cəhəti qeyd etməliyik ki, səsin varlığı bizim qulağımızdan asılı deyil və biz eşitməsək də, təbiətdə səs mövcuddur. Səsin töremə mənbəyi və səbəbi başqadır, yayılma mühiti də müxtəlifdir. Buna görə bizim qulağımız da bir cür səs deyil, çox müxtəlif növ səs eşidir.

Bunu necə başa düşməli və necə izah etməli? Bu suallara cavab vermək üçün fizikanın səs (akustika) bəhsinə müraciət edək.

Cisimlər bu və ya digər qüvvənin təsirin nəticəsində rəqşə gəlir. Bu, rəqşli hərəkət adlanır. Rəqşlənmə isə həmin cismin mühitini, yəni havanın və ya başqa qazın hissəciklərini rəqşə gətirir, lakin tədricən zəiflənir və nəhayət yox olur. Buna görə də hava və ya başqa qaz mühiti olmayan yerdə nə rəqşlənmə əmələ gələ bilər, nə də yayıla bilər; halbuki hava eyni zamanda müxtəlif rəqşlənməni çox müxtəlif istiqamətə keçirib yaya bilər.

İnsanda və heyvanların çoxunda hava rəqlənmesini son dərəcə həssaslıqla duyan xususi bir üzv – cihaz mövcuddur ki, bu üzv qulaq adlanır Əşyanın rəqsi – hərəkəti nəticəsində hava hissəciklərində əmələ gələn rəqlənmə istiqamətində olan hava dalğaları qulağa çatacaq xususi bir təəssürat yaradır ki, buna biz səs deyirik Səs, bu və ya digər mühitdə (adətən havada) yayılıb eşitmə üzv ilə qəbul olunan və beyində müəyyən təəssürat yaradan rəqlənmədir İnsan səsləri qulağı ilə eşidir

Şəkil 1 İnsan qulağının quruluşu

Qulaq başlıca üç hissədən ibarətdir: çöl, orta və iç hissə.

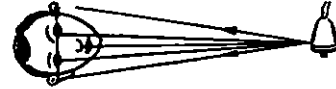
Səs dalğaları əvvəlcə qulağın çöl hissəsinə – çöl qulağa, yəni qulaq seyvanına gəlir və buradan çöl qulaqla orta qulaq arasında olan qulaq pərdəsinə çatır. Bu zaman qulaq pərdəsi ona toxunan dalğaların təsiri ilə həmin dalğaların rəqlənmə tezliyinə bərabər tezlikdə¹ rəqlənir.

Qulaq pərdəsinin rəqlənməsi ling kimi işləyən oynaq sümük-lər sistemi, yəni çəkic, zından, üzəngi tipli sümükler sistemi vasitəsi ilə qulağın daxili hissəsinin boşluğunu örtən uzunsov pəncərəyə verilir Qulaq yolunun mexaniki qıcıqlanmaya qarşı çox həssas olan sinir ucları yerləşən hissəsi endoloimf deyilən maye ilə doludur. İçəridə əsas membran adlanan hissə vardır. Bu membran hər biri müəyyən tona köklənmiş bir neçə min (4500-ə qədər) müxtəlif uzunluqda liflərdən ibarətdir.

İç qulağa gələn səs dalğaları onun tezliyinə köklənməli olan liflərini rəqsə gətirir Beləliklə, müəyyən liflər rəqsə gəlir və onlara uyğun olan əsəb ucları qıcıqlanır, bu əsəblər isə qıcıqlanmanı beyinə aparır. Mürəkkəb səs təsir etdikdə bir sıra əsəb ucları qıcıqlanır və bunun nəticəsində də insan mürəkkəb səsini, məsələn, musiqi akkordunun ayrı-ayrı tonlarını dərk edə bilər

Səs dalğalarının yayılma istiqamətlərinin dəqiq təyin edilməsində insan qulağının cüt olmasının da çox böyük əhəmiyyəti vardır. Səs dalğalarının istiqamətini təyin etməyi bacarmaq hissi isə beyin mərkəzlərinin qulaqlara çatan rəqlənmələrdəki kəmiyyət fərqi hesabına ala bilmək qabiliyyəti sayəsində əmələ gəlir.

Hər iki qulağı bərabər eşidən şəxsin, adətən, səs mənbəyinə üzünü düz tuta bilməsi və bir qulağı bir az ağır eşidən və ya kar olan şəxsin isə səs gələn tərəfə üzünü düz istiqamətləndirə bilməməsi də qulağın cüt olmasının əhəmiyyətini göstərən bir faktir.

Şəkil 2 Hər iki qulağı ilə bərabər eşidən şəxs başını səs mənbəyinə düz döndərmiş olur

İnsanın eşitmə üzvu səsləri bir-birindən asanlıqla fərqləndirir; səsin zil – uca, pəst – alçaq, gur – zəif olduğunu, yaxud rəngarəng növlərini ayırd edə bilər Hətta, insan eyni dərəcədə ucaltıqda, gurultuda danışan iki tanış adamın səsini və ya eyni dərəcədə zillikdə və pəstlikdə çalınan zımanın, kamançanın, klarnetin və başqa musiqi alətlərinin səsini məhz tembrinə, səsin boyasına görə fərqləndirə bilər Eyni əsasda dildəki *a* səsi *o* səsinə, *i* səsi *ü* səsinə ayırd edilir

Bu nə üçün belədir və səslərin fərqlənməsini nə ilə izah etmək olar?

Yuxarıda aydınlaşdırdıq ki, səs – rəqlənmədir. Akustikada rəqlənmənin, yaxud səs dalğalarının forma və xarakterinə görə fərqlənən səsini başlıca üç növündən danışılır: zərbələr, gurultular və tonlar.

Zərbələr atəş açılışından, partlayışdan, elektrik qığılcımından, hər hansı bir ağır cismin zərbəsindən çıxan səslərdir Belə səslərə uyğun gələn zərbə rəqlənməsi təkcə bir dalğadan ibarət olur

Küy yaxud gurultulu rəqlənmə qeyri-ahəngdar (qeyri-bərabər, qeyri-periodik) olanda, yəni rəqlənmənin zaman vahidi –

¹ Tezlik – rəqlənmənin bir saniyədəki sayı

miqdarda dəyişən olduqda yaranan səsə deyilir. Məsələn, ağac sinanda əmələ gələn çartıltı və s.

İnsanın danışmaq üzvlərindən dodaqların, dilin, dilçeyin rəqlənməsində də kuy ola bilər. Ağız boşluğunda və ya qırtlaqda da bele kuy yaranma bilər.

Ton, yaxud musiqi səsi (avaz) rəqlənmə ahəngdar (bərabər, periodik) olanda, yeni rəqlənmənin zaman vahidi miqdarı sabit qaldıqda yaranan səsə deyilir. Məsələn, musiqi alətlərinin, müğənilərin səsi bele səslərdəndir.

Nitq prosesində səs tellərinin rəqlənməsi və bununla ağız və burun boşluğundakı havanın rəqlənməsi də bele ahəngdar rəqlənmədir.

Ümumiyyətlə, tonda az da olsa küy ünsürü, küydə də azacıq ton ünsürü mövcuddur. Buna görə də saf tona və ya saf küyə nadir hallarda təsadüf edilir.

Səsin bir sıra keyfiyyət xüsusiyyətləri küyə nisbətən tonda daha parlaq surətdə özünü göstərir və məhz buna görə də səsin gücü (şiddəti) ucalığı, uzunluğu və tembrimi kimi çox mühüm keyfiyyətləri də əsasən tonlar üzərində daha asan müşahidə və tədqiq oluna bilər.

Səsin ucalığı rəqlənmənin tezliyindən asılıdır, yeni bir saniyədə rəqlənmə miqdarı çox olarsa, səsin ucalığı çoxalır və səs də ucalır. Əksinə, bir saniyədə rəqlənmə miqdarı azalarsa, səsin ucalığı azalır və səs də alçalır.

İnsan qulağı ən alçaq səs olaraq saniyədə rəqlənmə miqdarı 16 və ən uca səs olaraq saniyədə rəqlənmə miqdarı 20 000 olan səsi eşidə bilər.

Səsin gücü rəqlənmənin amplitudundan¹ (bir ucundan o bir ucuna genişlənmə sahəsindən), yeni səs dalğasının qalxıb düşmə nöqtələri arasındakı məsafədən asılıdır.

Rəqlənmə amplitudu böyük olduqda, səs də güclü, rəqlənmə amplitudu kiçik olduqda, səs də zəif olur.

Səsin uzunluğu rəqlənmənin kəsilib və ya uzadılaraq davam etmə müddəti ilə ölçülür.

Adətən, nitq səslərinin, xüsusən sait səslərin davamlılıq dərəcəsinə görə növləri məhz səsin uzunluğu əsasında müəyyənləşdirilir. Səsin tembrini² səsin xüsusi keyfiyyəti və məxsusi boyaları deməkdir. Bərabər ucalıqda və gurluqda olan səslər tembrinə görə bir-

¹ Amplituda - genişlik (lat)

² Tembr - zəng kilsəsi, zəng vuran (frans)

birindən fərqlənə bilər. Tembrə görə eyni not üzrə oxumaq da, müxtəlif musiqi alətlərində çalmaq da, müxtəlif şəxslərin səslərini fərqləndirmək də olur. Buna görə, tembr səsin fərdiləşmə əlaməti kimi qiymətləndirilir.

Səs rezonansı¹ və rezonator əslində əks-səda adlandırığımız hadisədir, yeni bir cismin rəqlənməsinə cavab olaraq digər cismin rəqlənməsi səs rezonansıdır.

Rezonans, adətən, qapalı hava mühitində baş verir. Bu cəhətdən ağız və burun boşluğu nitq səsləri üçün (məsələn, qırtlaqda yaranma tonları üçün) rezonans mühiti vasitəsi, yeni rezonator ola bilər. Bir qayda olaraq, ağız boşluğunda müxtəlif rezonans şəraiti yaranmaqla, səs dalğalarından müxtəlif saitlər formalaşır.

Əsas ton - mürəkkəb musiqi səsindeki ən aşağı tona deyilir.

Oberton² böyük tezliklərlə malik olan qalan sadə tonlarla deyilir ki, bu da yüksək ahəngdar tonlar deməkdir.

Əsas tona nə qədər oberton qarışırsa, səsin tembrində bir o qədər dolğun və zəngin olar.

Bəzən əsas ton olmadan da rezonator ton yaranır ki, bele ton şərti olaraq rezonator tonu adlanır.

Adətən rezonator tonu hər hansı bir hərəkətə gətirici qüvvə ilə (üfürməklə, tənəffüslə) rezonator ton olan havanın rəqlənməsindən yaranır.

Yeni alətlər vasitəsi ilə səslərin üzərində aparılan tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, rezonans hava dalğası keçən rezonatorların (ağız boşluğunun) hər yerində birdən baş vermir və eləcə də ağız boşluğunun ön və arxa hissəsində ayrı-ayrı rezonans olur.

Eyni zamanda rezonatorun uzadılması, qısaldılması da tonun kökünü dəyişdirir.

Rezonans sahəsi (ön, arxa) və rezonans nəticəsi (alçaq, yüksək tonlar) formant adlanır.

Bələliklə, akustika baxımından səslərin ümumi xarakterini nitq səslərinə tətbiq etdikdə başlıca olaraq aşağıdakı ümumi nəticələr əldə edilir:

1. Nitq səslərinin çoxu küylüdür və saf ton deyildir.

2. Səsin gücü - şiddəti səs tellərində havanın (nəfəsvermə zamanı) sıxılma gücündən asılı olur (vurgulu və vurgusuz saitlərdə olduğu kimi).

¹ Rezonans - əks-səda (soso səs vermə) (frans)

² Oberton - yüksək ton (alm)

3. Səsin ucılığı səs tellərinin uzunluğundan və gərginliyindən asılı olur.

4. Saitlərin davamlılığı çox, samitlərin davamlılığı az olur

5. Səsin boyası, tembri ağız, burun boşluqlarının həcmindən və formasından asılı olur

Buradan isə nitq hissələrinin akustik xarakteri ilə nitq səslərinin fizioloji şəraiti arasında sıx bağlılıq olduğu aydınlaşır. Bu isə o deməkdir ki, rezonans üçün rezonator lazımındır

§5. Səsin fizioloji mənbələri və əlamətləri. Nitq vahidləri olan səslərin formalaşması fizioloji mənbələrlə daha çox əlaqədardır. Səslərin fizioloji mənbələri dedikdə, səslərin əmələ gətirilmə prosesində iştirak edən bədən üzvləri, insanın bioloji və fizioloji orqanizminin ən mühüm hissələri nəzərdə tutulur. Bu hissələr isə ümumiləşmiş halda danışmaq üzvləri, yaxud nitq orqanizmi adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan varlığını idarə edən əsəb sistemi danışmaq üzvlərinin də idarəedicisidir və buna görə də əsəb sistemi danışmaq üzvləri sırasında birinci yeri tutur. Digər üzvlər isə bədəndəki mövqelərinə görə üç qrupa bölünür. 1) Aşağı üzvlər (aşağı hissə); 2) Orta üzvlər (orta hissə); 3) Yuxarı üzvlər (üst hissə).

Aşağı üzvlər əslində tələffüz cihazını təşkil edən üzvlərdən ibarətdir və bu üzvlərin vəzifəsi səsni əmələ gəlməsi üçün lazım olan qüvvəni hərəkətə gətirməkdir

Orta üzvlər əsasən boğazda yerləşən üzvlərdən ibarətdir və bunların vəzifəsi rəqsələnmə ilə səs törəməkdir.

Yuxarı üzvlər ağız və burun boşluqlarının ayrıldığı yerden başlayaraq burun boşluğundan, ağız boşluğundan, ağız boşluğunda yerləşən üzvlərdən və dodaqlardan ibarətdir. Bu hissənin əsas vəzifəsi danışmaq səslərini formalaşdırmaqdır.

Danışmaq üzvləri haqqında nisbətən dəqiq və geniş təsəvvürə malik olmaq üçün 3-cü şəklə nəzərdən keçirmək və başlıca üzvlər haqqında az da olsa, bəhs etmək vacibdir.

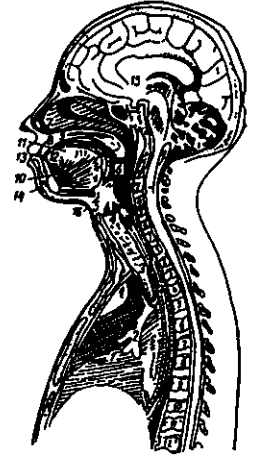
Ümumən səslərin yaranmasında və müxtəlif nitq səslərinin formalaşmasında bu üzvlərdən hər birinin müəyyən və məxsusi vəzifəsi vardır.

§6. Aşağı üzvlər. Aşağı hissənin başlıca üzvu ağ ciyərdir. Ağ ciyər səslərin əmələ gəlməsində doğrudan doğruya deyil, səs əmələ gətirən digər üzvlərə köməkçi və vasitəçi olaraq iştirak edir.

Məlum olduğu üzrə, müxtəlif səslərin əmələ gətirilməsi müxtəlif tezlikli rəqsələnmələrlə əlaqədardır. Belə rəqsələnmələrdə isə xaricə buraxılan havanın da miqdarı müxtəlif olmalıdır. Danışmada lazım olan hər cür səsni tələbinə görə xaricə buraxılmalı havanın miqdarını müəyyənləşdirməkdə ağ ciyərni mühüm rolu vardır; çünki ağ ciyər xaricə buraxılan havanı avtomatik surətdə azaldıb artırır. Ağ ciyərin bu qabiliyyəti pozulduqda danışmada kəkələmə, topuqlama kimi hallar əmələ gəlir. Adı təneffüsdə hava ağ ciyəre tədricən və bərabər ölçüdə muntəzəm surətdə daxil olduğu halda, danışmaq zamanı, əksinə olaraq, hava ağ ciyərdən xaricə müxtəlif ölçüdə buraxılır. Ağ ciyər havanın bronxlardan və nəfəs borusundan keçərək qurtlağa gəlməsinə təsir göstərir və bu hava oradakı səs tellərini hərəkətə gətirir. Beləliklə, hava dalğaları tərkibindəki səslənmiş dalğalar ağız və ya burun boşluğuna keçir və oradan da xaricə çıxır.

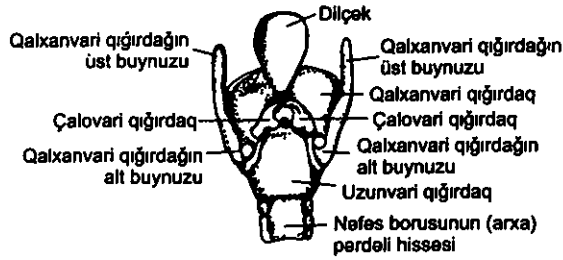
Buradan aydın olur ki, nitq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən aşağı hissədəki üzvlərin əsası ağ ciyər olsa da bu prosesdə diafraqma, bronxlar və nəfəs borusu da iştirak edir.

§7. Orta üzvlər Orta hissə əsasən qurtlaqdan ibarətdir. Qurtlaq (xirtək) qısa borudan ibarət olmaqla bir neçə qığırdağın birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu qığırdaqlardan ikisi öz həcm və şəklinə görə başqalarından xeyli fərqlənir. Bunlardan birincisi, aşağı üzükvari qığırdaqdır ki, onun dar ucu qurtlağın ön tərəfinə, enli ucu isə arxa tərəfinə uzanmışdır. İkincisi, üzükvari qığırdağın üstündə yerləşmiş olan qalxanvari qığırdaqdır. Qalxanvari qığırdağın arxasında isə bir cüt, o qədər də böyük olmayan, uçbucaq quruluşlu və hərəkətədirici çalovvarı (piramidal) qığırdaq da vardır (4 və 5-ci şəkillərə bax)

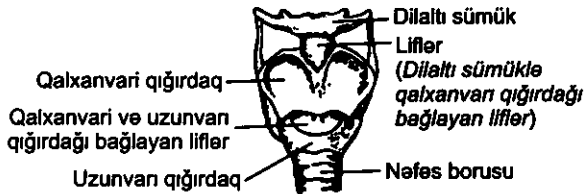

Şəkil 3 Danışmaq üzvləri

- 1 Ağ ciyərlər 2 Bronxlar 3 Nəfəs borusu. 4 Qurtlaq 5 Səs telləri
- 6 Ağız boşluğu 7 Burun boşluğu.
- 8 Yuvaqlar 9 Sert damaq
- 10 Damaq pərdəsi (yaxud yumşaq damaq) 11 Dil 12 Dişlər
- 13 Dodaqlar 14 Alt çənə
- 15 Əsəb sistemi - beyin
- 16 Udlaq boşluğu

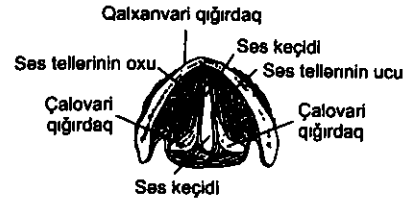

Şəkil 4

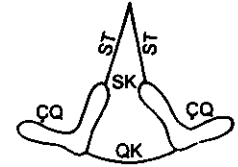

Şəkil 5

Qırtlaqda olan bu qığırdaqların hamısı bir-birinə özələ liflərlə bitişmişdir. Qırtlağın içərisində hər iki tərəfdən onun divarlarına yapışmış olan et çıxıntıları burada üfqi vəziyyətdə uzanmışdır. Bu et çıxıntılarının başlanğıc ucu qalxanvari qığırdağın içəri küncünə, son ucu isə çalovvari qığırdaqlara bitişmişdir. Qırtlaqdakı qığırdaqların hərəkətə icad olmaları sayəsində bu et çıxıntılarının ucu bir-birindən tamamilə uzaqlaşaraq, nəfəsalma zamanı ağ ciyəre gedən və nəfəsvərmə zamanı ağ ciyərdən gələn havanın heç bir maneə ilə rastlaşmadan keçib getməsinə imkan yaradırlar ki, bu zaman heç bir səs əmələ gəlmir. Bu et çıxıntılarının ucu bir-birinə yaxınlaşa və hətta, bir-biri ilə kipləşərək birləşə bilər və beləliklə, ağ ciyərdən gələn hava et çıxıntılarının uclarına toxunaraq ona təsir edir, bunun nəticəsində də həmin çıxıntılarda rəqsənmə əmələ gəlir, bu rəqsənmə, yaxud səs dalğası isə udlaq boşluğundan keçərək ağız və burun boşluqlarında müxtəlif səslərin formalaşması üçün əsas olur (6 və 7-ci şəkillərə bax).

Şəkil 6

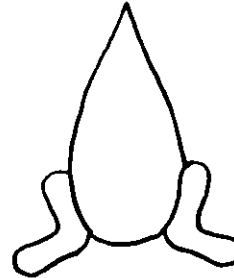
Şəkil 7

ST - Ses tellərinin ucları.
 ÇQ - Çalovvari qığırdaqlar
 SK - Ses tellərarası keçid - ikinci keçid
 QK - Qığırdaqlararası keçid - birinci keçid

Səslərin əmələ gəlməsində əsas vasitə olan həmin tele bənzər et çıxıntıları səs telləri adlanır. Bu səs tellərinin arasındakı açıqlığa səs keçidi, çalovvari qığırdaqlar arasındakı açıqlığa isə qığırdaq keçidi deyilir (6-cı şəklə bax).

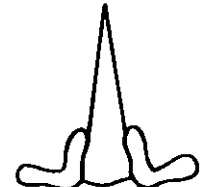
Çalovari qığırdaqların, səs tellərinin vəziyyətini və fəaliyyətini daha yaxşı təsvir edə bilmək üçün, bir çox fonetistlər tərəfindən məqbul görülən aşağıdakı sxemlərdən istifadə etməyi biz də məqsədemüvafiq bilirik.

Qırtlaqdan hava axını keçərkən çalovvari qığırdaqlar və səs telləri başlıca olaraq aşağıdakı vəziyyətlərə düşür

Şəkil 8

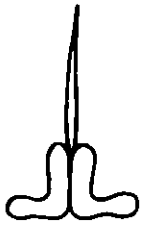
1 Danışmaq zamanı sorbost surətdə nofosalma zamanı geniş keçidlər əmələ gəlir. Danışmaq zamanı sorbost surətdə nofosalma zamanı keçidlər nisbətən bir az daralmış olur.

Şəkil 9

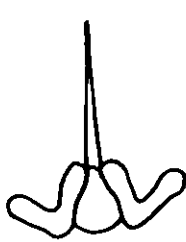
2 Hava axını birinci geniş keçiddən ötürülür, ikinci dar keçidə düşdükdə, xırdıltı və ya xırıltı yaranır. Belə vəziyyətdə udlaqın samitlərinin formalaşmasında da olur.

Nitq səslerinin formalaşması üçün səs tellərinin başlıca olaraq üçüncü və beşinci vəziyyətdə rəqlənməsindən alınan səsler əsas olur

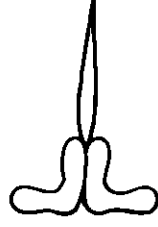
Şəkil 10

3 Hor iki keçid bağlı olub, hava axını təzyiç edərək yol açanda, qırtlaqda hiçqurtunu andıran səs emələ gəlir. Bununla da bir sıra dillərdə olan *h* tipli səsler yaranır.

Şəkil 11

4 Qırtlaqlararası keçid açıq, səs tellərarası keçid isə bağlı olanda pıçılı emələ gəlir.

Şəkil 12

5 Qırtlaqlararası keçid bağlı, gərgin vəziyyətdə olan səs tellərarası keçid isə azacıq açıq olduqda, bu keçiddən keçən hava axını səs tellərini rəqləndirir və bununla da səs (sövt) emələ gəlmiş olur.

§8. Yuxarı üzvlər. Orta hissədə emələ gələn səsler hələ tam nitq səsleri deyil; əsil mənada nitq səsleri – nitq səslerinin müxtəlif növləri tam halda üst hissədə formalaşır. Üst hissədə yerləşən danışıq üzvləri, əsasən ağızla əlaqədar olan üzvlərdir və burun boşluğu da bu hissəyə daxildir. Şerti olaraq bu üzvləri “ağız üzvləri” adlandırmaya mümkündür.

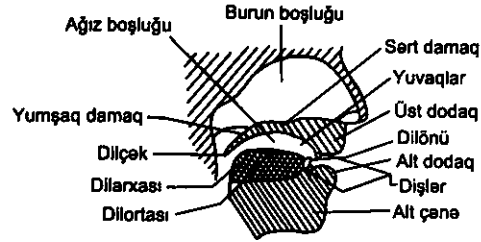
Ağız üzvlərinin sxemi

Ağız. Səsin emələ gəlib müəyyən şəkə düşməsində mühüm rol oynayan üzvlərdən biri də ağızdır.

Ağız da qırtlaq kimi mürəkkəb bir danışıq cihazıdır. Ağız dedikdə, əsasən, aşağıdakı üzvlər nəzərdə tutulur:

Fəal üzvlər *L* – alt dodaq, *A* – dilin ön hissəsi, *M* – dilin orta hissəsi, *P* – dilin arxa hissəsi, *N* – dilçək, *V* – yumşaq damaq.

Vasitəçi üzvlər: *b* – üst dodaq, *d* – üst ön dişlərin kənarı, *e* – üst ön dişlərin arxa səthi, *f* – yuvaqlar, *g* – sərt damağın ön hissəsi, *h* – orta damaq, *i* – yumşaq damağın ön hissəsi, *j* – yumşaq damağın arxa hissəsi.

Şəkil 13

a) ağız boşluğu, b) dil, c) damaq, ç) dilçək, d) dişlər, e) dodaqlar, e) alt çənə

Bu üzvlərin hər birinin həm təklikdə, həm də bir-birinə köməkçi olaraq, səslerin bu və ya digər şəkə düşməsində müəyyən vəzifəsi vardır.

Şəkil 14 Başın şaqqa kəsiyi (yumşaq damaq qaldırılmış vəziyyətdə)

Fəal üzvlər: *L* – alt dodaq, *A* – dilin ön hissəsi, *M* – dilin orta hissəsi, *P* – dilin arxa hissəsi, *N* – dilçək, *V* – yumşaq damaq.

Vasitəçi üzvlər: *b* – üst dodaq, *d* – üst ön dişlərin kənarı, *e* – üst ön dişlərin arxa səthi, *f* – yuvaqlar, *g* – sərt damağın ön hissəsi, *h* – orta damaq, *i* – yumşaq damağın ön hissəsi, *j* – yumşaq damağın arxa hissəsi.

Şəkil 15 Başın şaqqa kəsiyi (yumuşaq damaq aşağı düşürülmüş vəziyyətdə)

- I Ağız boşluğu II Uddlaq boşluğu. III Burun boşluğu. IV Qırılaq
 1 Nəfəs borusu 2 Ses telləri 3 Yalançı ses telləri 4 Çalovvan qırıdaq 5 Özlükvarı qırıdaq
 6 Dnlaltı sümük. 7 Qırılaq qaşığı. 8 Dil 9 Sort damaq 10 Yumuşaq damaq 11 Dılçək. 12 Damaq vəzi

Məlum olduğu üzrə, müəyyən həcmdə olan hər bir boşluqdakı hava rəqslənmə zamanı səs əmələ gətirir. Buna görə də səs tellərində rəqslənməklə səsə dönmüş hava dalğaları ağızda, ağız boşluğunun həcmindən asılı olaraq, müxtəlif avazlı səslərə çevrilə bilər. Yəni boğazdan ağız boşluğuna verilən səsləri ağız boşluğu öz həcmi dəyişməklə müxtəlifləşdirir. Lakin ağız boşluğu daha çox səsləri, demək olar ki, kəmiyyətcə dəyişir və səslərin mənalı və müxtəlif keyfiyyətli olmalarına çox az təsir edir. Buna görə də belə səsləri tam yetkin səs (sövt) kimi qəbul etmək olmaz.

Əslində ağız boşluğu adı mənadə boşluqdan ibarət xali bir məkən deyildir. Ağız boşluğu səslərin formaya salınmasında çox mühüm rol oynayan bir sıra üzvlərin yerləşmiş olduğu mürəkkəb bir rezonator və səsləri tənzim edən reqlyatorudur.

Üst hissədə yerləşmiş olan bir sıra danışmaq üzvləri (dil, dodaqlar, dişlər) bir-birne yaxınlaşaraq və ya biri digərinə toxunaraq, biri digərini sıxaraq qırılaqdan gələn axının sərbəst surətdə xaricə çıxmasına maneə törədir, beləliklə də, müxtəlif növlü səslər əmələ gəlir.

Dilin və dodaqların müxtəlif vəziyyət alması, çənələr və dişlər arasındakı açıqlığın çox və ya az olması və s. səslərin gah patlılıq ilə, gah fışılıqla, gah da fışılıqla çıxmasını təmin edir və bununla da qırılaqdan gələn rəngsiz səslər ağızda müxtəlif rənglərdə formalaşır.

Beləliklə, ağız boşluğunda ağız üzvlərinin bu və ya digər şəkildə iştirak etməsi sait, samit səsləri və bunların müxtəlif növlərini (kipleşən, küylü, titrək və s. samitləri) yaradır.

Dil. Dil özünün mütəhərrikiyi və asanlıqla şəklini dəyişə bilməsi sayəsində danışmaq işində son dərəcə mühüm fəaliyyət göstərir. Dil ağız boşluğunun həcmi müxtəlif şəkildə dəyişə bilər ki, bunun nəticəsində də müxtəlif sait səslər əmələ gəlir. Eyni zamanda dil müxtəlif şəkildə sövt axına maneə yaratmaqla (arx şəkli almaqla, uc hissəsinin qatlanması və ya titrəməsi ilə, dişlərə toxunmaqla və s.) müxtəlif samitlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Hətta bir sıra səslər vardır ki, bunlar sadəcə dil səsləri adlanırlar.

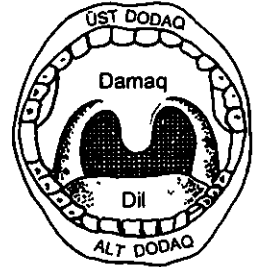
Nitq səslərinin formalaşmasında iştirakına görə, dili əsasən üç hissəyə bölmək olar ki, belə bölgünü xüsusən fonetist-dilçilər "dilin fonetik bölümü" adlandıırırlar.

Fonetik bölünməyə görə dil aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

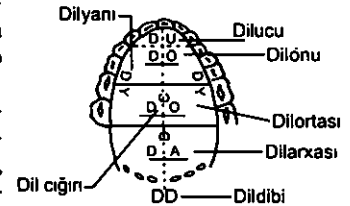
DÖ – *dilönü* – dilin qabaq hissəsidir ki, sakit vəziyyətdə dişlərin yanında və ya aşağı ön dişlərin yuvaqları (alveolları) yanında yerləşir. Dilönündə ən fəal hissə dilucudur.

DU – *dilucu* – dilin ən çəvik və həcmcə ən kiçik hissəsidir. Bu hissə müxtəlif səslərin formalaşmasında və müstəqil surətdə, ya da ön dişlərə, bəzən dişlərə və dodaqlara toxunaraq fəal iştirak edir.

DO – *dilortası* – dilin orta hissəsidir ki, bəzən fonetistlər bu hissənin ön damağa qarşı olan bir hissəsi kimi izah edirlər. Bu hissə

Şəkil 16 Ağız boşluğu və damaq (ağız bucaqları kəsilib ağız tamam açılmış)

Şəkil 17 Dilin fonetik bölümü

dilönünə nisbətən az çevikdir, lakin dilarxasına nisbətən çevikdir, çünki dilin arxa hissəsi bir o qədər də hərəkət edə bilmədiyi halda, dilortası bir az mütəhərrik olduğundan sərt damağa doğru qalxa öilir və qalxma dərəcəsindən asılı olaraq, müxtəlif səslərin formalaşmasında (*y, g* səslərinin) mühüm rol oynayır.

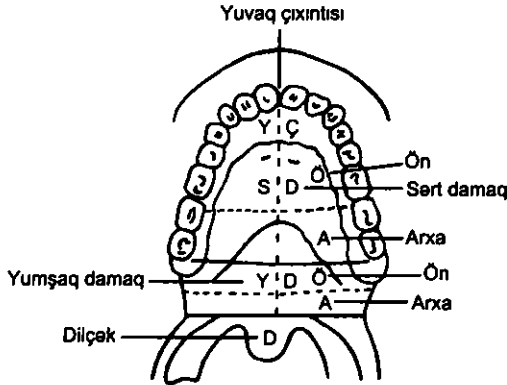
DA – dilarxası – dilin arxa hissəsidir ki, yumşaq damağa və qismən sərt damağa doğru qalxaraq, ya arxaya, ya da enə hərəkət edərək müxtəlif səslərin formalaşması üçün şərait yaradır.

Müxtəlif səslərin formalaşmasında, dilin iştirakında həmin başlıca hissələrlə birlikdə dilyanları (*DY*), dildibi, yaxud dilkökü (*DD*) və diluzununa dil çığı (*DC*) da müəyyən dərəcədə rol oynayır.

Damaq – Ağız boşluğunun tavanını, burun boşluğunun isə fərsini – alt səthini təşkil edir və qübbə şəklində olub, iki esas hissəyə bölünür:

SD – sərt damaq – damağın dilönü və dilarxasına qarşı duran hissəsidir və damağın öndən $\frac{2}{3}$ hissəsini təşkil edir.

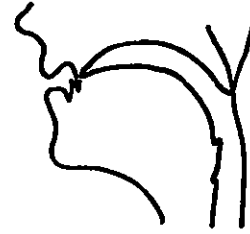
YD – yumşaq damaq – damağın dilarxasına qarşı duran hissəsidir ki, ön damaqdan sonra xirtəyə doğru arxada yerləşmişdir. Yumşaq damağın ucu damaq pərdəsi, yaxud dilçəkdir.

Şəkil 18 Damağın fonetik bölümü

D – Dilçək müstəqil surətdə hərəkət edə bilər və yuxarı qalxdıqda qırtlaqdan burun boşluğuna geden yolu bağlayır, aşağı endikdə isə bu

yol açılır və beləliklə, sövti axının burun boşluğuna getməsi nəticəsində *m, n* kimi bir sıra səslərin formalaşması üçün şərait yaranır.

Şəkil 19 Dilçək yuxarı qalxmış, burun boşluğuna geden yolu tutmuşdur.

Şəkil 20 Dilçək aşağı enmiş, burun boşluğuna geden yol çox, ağız boşluğuna geden yol isə az açıq qalmışdır

Dişlər ayrılıqda səslərin müxtəlifləşməsi üçün heç bir müstəqil vəzifəyə malik deyildir. Dişlər yalnız dil və dodaqlara köməkçi olaraq səslərin müxtəlifləşməsində iştirak edir. Məsələn, *s, z* səslərinin emələ gəlməsi üçün dişlər *dilə, f, v* səslərinin yaranması üçün dişlər alt damağa kömək edir. Dişlərin alt və üst çənələrdə yerləşdikləri yerlərin – yuvaqların da səslərin formalaşmasında rolu vardır.

Dodaqlar bəzən dairəvi bir şəkil almaqla, bəzən bir-birindən uzaqlaşmaqla, bəzən əksinə, bir-birinə yaxınlaşmaq və ya kipləşməklə bir sıra müxtəlif sait və samut səslərin formalaşmasında feal iştirak edən üzvlərdəndir.

Çənələr səslərin formalaşmasında iştirak edən üzvlərdəndir. Xüsusən alt çənənin iştirakı göze çarpacaq dərəcədədir. Əlbəttə, alt çənə dodaqlar qədər çox iş görmür, lakin alt çənə, mütəhərrik olması

Şəkil 21

nəticəsində muxtəlif dərəcədə üst çənədən uzaqlaşa bilər. Beləliklə də, bir tərəfdən ağız boşluğunun muxtəlif həcmdə olmasına, digər tərəfdən də dodaqların muxtəlif məsafədə aralanıb yaxınlaşmasına imkan yaratmış olur. Bu isə səsələrin muxtəlif rənglərə düşməsinin ötrü zəruridir.

Buna qədər verdiyimiz izahatdan məlum olur ki, nitq səsələrinin formalaşmasında nitq orqanizminin hissələrinin təşkil edən üzvlərin hər birinin bu və ya digər dərəcədə müəyyən vəzifəsi vardır.

Buna görə də səsələrin formalaşmasında iştirakına görə bu üzvləri üç qrupa ayırmaq olar:

- 1 Fəal (əsas) üzvlər
- 2 Köməkçi (vasitəçi) üzvlər.
- 3 Avazlayan (rezonator) üzvlər.

Səs telləri, arxa damaq, dil, dilçək və dodaqlar fəal; dişlər, yuvaqlar, ön damaq, nəfəs borusu və ağız ciyərləri köməkçi; qırılaq, udlaq boşluğu, ağız boşluğu, burun boşluğu və çənələr avazlayan üzvlərdən sayılır.

Əlbəttə, bunların hamısı əsəb sistemi ilə idarə olunur.

§9. Səsin ictimai əlamətləri Dünyada neçə cür səs var? – deyə hər kəs sual verə bilər. Lakin heç kəs bu suala qənaətbəxş cavab verə bilməz. Elə buna görə də hər hansı bir şəxs özündə neçə cür səs haqqında təsvir olduğunu hesaba almaq istəsə, bunu hesablaya bilməz və hətta hesablaya bildiyini adlandırmaq üçün dildə lazımı miqdarda söz də tapa bilməz. Axı biz rəngarəng musiqi səsələri eşidirik, həm də muxtəlif musiqi alətinə, ayrı-ayrı muğənniyə görə bu səsələrin keyfiyyəti, kəmiyyəti, təsirini muxtəlif olur. Göy gurultusu, su şırıltısı, quş civiltisi, qab cingiltisi, vırıltı, uğultu, qurultu, şaqıltı, şappıltı, zıqqıltı, hıqqıltı, fisilti, fişilti, mələmə, ulama, xışiltı, qışiltı, vıziltı və s. bunların hamısı səsdir. Danışığ da səsdir. Bir sözlə, biz səsələr aləmində yaşayırıq və hər tərəfdən səsələrlə əhatə olunmuşuq. Əvvəlki bəhslərdən bizə məlum oldu ki, insanın qulağı bu səsələri dərək edir və təbiətdə insan qulağının dərək edə bilmədiyini səsələr də mövcuddur. Eyni zamanda məlum oldu ki, hər cür səs fiziki hadisədir və beləliklə, səsələrin hamısı fiziki səsələr kimi tanına bilər. Lakin bu səsələr öz mənbəyinə və mahiyyətinə görə muxtəlif olur. Ahəngdar səsələr – avaz, ahəngdar olmayan səsələr – küy, gurultu adlanır. İnsan fikirlərinin ifadəsinə xidmət edən səsələr isə danışığ səsələridir.

Səsələrin fiziki mahiyyəti, ümumiyyətlə, fizikanın “akustika” bəhsində tədqiq olunur; danışığ səsələri isə əsasən fonetikada öyrənilir.

Əvvəlki bəhsdən bizə məlum oldu ki, hər növ səsi əmələ gətirən rəqsələnmənin bir mənbəyi olduğu kimi, danışığ səsələrinin də mənbəyi insanın danışığ üzvləridir. Belə ki, bizim ciyərlərimizdən gələn hava dodaqlarımızdan bayıra çıxıncaya qədər bir çox maneələrlə rastlaşır. Beləliklə, rəqsələnmə əmələ gəlir, səs törəyir və formalaşır, ağızdan çıxaraq bizi əhatə edən havada yayılır. Bu səsələrin ictimai vəzifə və mənasını tam anlamaq, təyin etmək üçün cəmiyyətin digər üzvlərinin eşitməsi lazımdır ki, bundan ötrü də insanda eşitmə üzvü – qulaq vardır. Həm səsələrin əmələ gətirilməsi, həm də eşidilməsi, yəni insanın danışığ fəaliyyəti isə mərkəzi əsəb sistemi ilə idarə olunur.

Danışığ səsələri, yaxud fonetikanın tədqiq obyektini olan səsələr, hər şeydən əvvəl, ictimai ünsiyyətin ən kəskin silahı olan dildə məxsusdur və dilin maddi qabığıdır.

“Səs” fonetik bir termin olaraq, geniş mənada danışığ üzvləri vasitəsi ilə əmələ gələn səsələr, dar mənada isə danışığ səsələri deməkdir.

Məlum olduğu üzrə, hər bir dildə müəyyən miqdar səs vardır və hər bir səs danışığ üzvlərinin muxtəlif istiqamətdə fəaliyyəti nəticəsidir. Danışığ üzvlərinin fəaliyyəti nəticəsində fonetik axın muxtəlif nöqtələrdən keçərək danışığ səsi halında formalaşır. Buna görə də səsələrin formalaşma nöqtələri sistemi, ümumiyyətlə, məxrəc (artikulyasiya)¹ və ya səs məxrəci adlanır.

Məxrəc etibarını ilə fərqlənən səsələr isə hər bir dildə ümumiləşmiş halda, müəyyən adla bizə məlum olan səsələrin miqdarından çox olur və belə səsələrin bəzisi ilk və bir az da səthi təəssüratda adamın qulağına eyni və ya oxşar səsələr kimi gəlir. Lakin bu səsələrin hamısı nitq üçün – dil üçün bərabər dərəcədə zəruri deyildir.

Eləcə də bir dildə birinci dərəcəli qiyməti olan bu və ya başqa bir səs digər dildə ikinci dərəcəli ola bilər, ya da zəruri səs sayılmaz.

Bəzən muxtəlif dildə (xüsusən rus dilinin və ya hər hansı bir xarici dilin təlimində) eyni adlı hərflə işarə olunan səsələrin də eyni, fərqli adlı hərflə işarə olunan səsələrin isə hər bir dil üçün spesifik xüsusi səsələr olmasından bəhs edilir və yanlış da nəticələr çıxarılır.

Məhz belə yanlış anlayışın nəticəsində, hətta bir zaman rus əlifbasından *я, ю, е* hərfləri ilə ifadə olunan rus dili fonetik sistemine

¹ Artikulyasiya – aydın, üzvlərinə ayrılmış halda söyləmək, danışmaq (lat.)

xas səsləri biz dilimizdəki *y* səsi ilə *a*, *u*, *e* səsləri tərkibinə bərabər səs sayıb, həmin mənada da qəbul etmişdik.

Yaxud indi də bir sıra dərsliklərdə göstərilir ki, guya ruscadakı *a*, *б*, *в*, *г*, *д*, *з*, *о*, *ш*, *ч* və *с* Azərbaycan dilindəki *a*, *b*, *v*, *q*, *d*, *z*, *o*, *ş*, *ç* eyni səslərin hərfi işarələridir. Həqiqətdə isə belə deyildir.

Əslində hər bir dildə məxrəcə az-çox yaxın olan səs qrupları əsasında dilin fonetik sistemini yaradan məxsusi məxrəc özüdür və bu məxrəc özü ilə görə hər bir dilin səsləri ancaq o dilin özünəməxsus əlamətlərinə malik olur

Danışığımızdakı səslərə, tələffüz edərkən, diqqətlə qulaq assaq, burada bir sıra xüsusiyyətlərin olduğunu aydınlaşdırmaqla bilirik. Məsələn *aç*, *ağ*, *at* sözlərindəki *a* ilə *aləm*, *adi*, *alim* sözlərindəki *a* səsinin; *iş*, *it*, *ip* sözlərindəki *i* səsi ilə *imış*, *sədri*, *hərbi* sözlərindəki *i* səsinin tələffüzə fərqləndiyini, müxtəlif kəmiyyətdə tələffüz edildiyini bir o qədər çətinlik çəkmədən duymaq mümkündür. Bunların fərqli eşidilmələrinə baxmayaraq, bu səslər Azərbaycan dilində bir sövti növü kimi tanınır və yazıda da müxtəlif *a*, müxtəlif *i* kimi qiymətləndirilmir. Bunun səbəbi isə Azərbaycan dilində bu incə fərqli müxtəlif səslərin ayrı-ayrı yeni mənalı sözləri yarada bilmək keyfiyyətinə yox, ancaq fonetik kəmiyyətə (yəni qısa, ya adi *a*, *i* və uzun *a*, *i* kimi) malik olmasıdır.

Lakin başqa bir dildə bu incə fərqli *a*, *i* və *s* müxtəlif mənalı sözləri yaradan səslərdir. Türkmən dilində *adi* *a* və uzun *a* iki müstəqil səsdir. Çünki bu səslərdən birini digəri ilə (yəni *adi* *a* səsi ilə uzun *a* səsinə) əvəz etməklə söz öz mənasını da dəyişir. Məsələn, "*aq*" *aqmaq* felinin II şəxs təke aid əmr şəklidir, "*a q*" isə rəng mənasında "*ağ*" deməkdir. Yaxud *daş* "*uzaq*" demək olduğu halda, *da ş* "*daş*" deməkdir¹.

Dəqiq yoxlasaq aydın olar ki, *kəpənək* sözündəki birinci *k* və sonuncu *k* tam eyni məxrəcli səslər olmadığı kimi, *qığırdaq* sözündəki birinci *q* ilə sondakı *q* da tam eyni məxrəcli səslər deyildir. Bu qayda ilə tutuşduraraq, *dad* sözündəki əvvəlinci və sonuncu *d*, *bal* sözündəki *b* ilə *qab* sözündəki *b*, *cücə* sözündəki *c* ilə *uc*, *guc* sözlərindəki *c* səslərinin məxrəcə tam eyni səslər olmadığını söyləyə bilərik.

Beləliklə, aydın olur ki, hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də məxrəcə fərqlənən xeyli miqdar səs vardır

Doğrudan da, əgər *kəpənək* sözündəki birinci *k* sonuncu *k*-dən fərqlidirsə, yaxud dilimizdə məxrəcə fərqli bir neçə *q* varsa, bəs ne üçün bu səslərin hamısını sözün maddi qabığı kimi qiymətləndirib fərqləndirməyə ehtiyac duymuruq və hətta, bu səslərin hamısı üçün yazı əlaməti olaraq ayrıca hərflər deyil, bunların ancaq məhdud miqdarını ifadə edən hərflərdən istifadə edə bilərik? Çünki dildə olan səslərin hamısında mənə fərqi ifadə etmə qabiliyyəti eyni dərəcədə deyildir, yeni dildə olan səslərin hamısı yox, ancaq müəyyən miqdarı fərqləndirici mənə ifadə edən səslərdir. Belə səslər isə dilçilik ədəbiyyatında ümumiləşmiş halda fonem adlanır

§10. Fonemin əsas əlamətləri. Fonemlər bu və ya digər dildə olan sözlərin maddi qabığını təşkil edən və bir sözü başqasından nitq vahidi kimi, yəni ictimai mənalı vahid kimi fərqləndirən səslərdir. Dildəki belə səslərin, yəni fonemlərin bir sıra əlamətdar xüsusiyyətləri vardır ki, onları digər səslərdən, xüsusən fonemlərin müxtəlif çalarlıqlı variantlarından fərqləndirir

Fonemlərin əlamətdar xüsusiyyətlərinin başlıcası aşağıdakılardır:

1. Fonem dilin sisteminin müstəqil bir həlqəsidir.
2. Fonem sözdən ayrı deyil, ancaq söz daxilində ola bilən mənalı vahiddir.
3. Fonem dilin mənə fərqi yarada bilən ən kiçik vahiddir.
4. Fonemlər sistemi hər bir dilin məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşir. Buna görə də, müəyyən bir dildə fonem fərqləndirici əlamət ölçüsü sayılır, başqa bir dildə isə əksinə, sayılır. Məsələn, rus dilində samit fonemləri fərqləndirən əlamətlər sırasında yumşaq, bərklik (*мягкость*, *твердость*) bir meyar kimi nəzərə alınır. Azərbaycan dili fonemlərini müəyyənləşdirmədə isə belə əlamətlər nəzərə alınmır.
5. Bir fonem bir səsdən, iki səsdən, hətta üç səsdən ibarət ola bilər (monofoNQ, diftoNQ, triftoNQ). Məsələn, Azərbaycan dilindəki *a*, *b*, *v*, *d*, *ə*, *i* və *s* bir səslili fonem olduğu kimi, *ç*, *c* samitləri *tş*, *dj* olmaq üzrə iki səs əsasında formalaşmış fonemlərdir.
6. Sözdən, ifadədən və daha bir sıra başqa şəraitdən asılı olaraq bir fonem digər bir fonem çalarlığında işləndikdə, yeni fonem formalaşması və ya fonem variantı formalaşması mümkündür
7. Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarət olur. Belə qarşılıqlı cütlüklər isə müxtəlif əlamətlərlə müəyyənləşir:

Saitlərdə. açıq saitlər – qapalı saitlər, qalın saitlər – incə saitlər, dodaqlanan saitlər – dodaqlanmayan saitlər və s

¹ Проф. А. Поцелуевский "Фонетика туркменского языка". Ашхабад, 1936, стр. 12

Samitlərdə kar samitlər – cingiltli samitlər, ağız samitləri – burun samitləri, dilönü samitlər – dilarxası samitlər və s

Səslərin fonem halında formalaşmasını müəyyənləşdirən daha bir sıra əlamətdar cəhətlər də vardır. Lakin yuxarıda qeyd etdiklərimiz, xüsusən Azərbaycan dilindəki fonemləri müəyyənləşdirmək üçün birinci dərəcəli əlamətlərdəndir. Məhz belə əlamətlərə malik səsləri fonem hesab etmək olar.

§11. Səslərin təsnifi meyarı haqqında. Ümumi dilçilikdə, xüsusən onun fonetika bəhsində səslərin təsnifində iki əsas meyar nəzərə alınır: a) fizioloji meyar, b) akustik meyar. Buna görə də ümumiləşmiş halda, birinci meyar əsasında səslərin təsnifi fizioloji təsnif, ikinci meyar əsasında səslərin təsnifi akustik təsnif adlanır.

Birinci növ təsnifdə səslərin əmələ gəlməsində danışq üzvlərinin vəziyyəti və vəziyyəti nəzərə alınır. Səslərin əmələ gəlməsində danışq üzvlərinin iştirakı daha çox oyanı və təcürbi mahiyyətli olduğundan, xüsusən təlim-tədris işində daha əlverişli sayılır.

Dünya dillərinin, demək olar ki, hamısında səslərin yaranmasında dil və dodaqlar ən fəal və gözəçarpan danışq üzvlərindən olduğuna görə səslərin, xüsusən sait səslərin fizioloji təsnifində bu iki üzv dil və dodaqlar əsas meyar sayılır. Bəzi dillərin əlamətdar cəhətlərini nəzərə alaraq fizioloji təsnifdə burun boşluğu da üçüncü meyar sayılır və saitlər, burun saitləri, ağız saitləri olmaq üzrə iki qrupa bölünür. Azərbaycan ədəbi dilində belə saitlər, yəni burun saitləri olmadığından, Azərbaycan ədəbi dili saitlərinin təsnifində belə bölgüden bəhs açmaq lazım gəlmir. Lakin Azərbaycan dili şivələrindən bəhs edərkən, əlbəttə, belə bölgünün nəzərə alınması lazımdır. Çünki Azərbaycan şivələrinin bəzində (Şəki şivəsində) burun saitləri vardır. Bu şivə ilə danışq şəxs ədəbi dildeki *mana, sana* əvəzinə *mā, sā* deyir, yəni *a* səsini burunda tələffüz edir. Deməli, bu sözlərdəki *a* ağız saiti deyil, burun saitidir. Belə saitlər dilimizin fonetik inkişaf tarixi ilə əlaqədar səslərdir və muasir ədəbi dilimizdə müstəqil fonem kimi işlənilmir.

Dilin fonetik tərkibində həm saitlərin, həm də samitlərin bəzi əlamətdar cəhətləri də vardır ki, bunları aydınlaşdırmaq və ya nəzərə çarpdırmaq üçün akustik meyardan da istifadə etmək lazım gəlir. Hətta bəzi dillərdəki saitlərin müəyyənləşdirilməsi üçün akustik meyardan istifadə mütləq və zəruri sayılır. Buna görə də belə dillərdəki səslər, xüsusən saitlər akustik meyarla da təsnif olunur. Məsələn,

ingilis dilindəki uzun, qısa, diftonq saitləri digər saitlərdən fərqləndirmək üçün akustik təhlil və təsnif daha əlverişlidir.

Akustik təsnifdən bu və ya digər dilin fonetik tərkibində olan fonem variantlarını, orfoepik normaları, təğənni və dilin fonetik tərkibi məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün də istifadə olunur.

§12. Səslərin əsas növləri. Dildə olan səslər müxtəlif məxrəclərdə formalaşır. Lakin məxrəcləri ümumiləşdirən bir sıra əlamətdar cəhətlər olduğu kimi, dildəki səslərin də formalaşmasında bir sıra ortaq cəhətlər vardır. Məhz belə ortaq cəhətlərə görə də dildəki səslər başlıca olaraq aşağıdakı əsaslar üzrə qruplaşdırılır.

I Səslərin yaranmasında səs tellərinin iştirakı, əsasən, iki halda təzahür edir və buna görə də səslər iki növ olur. *ünlü səslər, ünsüz səslər.*

Birinci halda səs telləri son dərəcə gərginləşmiş və bir-birinə kipləşmiş olur. Beləliklə, son dərəcə daralmış olan səs çıxırından keçən havanın təsiri ilə səs telləri də titrəyir və bununla muntəzəm rəqsənmədən musiqili tonu üstün olan səs yaranır ki, belə səslər ünlü səslər adlanır *a, i, r, l, m, n*

İkinci halda isə səs telləri kipləşmir, gərginləşmir və səs çıxır geniş – açıq olur. Beləliklə, hava heç bir maneəyə rast gəlmədən geniş səs çıxırından keçir və nəticə etibarilə ancaq küyden ibarət səs yaranır. Belə səslər ünsüz səslər adlanır. *p, f, t, s, ş, k*

II. Səslərin müxtəlif rənglərə düşməsində ağız üzvlərinin iştirakında əsasən iki vəziyyət həlledici olur və buna görə də səslər iki növə bölünür: *sait səslər, samit səslər*

Sait səslər ağız boşluğunda heç bir ciddi maneəyə rast gəlmədən formalaşib tələffüz olunan ünlü səslərdir *a, ö, e, i, o, u, ü, ə, ı*. Samit səslər ağızda olan bu və ya digər bir üzvlün, ya da bu üzvlərdən bir neçəsinin maneçiliyinə rast gələrək formalaşib tələffüz olunan ünlü, yaxud ünsüz səslərdir: *n, m, r, b, p, z, s, c, ç, q, x, d, t* və s.

III. Səsdə tonun və ya küyun üstünlüyünə görə də nitq səsləri iki qrupa bölünür: *sonor səslər, küylü səslər.*

Sonor səslər rezonator tonlarına görə müəyyənləşir, yəni sonor səslərdə musiqili ton – avaz üstün olur, kuy isə ya heç olmur (sait səslərdəki kimi), ya da azacıq olur: *l, r, n, m*

Qeyd etmək lazımdır ki, sonor samitlərdə musiqili ton üstünlük təşkil etdiyi üçün sait səslərə daha çox oxşayır. elə buna görə də

bəzi dillərdə sonuq samitlər saitlər kimi həcadüzəldən səslərdən sayılır. Lakin belə samitlərdə, ümumiyyətlə samit səslərə xas olan əsas əlamət üstünlük təşkil edir, yəni belə səslər ağızda, burun boşluğunda ciddi maneəyə rast gələrək formalaşır. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, sonuq səslər sait və samit səslər arasında yerləşən, lakin əsasən samitlər qrupuna daxil olan səslərdəndir.

Küylü səslərdə musiqili ton az olur, küy isə çox olur: *b, p, t, z, s, f, q, c, ç* və s.

Belə ümumi təsnifatdan başqa, dildə olan səslər bir sıra əlamətdar cəhətlərinə görə də müxtəlif prinsiplər əsasında da təsnif olunur. Belə təsnifat isə daha çox konkret şəraitdə bu və ya digər konkret bir dilin səs tərkibini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə aparılır. Buna görə də həm saitlər bəhsində, həm də samitlər bəhsində belə təsnifat aparılmışdır.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏKİ SAİTLƏR SİSTEMİ (VOKALİZM)

§13. Saitlərin təsnifi əsasları. Məlum olduğu üzrə, ağız ciyərdən gələn hava axını gərgin vəziyyətdə olan səs tellərinə toxunub rəqsələnmiş dalğalar halına düşərək səs çıxırından ağız boşluğuna keçir və avaza (musiqili tona) çevrilir. Dil səslərinin əsası mehiz belə avazlardan ibarətdir. Saitlərdə isə belə avazlar üstünlük təşkil edir. Lakin saitlərin müxtəlif növlərinin yaranması üçün bu əsas avaza daha bir sıra avaz rəngləri də əlavə olunmalıdır. Belə əsas avazlar xüsusən ağız boşluğunda əlavə avazlanma ilə rənglənir və bu yolla da müxtəlif saitlər yaranır. Bu isə ağız boşluğunun, dilin, dodaqların və digər ağız üzvlərinin vəziyyəti ilə əlaqədardır. Ağız boşluğunda dilin müxtəlif vəziyyətdə olması – önə uzanması, arxaya çəkilməsi, yuxarı qalxması, dodaqların az və ya çox açılması, dairəvi şəkil alması və daha bir sıra hallar müxtəlif saitlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Mehiz buna görə də saitlərin təsnifində, xüsusən dilin və dodaqların iştirakı əsas əlamətdar ölçü vahidləri kimi nəzərə alınır.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sisteminə tək-tək hallarda nəzərə çarpan fonem-mənalı səs variantlarını, Azərbaycan şivələrindəki bəzi səsləri və eləcə də, ədəbi tələffüz normaları məsələ-

lərini aydınlaşdırmaq üçün saitlərin akustik meyar əsasında təsnifindən də istifadə olunur. Bundan əlavə, son zamanlarda Azərbaycan dilinin fonetikasi məsələləri ilə əlaqədar yazılmış bəzi əsərlərdə, xüsusən akustik meyar əsasında Azərbaycan dilindəki səslərin növləri və miqdarı haqqında da müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir. Mehiz buna görə də formalaşma mənbələri, şəraiti və bəzi akustik əlamətləri nəzərə alınaraq sait səslər aşağıdakı prinsiplər əsasında təsnif olunur:

1. Dilin üfqi vəziyyətinə görə.
2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə
3. Dodaqların vəziyyətinə görə.
4. Məxrəc sabitliyinə görə
5. Kəmiyyətə görə.
6. Gərginliyə görə.

§14. Dilin üfqi vəziyyətinə görə. Dilin üfqi vəziyyətinə görə saitlər üç növə bölünürlər. *dilönü saitlər, dilortası saitlər, dilarxası saitlər*

Dilönü saitlərin əmələ gətirilməsində dilin orta hissəsi ön damağa doğru qalxmış olur ki, bunun nəticəsində ağız boşluğu iki bərabər olmayan hissəyə bölünür – böyük hissə arxada, kiçik hissə öndə qalır. Beləliklə, dilönü saitlər əmələ gəlir. Ön hissədə rezonator kiçik həcmli və səs axınının xaricə çıxma yolu dar olduğundan səs də incədir. Buna görə də belə saitlər qrammatika kitablarında dilönü saitlər və ya incə saitlər adlanırlar.

Azərbaycan ədəbi dilindəki dilönü (incə) saitlər bunlardır: *a, i, ö, u*

Dilortası saitlərin əmələ gətirilməsində dilin ön və orta hissəsi bütövlükdə damağa doğru qalxmış olur ki, belə vəziyyətdə ağız boşluğu təqribən iki bərabər hissəyə bölünür. Rezonansın bərabərliyi nəticəsində dilortası saitlər əmələ gəlir. Azərbaycan dilində yalnız bir dilortası sait vardır ki, bu da *e* saitidir.

Dilarxası saitlərin əmələ gətirilməsində dilin ön hissəsi alt çənənin içində yan dişlər boyunca sərt damaq dairəsində geri yığılmış olur. Belə vəziyyət isə dilin arxa hissəsinin dil dibinə doğru daha çox yığılmasına və sərt damağın arxa hissəsinə, yumşaq damağın ön hissəsinə doğru qalxmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində də iki bərabər olmayan hissəyə ayrılan ağız boşluğunun böyük hissəsi öndə qalır ki, burada da dilarxası saitlər əmələ gəlir. Ön hissədə rezonator böyük həcmli və səs axınının xaricə çıxma yolu geniş

olduğundan səs də qalınlaşmış olur. Buna görə də belə saitlər, xüsusən məktəb qrammatikalarında qalın saitler adlanır. Azərbaycan ədəbi dilindəki dilərxası saitler bunlardır: *a, i, o, u*.

Təlim-tədris işlərində və ya məktəb qrammatikalarında, orfoqrafiya işlərində – ümumən əməli işlərdə dilortası saitler xüsusi olaraq ayırd edilmir və saitlərin hamısı incə (*ə, e, i, ö, ü*), qalın (*a, i, o, u*) olmaq üzrə iki qrupa ayrılır

§15. Dilin şaquli vəziyyətinə görə Dilin şaquli vəziyyətinə görə fərqlənən saitlərin formalaşmasında dilin qalxma dərəcəsi əsas olsa da, alt çənənin açılma dərəcəsinin də belə səslərin formalaşmasında rol vardır

Saitlərin formalaşmasında dilin damağa doğru qalxma və alt çənənin açılma dərəcəsi bərabər olmur. Bəzən dilin önü və ya arxası damağa doğru çox, bəzən isə xüsusən dilin ön hissəsi az qalxmış olur

Beləcə də alt çənə aşağı bəzən çox, bəzən də az düşür. Beləliklə, dilin damağa doğru qalxma və alt çənənin aşağı düşmə dərəcəsinə görə sait səslər əsasən üç növ olur: açıq (geniş), qapalı (dar), yarımqapalı (yarımaçıq)

Qapalı saitlərin əmələ getirilməsində dil damağa doğru çox qalxır, alt çənə isə aşağı düşmüş olur. Azərbaycan dilindəki qapalı saitler bunlardır *u, ü, i, i*. Qapalı saitlərdən ikisi qalın (*u, i*), ikisi isə incə (*ü, i*) saitlərdir.

Açıq saitlərin əmələ getirilməsində dilin ön hissəsi yuxarı qalxmır, alt çənə isə aşağı düşmüş olur. Azərbaycan ədəbi dilindəki açıq saitler bunlardır *o, ö, a, ə*.

Açıq saitlərdən ikisi qalın (*a, o*), ikisi isə incə (*ə, ö*) saitlərdir. Azərbaycan ədəbi dilindəki açıq və qapalı saitlərdən başqa bir sait də vardır ki, qapalıya yaxın məxrəcli olduğundan bu, yarımqapalı sait hesab olunur. Azərbaycan ədəbi dilindəki *e* yarımqapalı saittir. Məhz buna görə də bəzən *ə* saitindən sonra *i* saiti gəldikdə, bu saitlərin hər ikisi də *e* kimi tələffüz olunur və bəzən *ə* əvəzinə *e* yazılır *nöqtəyi-nəzar* (*nöqtəyi-nəzar* əvəzinə).

Lakin məktəb qrammatikalarında saitler açıq (*a, o, ö, ə, e*) və qapalı (*i, i, u, ü*) olmaq üzrə iki növə ayrılır

§16. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin növləri. Sait səslərin müxtəlif növlərdə formalaşmasında dodaqların da xüsusi rolu vardır. Belə ki, bəzi saitlərin son forma kəsb etməsində dodaqlar fəal təsir

göstərdiyi halda, bəzi saitlərin son formalaşmasında dodaqlar bitərəf qalır. Buna görə də dodaqların iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq saitler iki növə bölünür. dodaqlanan, dodaqlanmayan.

Bəzi saitleri tələffüz edərkən dodaqlar kiçik və ya böyük həcmdə nisbətən dairəvi şəkil alır və müxtəlif dərəcədə önə doğru uzanmış olur. Beləliklə, səs axını dodaqlar arasında əmələ gəlmiş boruvarı açıqlıqdan xaric çıxarkən müxtəlif təmbr kəsb edir. Dodaqların dairəviləşməsi ilə əmələ gələn saitlərə dodaqlanan saitler (yaxud dodaq saitleri) deyilir

Azərbaycan ədəbi dilindəki dodaqlanan saitler bunlardır: *o, u, ö, ü*.

Dodaqlanan saitlərdən ikisi (*o, u*) dilərxası (qalın), ikisi isə (*ö, ü*) dilönü (incə) saitlərdir.

Bəzən dodaqlar bitmə küncələrinə tərəf dartılmış halda (gülmə, gülümsemə zamanında düşdüğü vəziyyətdə) olur və beləliklə də, bir sıra saitlərin formalaşmasında iştirak etmir

Dodaqların iştirakı olmadan yaranan saitlərə dodaqlanmayan saitler (yaxud damaq saitleri) deyilir

Azərbaycan ədəbi dilindəki dodaqlanmayan saitler bunlardır: *a, i, ə, e, i*.

Dodaqlanmayan saitlərdən ikisi (*a, i*) qalın, üçü isə (*ə, e, i*) incə saitlərdir.

§17. Məxrəc sabitliyinə görə. Sait səslər məxrəc sabitliyinə görə əsasən iki növ olur: təkavaz (monoftonq) saitler, cütavaz (diftonq) saitler.

Sait səsin əmələ gəlmə yeri səs ağızdan çıxana qədər dəyişməyib sabit qaldıqda, yeni bu və ya digər sait səsi əmələ gətirən üzv axıra qədər bir vəziyyətdə, müəyyən bir quruluşda qaldıqda təkavaz saitler formalaşır. Azərbaycan ədəbi dilindəki saitlərin hamısı, əsasən, təkavaz saitlərdir.

Cütavaz (diftonq) saitler iki sait məxrəcində yaranıb, bir həcadə formalaşaraq tələffüz olunan saitlərə deyilir. Deməli, cütavaz saitin formalaşmasında iştirak edən üzvlər birləşməsi bir vəziyyətdən ikinci vəziyyətə düşmüş olur, yeni belə səsin formalaşması prosesi birinci saitin məxrəci ilə başlanır, ikinci saitin məxrəci ilə tamamlanır. Diftonqların formalaşmasında bəzən birinci sait unsuru, bəzən isə ikinci sait unsuru həcadüzəldici qüvvədə olur. Beləliklə, ənən və qalxan diftonqlar formalaşır.

İlk ünsürü hecadüzəldici qüvvədə olan diftonq enən diftonqdur. Belə diftonqlarda gərginlik əvvəl guclu olur, sonra zəifləşir, aşağı enir. Məsələn, almanca *mein* (mənim) sözündəki *ei* diftonqu kimi.

Son ünsürü hecadüzəldici qüvvədə olan diftonq qalxan diftonqdur. Belə diftonqlarda gərginlik əvvəl zəif olur, lakin ikinci məxrəcə keçərkən güclənib yuxarı qalxaraq tamamlanır. Məsələn, fransızca *moi* (mən) sözündəki *oi* kimi.

Azərbaycan ədəbi dilində tam formalaşmış monoftonq saitlərlə qarşılıq təşkil edən diftonq fonemlər yoxdur. Lakin sərbəst üslub normaları üzrə bir sıra sözlərin və ifadələrin səs tərkibində, eləcə də Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində xüsusən saitlər birləşməsinin, bəzən də əvvəl gələn saitlərlə *y*, *v*, *f* kimi samitlər birləşməsinin diftonqvari tələffüzünə yol verilir ki, bununla da şivələrdə bir sıra diftonqlar formalaşır. Məsələn, Şəki şivəsində *iöux* (toyuq), *çūal* (çuval), *böux* (böyük), Bakı şivələrinin bəzində *köül* (könül), *nöüt* (neft), *qöum* (qohum) və s. işlənir.

Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, cütavaz saitlər iki sait məxrəclərində bir sait kəmiyyətində formalaşan sait fonemdir. Buna görə də Azərbaycan dilində *oy*, *ay*, *uy*, *öy*, *əy*, *iy*, *üy*, *ov*, *av*, *uv*, *öv*, *əv*, *iv*, *üv* kimi sait-samit birləşmələrinin diftonqvari tələffüzünə əsaslanaraq Azərbaycan ədəbi dilində fonem halında belə diftonqların varlığından danışanlar həm nəzəri, həm də faktik səhvə yol verirlər.

Çünki belə diftonqvari tələffüz olunan tərkubin əsli bir sait məxrəcəli və bir samit məxrəcəlidir. Belə sait-samit tərkiblərinin orfoepik normaya görə bəzən diftonqvari tələffüz olunması, hətta şivələrdə bunların əsasında diftonqların formalaşma prosesi, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi dilində diftonq fonemlərin varlığına dəlalət etmir. Belə faktlar ancaq diftonqvari sait variantlarının ədəbi tələffüzdə işləndiyini göstərir.

§18. Kəmiyyətə görə. Kəmiyyətə görə saitlər üç növdür. *adi saitlər*, *uzun saitlər*, *qısa saitlər*

Azərbaycan ədəbi dilində tam sabitləşmiş və fonem keyfiyyəti kəsb etmiş uzun və qısa saitlər yoxdur. Lakin şivələrdə belə saitlər olduğu kimi, ədəbi tələffüzdə də orfoepik normalar ilə müəyyən dərəcədə bağlı olan uzanmalar və qısalmalar, daha doğrusu, saitlərin uzun və qısa variantları mövcuddur. Məsələn, *çətin* sözünün anto-

nimi olan *asan* sözündəki ilk *a* ilə *asmaq* məsdərinin əsası olan *as* felindən düzələn *asan* feli sifətindəki ilk *a* arasında kəmiyyətə fərq vardır. Birinci sözdəki *a* uzun, ikinci sözdəki *a* isə adi halda tələffüz olunur. Beləcə də *ağız* sözündəki *i* ilə *ağızına* sözündəki birinci *i* kəmiyyətə, elbəttə, fərqlidir, yəni əvvəlinci sözdəki *i* adi, ikinci sözdəki birinci *i* isə qısaadır. Elə buna görə də tələffüzdə ikinci sözdəki birinci *i* düşür və bu söz *ağızına* kimi işlənir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində ədəbi tələffüzdə saitlərin kəmiyyətə fərqlənməsi ayrı-ayrı sözlərin mənacə fərqləndirilməsinə əsasən səbəb ola bilmir. Lakin bir sıra dillər var ki (türkmən, alman, ingilis dilləri), sait səslərin kəmiyyət dəyişməsi ilə bürge olaraq sözün mənası da dəyişir. Məsələn, türkmən dilində *daş* sözü (adi *a* ilə) “uzaq” mənasını verdiyi halda, *da.ş* sözü (uzun *a* ilə) “daş” mənasında işlənir.

Azərbaycan dili şivələrində bəzən kəmiyyətə fərqlənməyə görə sözlərin mənacə fərqlənməsi hadisəsinə rast gəlmək olur. Məsələn, Şəki şivəsində uzun *a* ilə tələffüz olunan *yağr* sözü “düşməni”, adi *a* ilə tələffüz olunan *yağr* sözü *yağ* sözünün təsirlik halındakı mənasını bildirir. Buradan aydın olur ki, kəmiyyətə fərqlənən səslər Azərbaycan şivələrində vardır. Hətta belə uzun saitlərə ədəbi dilə işlənən bəzi alınma sözlərin orfoepik norma əsasında tələffüzündə də yol verilir. Saitlərin belə uzadılaraq tələffüz olunduğunu bildirmək üçün yazıda bəzən eyni saitin hərfi işarəsi qoşa yazılır: *saat*. Lakin burada yazılan qoşa *aa* heç də iki adi normal *a* kəmiyyətində tələffüz olunmur, qoşa *aa* bir uzun *a* kəmiyyətində (*a* kimi) tələffüz olunur (*sa:t*). Bəzi sözlərdə isə ilk sait sonrakı saitin növündən asılı olaraq uzun tələffüz edildiyi üçün belə saitləri bildirən hərfi işarə bir hərf halında yazılır: *alim* (a:lim), *katib* (ka:tib) və s.

Belə bir sual verilə bilər ki, *saat* (sa:t), *katib* (ka:tib), *qalib* (qa:lib), *alim* (a:lim) sözlərinin əsli nə cür olmuşdur? Əlbəttə, bu sözlər alınmadır və əslində başqa cür tələffüz olunur. Lakin iş burasındadır ki, həmin sözlərin tərkibində olan bu səslər ədəbi tələffüz normalarına görə uzun tələffüz edilir. Bu səslərin həmin sözlərdə adi kəmiyyətdə tələffüzü mənyaya ciddi xələl gətirmir.

Qısa saitlər adi vəziyyətdə tələffüz olunan saitlərdən daha qısa, yəni adi, normal dərəcədə də az kəmiyyətdə tələffüz olunan saitlərə deyilir, belə saitlərin yarım saitlər adlandırmaq da olar.

Bezi sözlərdə şəkilçi qəbul edərkən, xüsusən kökdəki bu və ya digər saitin düşməsi, fikrimizcə, düşən saitin əsasən qısa sait olmasına dəlalət edir: *burun – burnu, ağız – ağı, boyun – boynu* və s.

Lakin belə faktlar əsasən orfoepik və orfoqrafik mahiyyətlidir, sözdə əsaslı mənə dəyişikliyi ilə əlaqədar deyildir. Buna görə də uzun və qısa saitlər Azərbaycan ədəbi dilində tam fonem sayılırlar.

§19. Gərginliyə görə. Gərginliyə görə saitlər iki qrupa bölünür: *gərgin saitlər, qeyri-gərgin saitlər*

Gərgin saitlərin tələffüzündə dil, dodaq, damaq, qırtlaq çox gərgin olur və belə vəziyyətdə saitlərin məxrəci və əsas rəngi də aydın olur. Adətən uzun saitlər və uzadılaraq tələffüz olunan saitlər gərgin sayılır.

Qeyri-gərgin saitlərin tələffüzündə dil, dodaq, damaq, qırtlaq az gərginləşmiş olur və belə vəziyyətdə saitlərin məxrəci və əsas rəngi bir o qədər aydın olmur. Ümumiyyətlə, adi və qısa saitlər, cələcə də qısaldılaraq tələffüz olunan saitlər qeyri-gərgin sayılır.

Azərbaycan ədəbi dilindəki saitləri ümumiləşdirilmiş halda belə təsnif etmək mümkün deyildir, lakin bezi şivələrdə və ya danışq prosesində saitlər gərgin və ya qeyri-gərgin variantlarda tələffüz olunur.

§20. Ağız, burun saitləri və müxtəlif sait variantları. Hava axınının ağız boşluğundan, burun boşluğundan çıxmasına görə də saitlər iki növ olur: *ağız saitləri, burun saitləri*

Azərbaycan ədəbi dilindəki sait fonemlərin hamısı ağız saitləridir. Lakin bezi şivələrdə, xüsusən müəyyən sözlərdə *n* samitindən sonra gələn sait *n* samitinin təsirinə düşərək onun yolunu izləyir və burun boşluğundan xaricə çıxır, beləliklə də, burun saiti formalaşır. Adətən burun saiti ikiməxrəcli səsə oxşayır, yəni burada sait səs *n* samiti məxrəcində rənglənir. *aldı z (aldınız), sâ: (sənə), m̄ā (mənə)* Bu nümunələrdəki *ī, ā* saitləri burun saitleridir. Belə saitlər, bir qayda olaraq, azacıq uzadılmış halda tələffüz olunur. Burun saitləri əsasən şivələrdə mövcuddur və səslərin tarixini, cələcə də şivələri tədqiq edərkən belə səslərin nəzərə alınması zəruridir.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan ədəbi dilində əsasən 9 sait fonem vardır. Bu fonemlərin müxtəlif səslər halında təzahür edən variantları da vardır ki, bunlardan bəzən ümumi canlı danışqda və bezi şivələrdə istifadə olunur. Bunların bir qismindən, xüsusən uzun, qısa və diftonqlaşmış variantlarından ədəbi tələffüzdə də istifadə olunur. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dilindəki saitlərin təsnifi cədvəlinə nəzər salaq.

Azərbaycan ədəbi dilindəki saitlərin təsnifi cədvəli

Dilin saquli vəziyyətinə görə	Dilin üfqi vəziyyətinə görə	İncə		Qalın	Dodaqların vəziyyətinə görə
		Dilönü	Dilortası	Dilarxası	
Qapalı	<i>i i </i> <i>ı ı </i>			<i>ı</i> <i> ı </i>	Dodaqlanmayan saitlər
Yarımqapalı		<i>e e </i>			
Açıq	<i>a a </i>			<i>a a </i>	
Qapalı	<i>ü ü </i>			<i>u u </i>	Dodaqlanan saitlər
Açıq	<i>ö ö </i> <i> öü </i>			<i>o o </i> <i> ou </i>	

Qeyd Cədvəldə mötərizə arasında qeyd olunmuş müəyyən işarəli hərflər mötərizə xaricində verilmiş hərflərlə ifadə olunan fonemlərin uzun | |, qısa | |, diftonq | | variantlarını bildirir.

SAITLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§21. İ saiti. *İ* dilönü (incə), qapalı və dodaqlanmayan bir saitdir.

İ saitin tələffüzündə alt çənə azacıq aşağı düşmüş, ağız bacası uzununa daralmış halda, dil ucu isə alt dişlərin üstünə azacıq toxunma vəziyyətində olur, dodaqların hər iki bucağı yanlara doğru dartılır və ön dişlər gülümşəyən şəxsin dişləri kimi görünə bilər. Bu zaman dilin ön hissəsi ilə bərabər orta hissəsi də sərt damağa doğru o qədər qalxır ki, səs axını sərt damaqla dilin üst səthi arasındakı dar cığır-dan süzülərək dişlər arasından xaricə çıxır; məs . *iş, dil, iki* və s.

Azərbaycan dilində *i* saiti ən çox işlənən və sözün hər yerində ola bilən bir səsdır. Təkhəcalı sözlərin əvvəlində (*il, iş, ip, iz, iv*) və ortasında (*dil, bil, şiş, biz, siz*) cəmi kəmiyyətdə işlənir, yeni belə sözlərdəki *i* saitin adi saitlərdən saymaq lazım gəlir. Lakin iki və çoxhəcalı sözlərdə *i* saitin söz daxilindəki yeri qeyri-məhdud, komiyoty

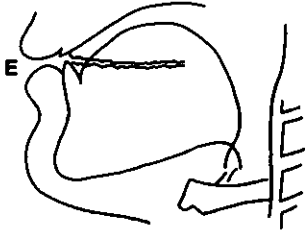

Şəkil 22 / saitnin tələffüzündə dilin vəziyyəti

isə müxtəlif olur, yeni *i* saiti sözlərin həm əvvəlində (*iki, inci, ilan, isti, ıplık, ilik*), həm ortasında (*bilik, kimi, səkkaz*), həm də sonunda (*ika, yeddi, iyirmi, diri, kirpi, kəndli*) işlənir və əsasən adi halda, bəzən isə müəyyən məqamda qısa (*əmi si, bi.lık, ki.tab*), bəzən də xüsusən alınma sözlərdə uzun (*i zah, i,fa, di.ni*) tələffüz olunur. Lakin *i* saitin belə çalarlıqlarda tələffüzü heç də Azərbaycan ədəbi dilində *i i*: kimi üç fonemin varlığına dəlalət etmir. Bunlardan ancaq birincisi adi normal orta kəmiyyətli *i* saiti Azərbaycan ədəbi dilində müstəqil fonemdir, digərləri, yəni *i*: və *i*:. isə adi foneminin variantlarıdır.

Azərbaycan sözlərinin daxilində *i* saiti, demək olar ki, *q, ğ, x, j* samitlərindən başqa, hər cür samit səsə yanaşı işlənir. Bəzi alınma sözlərdə isə *q, ğ, x, j* samitləri ilə yanaşı ola bilər. *l* saiti yalnız söz köklərində deyil, şəkilçilərdə də işlənən fonemlərdəndir: *-çi, -di, -lik, -ir, -iş, -i* və s.

§22. *E saiti*. *E* ön sıra, dilortası (incə), yarımqapalı, dodaqlanmayan bir saittir. Azərbaycan dilində *e* saiti *ə* saitindən qapalı, *i* saitindən isə açıqdır. Bu saitin tələffüzündə dilin orta hissəsi sərt damağa

Şəkil 24 *E* səsinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

doğru xeyli yuxarı qalxır, dilucu ön alt dişlərə doğru uzanır, lakin dişlərə toxunmur, ağız boşluğunun arxa hissəsinə nisbətən ön hissəsində kiçik bir nov emələ gəlmiş olur. Dodaqlar isə yan küncələrə doğru az dartılmış bir vəziyyət alır; alt çənə *i* saitin tələffüzündə olduğundan azca aşağı düşmüş, ağız bacası isə *i* səsinin tələffüzündəkindən bir az gen açılmış olur və dişlər dodaqların arasında azacıq görünür.

Azərbaycan ədəbi dilində *e* saiti məhdud məqamda, həm də ən az işlənən saitlərdəndir. Əsil Azərbaycan sözlərində *e* saiti ancaq birinci hecadada (*el, ev, sel, yel, get, yeddi, beş*), alınma sözlərdə isə digər hecalarda da ola bilər (*epos, elektrik, telefon, televizor*).

Lakin son zamanlarda *e* saitin sonrakı hecalarda işlənilməsi prosesi artmaqda və Azərbaycan dilinin fonetik əlaməti kimi bir az da sabitləşməkdədir. Məhz buna görə də təkcə alınma sözlərdə deyil, Azərbaycan sözləri əsasında, yaxud azərbaycancalaşmış sözlərin əsasında düzəldilən bəzi mürəkkəb sözlərdə, ifadələrdə *e* saitin sonrakı hecalarda işlənilməsi, neinki orfoqrafiyada, hətta orfoepiyada da qanunlaşmışdır. Məsələn, *nöqtə, nəzər* sözlərindən düzələn *nöqteyi-nəzər, Əli, Heydər* adlarından düzələn *Əliheydər* kimi mürəkkəb adlar, *ev-əşik, gethaget, elbəel* kimi ifadələr məhz *e* saitin sonrakı hecalara keçməsinə göstərən nümunələrdəndir.

Burada belə bir cəhəti də yada salmalıyıq ki, Azərbaycan dilində *e* saiti ancaq söz köklərində işlənən saitlərdəndir, şəkilçilərdə isə işlənmir. Lakin Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *e* saiti şəkilçilərdə də işlənir. Məsələn, Qazax şivəsində *aleyram*, Bakı şivəsində *aleyduz*, Naxçıvan şivələrində *almıyek, almeyəsüz*.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *e* saiti, əsasən, adi, orta kəmiyyətdə işlənən bir sait fonemdir. Lakin bəzi sözlərdə, xüsusən alınma sözlərdə, şəraitindən, məqamından asılı olaraq *e* saiti bəzən qısaldılmış halda, bəzən də uzadılaraq tələffüz edilir. Müasir Azərbaycan dilində ərəbcədən keçmə iyirmiye qədər sözdə və bunlardan düzəldilən bəzi düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə *e* saiti bir qədər uzadılmış halda tələffüz olunur; məsələn, *e.tiraz – etiraz, e.tiraf – etiraf, e.lan – elan, e:timad – etimad, e.tiqad – etiqad* və s.

Bəzi alınma sözlərin, xüsusən çoxhecalı sözlərin ikinci hecasındakı *e* saiti qısa tələffüz olunur; hətta belə saitlər sərbəst üslubda ixtisara düşür. Məsələn, *telefon, teleqraf* sözlərindəki ikinci hecalarda olan *e* sərbəst üslubda ixtisar edilir və bu sözlər *telfon, telqraf* kimi tələffüz olunur.

Belə nümunələr isə Azərbaycan ədəbi dilində *e* məxrəcəinə uyğun uç və ya iki fonemin olduğuna dəlilətdir, əksinə. bir əsas adı kəmiyyətli *e* foneminin varlığını təsdiq edir, tələffüzdə istifadə olunan uzun və qısa *e* səsləri isə *e* foneminin variantlarıdır.

§23. *Ə saiti*. Azərbaycan dilində ən çox işlənən və Azərbaycan dilini bir sıra türk dillərindən fərqləndirən əlamətdar vahidlərdən biri də *ə* saitidir. *Ə* saiti dilünü (incə), dodaqlanmayan, açıq saittir. *Ə* saitin tələffüzündə dilucu ön-alt dişlərin üstünə toxunma vəziyyətində olur, *i* saitin tələffüzündə olduğu kimi, dilin orta hissəsi ilə bərabər ön hissəsi də sərt damağa doğru çox qalxır. Beləliklə də dilortası səthi ilə sərt damaq arasında yaranan dar cığırdan ötən səs axını alt çənənin aşağı daha çox düşməsi ilə yaranan geniş rezonatordan keçib dişlərin üstü ilə süzülür və yanlara doğru dartılmış olan dodaqların maneəsinə rast gəlmədən xaricə çıxanda *ə* saiti tam halda formalaşmış olur.

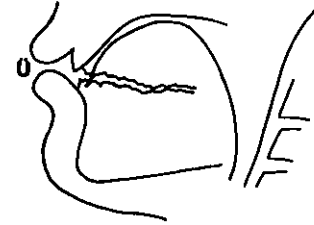

Şəkil 26 *Ə* saitin tələffüzündə dilin vəziyyəti

Azərbaycan ədəbi dilində *ə* saiti əksərən adi kəmiyyətdə (*əl, at, sən, cəm*), bəzən qısa (*sə. adət, fə. at*), bəzən isə uzun (*ə. la, mə. lum, tə. sir, nə. rə, tə. nə*) tələffüz olunur. Xüsusən alınma sözlərdə işlənən uzun və qısa *ə* səsi adi kəmiyyətli *ə* foneminin variantlarıdır.

Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də şivələrdə *ə* saiti ən çox işlənən və həm söz əvvəlində (*əl, əz, at, alac, ami*), ortasında (*həlim, dəmir, tələb, çiçək, səngər*), sonunda (*dədə, çənə, pəncərə, dəracə, küçə, tika, meşə*), həm də şəkilçilərdə (*-lə, -də, -yə, -cə, -lər, -ər* və *s*) işlənə bilən bir fonemdir.

§24. *Ü saiti* *Ü* dilünü (incə) qapalı, dodaqlanan saitlərdəndir. Dilin və alt çənənin vəziyyətinə görə *ü* saiti *i* saitindən, demək olar ki, fərqlənir. Bu səslərin fərqli olmasının əsil səbəbi budur ki, *i*

Şəkil 28. *Ü* saitin tələffüzündə dilin vəziyyəti

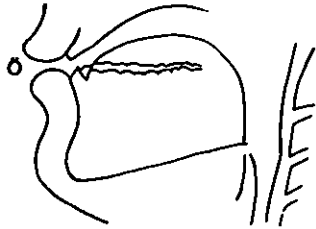
saitini tələffüz edərkən dodaqlar iştirak etmir və ağız küncüləri yanlara çox dartılmış olur, *ü* saitin tələffüzündə isə dodaqlar azacıq önə doğru uzanmaqla dairəviləşərək dar bir boru halına düşür, həmin borudan süzülərək xaricə çıxan səs axını *ü* səsi halında formalaşır. Beləliklə, aydın olur ki, *ü* saitin formalaşmasında dodaqlar fəal iştirak edir. Buna görə də *u* saiti dodaqlanan, *i* saiti isə dodaqlanmayan saitlərdən sayılır.

Azərbaycan ədəbi dilində *u* səsi də çox işlənən və sözün hər yerində – söz əvvəlində (*üz, üç, ufirmək, urək, uzük*), söz ortasında (*gül, bülbül, sünbül, ömür, dünya, duz*), söz axırında (*ütü, sürü, kurü*) və şəkilçilərdə (*-üş, -dü, -ür, -müş, -lü, -suz*) gələ bilən fonemlərdəndir.

Azərbaycan ədəbi dilinin tələffüzündə *u* foneminin də qısa və uzun variantlarından istifadə olunur. Məsələn, *bütöv* sözündə *ü* qısa, *gül, bülbül* sözlərində isə *u* adi kəmiyyətdə tələffüz olunur. Lakin *gül, bülbül* sözlərin sadalama tonunda tələffüz edəndə sondakı *ü* səsi bir qədər uzadılır.

§25. *Ö saiti*. *Ö* səsi açıq, dodaqlanan, dilünü (incə) saittir. *Ö* saitin tələffüzündə dilin orta hissəsi azacıq yuxarı qalxmış olur, ağız boşluğunun ön hissəsində arxa hissəyə nisbətən kiçik bir nov yaranır, dodaqlar isə azacıq önə doğru uzanmaqla dairəvi bir şəkil alır. Beləliklə, ağız boşluğunun önündəki nova gəlib çatmış olan səs axını azacıq önə uzanmış dodaqların dairəvi vəziyyət alaraq yaratmış olduğu borudan süzülüb xaricə çıxdıqda, *ö* saiti formalaşır. Burada da *ö* ilə *e* saitləri dodaqlara qədər həmməxrəc olur. Buna görə də demək olar ki, *ö* dodaqlanan, yarımçıq *e*-dir.

Azərbaycan ədəbi dilində *ö* saiti, əsasən, sözün birinci hecasında – hecanın əvvəlində (*öd, öz, özü, ölç, ördək, öhdə*), hecanın

Şəkil 30 Ö saitinin tələffüzündə dilin vəziyyəti.

ortasında (*dön, göz, söz, gövdə, dövr, qövs*), hecanın sonunda (*böyük, könül, şölə, şöbə*) olur.

Buna görə də ikinci hecasında *ö* saiti olan *kösöv, bütöv, bənövşə, bulöv, bunövrə* kimi bir neçə söz müstəsnaqlıq təşkil edir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, son zamanlarda dilimizdə formalaşan düzəltmə və mürəkkəb sözlərin hesabına ikinci və ya üçüncü hecalarda *ö* saitinin işlənmə halları müstəsnaqlığı aradan qaldırmaqda və qanuniləşdirməkdədir: *gömgöy, Göygöl, göygöz, alagöz, dilönü, yerkökü, yerölçən* və s.

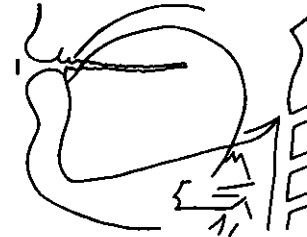
Tərkibində *ö* saiti olan sözlərin bir qismi alınma sözlərdir: *qövs, qövr, dövr, dövrən, dövlət, ömür, hökm* və s.

Lakin buradan belə nəticə çıxarmaq doğru olmaz ki, *ö* saiti Azərbaycan dilində bu sözlərlə birgə dillərdən götürülmüşdür. Əksinə, bu sözlərin əslində *ö* saiti olmamışdır və bu sözlər *ö* saiti ilə bir növ azərbaycancalaşdırılmışdır. Çünki *ö* saiti nisbətən az işlənən saitlərdən olsa da, Azərbaycan dilinin məxsusi saitlərindəndir və hətta Azərbaycan dilinin bezi şivələrində *ö* saiti ikinci, üçüncü hecalarda, xüsusən şəkilçilərdə də işlənir; məsələn, *görsöz, öydödü* (Bakı), *görürüm, göröysün* (Aynım), *görür, bədöy* (Qazax), bir sıra şivələrdə *ərkəsöyün* (*ərköyün*), *ərkövən* və s.

Azərbaycan ədəbi dilində *ö* saiti əsasən adi kəmiyyətdə tələffüz olunan bir müstəqil fonemdir. Lakin bezi alınma sözlərdə *ö* saiti uzun tələffüz olunur ki, bu da müstəqil fonem deyildir. Bu adi orta kəmiyyətli *ö* foneminin bir variantıdır. Uzun tələffüz olunan sözlərə şəkilçi bitişdirildikdə əksərən *ö* saiti adi halda tələffüz olunur: *şöbə – şöbənin, şöbəyə, şöbədə* və s.

Xüsusən sərbəst üslubda belə tələffüz normal sayılır.

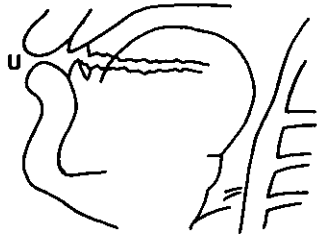
§26. *İ* saiti. *İ* səsi dilarxası (qalın) dodaqlanmayan, qapalı bir saitdir. *İ* saitinin tələffüz prosesinin formalaşmasına dilin orta və arxa hissəsi dildibinə doğru çəkilib bir az şişmiş halda yumşaq damağa doğru qalxır, alt çənə və dodaqlar isə *İ* saiti məxrəcə nisbətən azacıq gen açılmış olur. Beləliklə, səs axını dilin arxa və orta hissələri səthi ilə damaq arasındakı cığırdan keçib üst və alt ön dişlərin arasındakı dar açıqlıqdan süzülərək xaricə çıxanda *İ* saiti formalaşır. Buna görə də *İ* saiti dodaqlanmayan, dilarxası saitlər sırasına daxil edilir və *İ* saitinin qalın qarşılığı hesab olunur

Şəkil 32 *İ* saitinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

Azərbaycan ədəbi dilində *İ* saiti söz başında işlənir. *Tək* və çoxhecalı sözlərin həm ortasında, həm də sonunda işlənir: *qır, qız, qış, cındır, cığır, cıdır, qılinc, qızıl, ağı, yağı, qırğı, ilxı, çalğı* və s. Ahəng qanununa görə dodaqlanmayan qalın saitli hecalara bitişən qapalı saitli şəkilçilərdə *İ* saiti ola bilər: *-di, -ır, -cı, -ğın, -lı, -lıq* və s. Buna görə də *İ* saiti də çox işlənən fonemlərdən sayılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *İ* saiti əsasən adi kəmiyyətli bir fonemdir. *İ* saiti bezi sözlərdə qısa, bezi sözlərdə isə azacıq uzadılmış halda tələffüz olunur ki, bunlar da *İ* saitinin qısa və uzun variantlarıdır. Məhz buna görə də bezi sözlərdə işlənən qısa *İ* müəyyən məqamda ixtisara düşür: *ağız – ağızında, qarın – qarınında, alın – alınında* və s.

§27. *U* saiti. *U* dilarxası (qalın), dodaqlanan, qapalı saitdir. Tələffüz prosesində *u* saitinin formalaşmasında alt çənə toqribən *İ* saitinə olduğu qədər aşağı düşür, dilin arxa hissəsi azacıq arxaya çəkilmiş halda yumşaq damağa doğru qalxır, dilucu isə ön alt dişlərdən uzaqlaşır. Beləliklə, ağız boşluğunun həcmi də daralmış olur. Bu zaman dodaqlar bir az öne doğru uzanaraq dairəvi şəkil

Şəkil 34 U saitinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

alır və *ö* saitində olduğundan bir az dar (təqribən *ü* saitində olduğu kimi) bir boru yolu yaratmış olur.

Məhz qırtlaqdan gələn dil və damaq arasındakı cığırda süzülərək ağız boşluğuna çatmış olan səs axını dodaqların yaratmış olduğu borudan keçib xaricə çıxdıqda *u* saiti formalaşır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *u* saiti geniş dairədə istifadə olunan və sözün hər yerində işlənən bir səsdır: *uca, uzun, yuva, yun, qoyun, quzu, su, qurşun, hücum* və s.

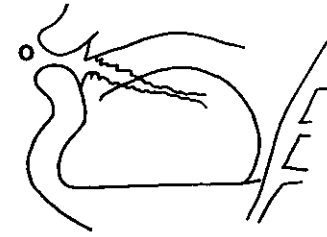
Saitlərin ahəng qanununa görə tərkibində dodaqlanan, qapalı sait olan hər cür hecaya bitişən qapalı saitli şəkilçilərdə daima *u* saiti ola bilər. Beləliklə, bir sözdə *u* saiti ilə formalaşan şəkilçilər silsiləsi yaranmış olur: *uğursuzluqdur, uzunluğunun* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *u* saiti, demək olar ki, həmişə adi kəmiyyətdə işlənir və yalnız bəzi ikihecali sözlərin ikinci hecasında sonor samitlə yanaşı gələn *u* bir qədər qısa tələffüz olunur: *burun (buru.n), oğul (oğu l)* və s. Buna görə də belə sözlərə saitle başlanan nisbət şəkilçisi artırıqda qısa *u* saiti ixtisara düşür, tələffüz olunmur və yazılır: *onun burnu, sənin oğlun* və s.

Bəzən orfoepik normaya müvafiq olaraq sadalama məqamında sondakı *u* saiti uzun tələffüz olunur: *quru, sulu, duru*: və s.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan dilində *u* saiti səs fonemidir, *u*. və *ü*. isə şərti məqamlarla əlaqədar variantlardır.

§28. *O* saiti. *O* dodaqlanan, açıq, dilarxası (qalın) saittir. Tələffüz prosesində bu saitin formalaşmasında dilin ön hissəsi ağız boşluğunun alt tərəfində arxaya doğru çəkilib olur. Dilin arxa hissəsi yumşaq damağa doğru qalxır, ağız boşluğu isə arxası böyük, önü

Şəkil 36 O saitinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

kiçik olmaq üzrə iki hissəyə ayrılır, dodaqlar da azacıq öne doğru uzanıb dairəvi şəkil alır. Bu zaman alt çənə *u* saitin tələffüzündəki nisbətən bir az çox aşağı düşmüş olur və bununla da həm ağız boşluğu, həm də dodaqlar arasında formalaşan dairəvi cığır bir qədər genişlənir. Məhz səs axını həmin dairəvi cığırda süzülüb xaricə çıxdıqda *o* saiti də tam halda formalaşmış olur.

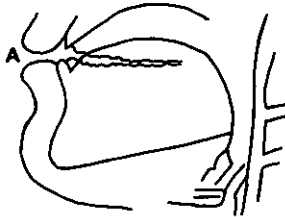
Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *o* saiti də *ö* saiti kimi məhdud dərəcədə, müəyyən məqamlarda işlənir və əsasən, birinci hecanın tərkibində – hecanın başında, ortasında və sonunda olur: *od, ox, ol, oğul, qol, yol, çox, tox, qo-yun, so-yuq, do-lu, bo-ran, to-ran* və s. Azərbaycan dilinin öz şəkilçilərinə *o* saiti işlənir. Lakin dilimizdə çoxdan işlənən *plov, buzov* kimi sözlərin ikinci hecasında, eləcə də alınma sözlərin ikinci, üçüncü və s. hecalarında (*kolxoz, pedaqoq, professor, hidroloq*) və bəzi alınma şəkilçilərdə (*Hamid-ov, Məmməd-ov*) *o* saiti işlənir.

Belə bir faktı da yada salmaq olar ki, son zamanlarda dilimizdə sayı artmış mürəkkəb sözlərin, ifadələrin içərisində ikinci, üçüncü və s. hecalarda *o* saitin işlənməsi qanuniləşməkdədir; məs.: *dəvəboynu, dəvəotu, kəlikotu, dəmiryol, dəlisov, Koroğlu, tozoran, ortaboy, dopdolu* və s.

Bəzi şivələrdə də *o* saiti ikinci, üçüncü hecalarda və şəkilçilərdə işlənir.

Azərbaycan ədəbi dilində *o* saiti adi kəmiyyətli fonemdir, bəzi alınma sözlərdə, xüsusən vurğulu *o* saiti bir az uzun tələffüz olunur. Belə uzadılmış halda *o* saitin tələffüzünə sual və sadalama məqamlarında da yol verilir. Buna görə də belə uzun *o* adi foneminin variantı sayılır.

§29. *A saiti*. *A* dilarxası (qalın), açıq, dodaqlanmayan bir saittir. Azərbaycan dilindəki *a* saitının formalaşması prosesində dil bir qəder arxaya çəkildiyi üçün arxa hissə azacıq şişərək yumşaq damağa doğru qalxmış vəziyyətdə olur, ağır boşluğunun böyük hissəsi öndə, kiçik hissəsi arxada qalır, alt çənə isə digər saitlərdəkinə nisbətən daha çox aşağı düşür, alt və üst çənənin ön hissəsində yerləşən dişlər arasında da çox geniş yol açılır. Beləliklə də, ağır boşluğunda müəyyən çalarlıqda qurulmuş avazlı səs axını bir-birindən xeyli uzaqlaşmış dodaqlar və ön dişlər arasında yaranmış olan açıqlıqdan suzulub xaricə çıxarkən dodaqlanmayan, qalın, açıq bir səs halında *a* saiti formalaşmış olur.

Şəkil 38 *A* saitin tələffüzündə dilin vəziyyəti

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *a* saiti hər cür məqam və şəraitdə ola bilər, yəni həm söz başında (*ay, aş, as, az, al, at, ad, ağ, aq, ax*), həm söz ortasında (*var, qar, baş, çal, şal, xal, bal, yavaş, bahar, papaq*), həm söz sonunda (*ata, ana, bala, tala, çala, qara, dağa*), həm də şəkilçilərdə (*-lar, -da, -dan, -ma, -maq, -malı, -ar, -acaq*) işlənir.

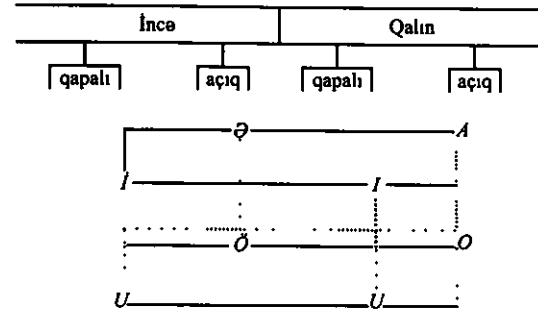
Azərbaycan ədəbi dilindəki *a* saiti əsasən adi – orta kəmiyyətdə tələffüz olunur. Lakin müəyyən məqamdan asılı olaraq, eləcə də bezi alınma sözlərdə *a* saiti bir qədər uzadılmış halda, adətən, uzun *a* kimi tələffüz olunur. Məsələn, sadalama və sual tonunda vurğulu *a* saiti uzadılmış halda tələffüz olunur. *ata*?, *ana*?, *baba*?, *harda*?, *dağda*? və s. Bezi alınma sözlərin əslindəki müəyyən fonetik xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq əksərən ilk hecədə *a* uzun tələffüz edilir: *ali* (a:li), *alim* (a:lim), *dava* (da:va), *saat* (sa:t), *asan* (a:san), *tale* (ta:le) və s.

Hətta bezi şivələrdə də müəyyən sözlərin, xüsusən ilk hecasındakı *a* saiti bir qədər uzadılmış halda tələffüz olunur. *yağı* (ya:ği), *ağı* (a:ği), *qarı* (qa:rı), *mənə* (ma:), *sənə* (sa:) və s.

Lakin belə faktların varlığına baxmayaraq, demək olmaz ki, Azərbaycan ədəbi dilində uzun *a* bir müstəqil fonem kimi tam halda formalaşmışdır. Buna görə də uzun *a* səsi Azərbaycan ədəbi dilində adi *a* foneminin bir variantıdır.

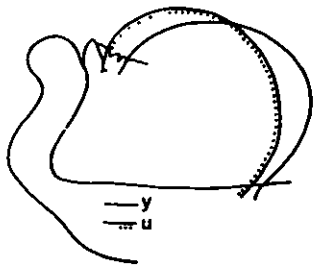
§30. *Saitlərin qarşılıqlı qoşalığı*. Azərbaycan ədəbi dilindəki saitlərin növləri, xüsusən məxrəcləri haqqında verilmiş məlumatı yekunlaşdırarkən Azərbaycan dilinin bir sıra fonetik qanunlarını, fonetik xüsusiyyətlərini daha aydın dərk etmək baxımından çox mühüm olan belə bir əlamətdar cəhətə yada salmaq lazımdır.

Azərbaycan dilindəki saitləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu saitlər, əsasən qarşılıqlı qoşalığı təşkil edirlər, yəni dilde olan hər bir incə saitin qalın qarşılığı olduğu kimi, hər bir açıq saitin də qapalı qarşılığı vardır. Bunu aşağıdakı sxemdə daha aydın surətdə nəzərdən keçirə bilərik:

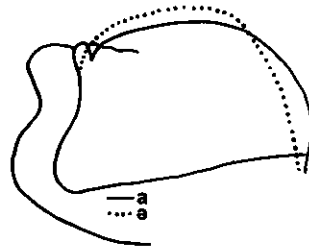

Qarşılıqlı qoşalıqdan zahirən kənarında qalan *e* saiti əslində *i*, *ə* arasında formalaşdığına görə, həmin saitlərin qalın qarşılığı olan *ı* və *a* ilə nisbi qarşılıqlı qoşalığı təşkil edir. Məhz buna görə də bir sıra fonetik hadisə və qanunlarda *e* saiti ilə formalaşan hecalar *i* və *ö* saiti ilə formalaşan hecalarla, demək olar ki, eyniləşir. Məsələn, *iç, gəl, keç, get, bil* kimi sözlərin şəkilçiləşməsində tam eyniyyət vardır: *iç-ir, gəl-ir, keç-ir, gəl-miş, get-miş, bil-miş* və s.

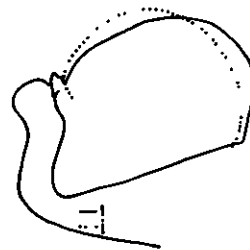
Azərbaycan dilindəki saitlərin belə qarşılıqlı qoşalığı haqqında daha aydın təsvirə malik olmaq üçün onların tələffüzündən dilin vəziyyətini müqayisəli surətdə əks etdirən aşağıdakı rentgen-foto əsasında hazırlanmış sxemləri nəzərdən keçirmək faydalı olar.

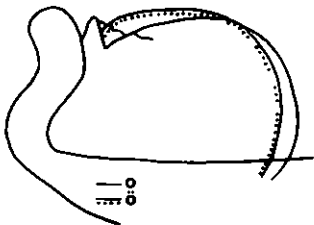
Şəkil 40 /y/ və /u/ saitlərinin tələffüzündə dilin vəziyyətinin müqayisəli sxemi

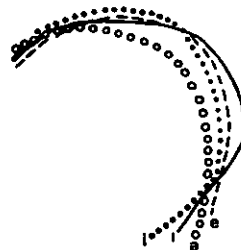
Şəkil 43 /a/ və /ə/ saitlərinin tələffüzündə dilin vəziyyətinin müqayisəli sxemi

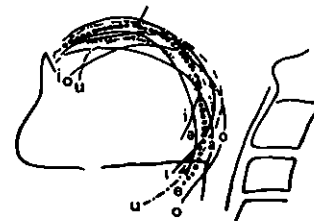
Şəkil 44 /i/ və /ɪ/ saitlərinin tələffüzündə dilin vəziyyətinin müqayisəli sxemi

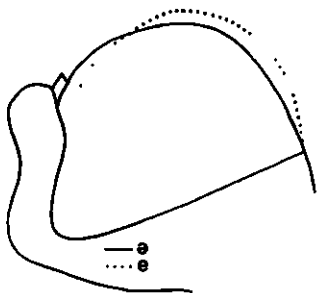
Şəkil 41 /o/ və /ɔ/ saitlərinin tələffüzündə dilin vəziyyətinin müqayisəli sxemi

Şəkil 45 /ɪ/, /i/ və /e/ saitlərinin tələffüzündə dilin vəziyyətinin müqayisəli sxemi

Şəkil 46 Azərbaycan dilindəki saitlərin hamısının tələffüzündə dilin vəziyyətinin müqayisəli sxemi

Şəkil 42 /ə/ və /e/ saitlərinin tələffüzündə dilin vəziyyətinin müqayisəli sxemi

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ SAMİTLƏR SİSTEMİ (KONSONANTİZM)

§31. Samitlərin təsnifi əsasları. Samit səsləri sait səslərdən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərdən biri samitlərin xüsusən ağız boşluğundakı danışq üzvlərinin müxtəlif tərzdə iştirakı ilə yaranan səslər olmasıdır. Belə səslərin isə əksəriyyəti kuy əsasında, bir qismi kuy və avaz əsasında formalaşır. Buna görə də müasir Azərbaycan dilindəki samitlər aşağıdakı əsaslar üzrə təsnif olunur:

- 1 Kuyün kəmiyyətinə görə.
- 2 Kuyun yaranma yerinə görə.
- 3 Kuyün yaranma usuluna görə.

§32. Kuyün kəmiyyətinə görə. Azərbaycan ədəbi dilindəki samitlər kuyün kəmiyyətinə görə *sonor* və *küylü* olmaq üzrə, əsasən, iki növə bölünür:

1 Samitlərin bir qismi, səs axınının ağız boşluğunda azacıq maneəyə rast gəlməsinə baxmayaraq, ağız və ya burun boşluğundan təzyiqli göstərmədən xaricə çıxması ilə yaranır. Belə səslərdə ton əsas təşkil etdiyi halda, kuy cuzi miqdarda ola bilər. Belə samitlər *saitlər* kimi tonlu səslərdir ki, bunlar *sonor samitlər* adlanır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində başlıca dörd sonor samit vardır: *l, r, m, n*.

2. Samitlərin digər qismi isə səs axınının ağız boşluğunda qarşısını kəşən maneəni az-çox aradan qaldırmaq üçün güc göstərərək açdığı yoldan süzülərək xaricə çıxması ilə yaranır. Bu zaman, ton – musiqili səs deyil, kuy törənmiş olur. Buna görə belə səslər *küylü samitlər* adlanırlar.

Azərbaycan ədəbi dilindəki küylü samitlər bunlardır: *b, p, v, f, g, k, z, s, j, ş, ğ, x, q, (k'), d, t, i, (x'), h*

Küylü samitlər iki qrupa bölünür. *cingiltili samitlər, kar samitlər*

a) Bezon sait səslərin əmələ gəlməsində olduğu kimi, samit səslərin də əmələ gəlməsində səs telləri gərginləşmiş və bir-birinə daha çox yaxınlaşmış olur. Beləliklə də unlu-küylü samitlər əmələ gəlir ki, bunlara *cingiltili samitlər* deyilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki cingiltili samitlər bunlardır: *b, v, q, ğ, d, z, j, y, g, c.*

Belə bir cəhət də qeyd etməliyik ki, çox zaman, xüsusən məktəb qrammatikalarında, sonor samitlər də cingiltili samitlər qrupuna daxil edilir. Bunun əsası isə sonorların da ünlü samit olmasıdır.

b) Bezon səslərin əmələ gəlməsində səs telləri gərginləşmiş, səs çıxır daralmır və səs tellərinin uçları bir-birinə çox az yaxınlaşmış olur. Beləliklə, hava axını səs çıxırından sərbəst keçir və səs tellərinin iti titrəməsinə o qədər də səbəb olmur. Səs tellərinin belə zəif rəqsənməsi ilə əmələ gələn unsüz küylü səslərə *kar samitlər* deyilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki kar samitlər bunlardır: *(k'), k, p, s, t, f, x, h, ç, ş, (x')*.

Kuyün kəmiyyətinə görə samitlərin təsnifini aşağıdakı cədvəldə ümumiləşmiş halda belə göstərmək olar:

Sonorlar		<i>r, l, m, n</i>	
Küylülər	Cingiltili	<i>b, v, q, d, c, z, ğ, g, y, j</i>	Ünlülər
	Kar	<i>p, f, (k'), t, ç, s, x, k, (x'), ş, h</i>	Ünsüzlər

§33. Kuyün yaranma yerinə görə. Samitlərin təsnifində, əsasən, üç fəal üzv nəzərə alındığı üçün samit səslər də üç qrupa bölünür: *dodaq, dil, ağız və burun samitləri*.

I. *Dodaq samitləri*. Dodaqların fəal iştirakı ilə əmələ gələn samitlərə *dodaq samitləri* deyilir. Dodaq samitlərinin iki növü vardır:

a) *qoşadodaq samitləri*. Bu samitlər alt dodaqla üst dodağın kipləşib birdən açılması nəticəsində yaranır. Azərbaycan ədəbi dilində qoşadodaq samit üçdür: *b, m, p*

b) *dodaq-diş samitləri*. Bu samitlər üst çənədəki ön dişlərin alt dodağa yaxınlaşması nəticəsində yaranır. Azərbaycan ədəbi dilində *dodaq-diş samiti* ikidir *v, f*.

II *Dil samitləri*. Dil samitləri dilin fəal iştirakı ilə yaranan samitlərdir ki, bunun da aşağıdakı növləri vardır:

a) *dilönü samitləri*. Dilönü samitləri dilin ön hissəsində əmələ gələn samitlərə deyilir. Dilönü samitləri də iki cür olur.

1. *Dil-diş samitləri*. Bunlar dilin ön hissəsinin, xüsusən onun yanlarının və dil ucunun yuxarı ön dişlərə ya toxunması, ya da çox yaxınlaşması ilə əmələ gəlir.

Azərbaycan ədəbi dilindəki dil-diş samitləri bunlardır: *d, t, z, s, l, n*

		Küyün yaranma yerinə görə								Küyün kəmiyyətinə görə		
		dodaq samitləri				dil samitləri						
		qoşadodaq samitləri		dişdodaq samitləri		dilönü samitləri		dilortası				dilarxası
				dil-diş		dil-yuvaq		dildibi		dildibi qurtlaq		
		ağız	burun	ağız	ağız	burun	ağız	ağız	ağız	ağız		
kipleşən				t			k	(k')			kar	küylülər
	b			d			g	q			cin-giltili	
novlu			f	s	ş	(x')		x h			kar	
			v	z	j	y		ğ			cin-giltili	
qovuşuq							ç				kar	
							c				cin-giltili	
kipleşən		m			n						sonorlar	
novlu	süzgün			l								
	titrək					r						

II Novlu (yaxud sürtünən) samitlərdir

Kipleşmiş üzvlərin bir-birindən tədricən aralanması ilə və ya müəyyən üzvlərin bir-birinə yaxınlaşması ilə arada əmələ gələn cığırdan küylü səs axınının sürtünərək xaricə çıxması nəticəsində formalaşan samitlərə novlu (yaxud sürtünən) samitlər deyilir. Azərbaycan ədəbi dilindəki *v, f, j, ş, z, s, l, r, g, x, h, y (x')* novlu, yaxud sürtünən samitlərdir.

III. Saf və qovuşuq samitlərdir. Azərbaycan ədəbi dilindəki küylü samitlər saf və qovuşuq (affrikat) olmaq üzrə iki növə ayrılır: ç və c samitləri qovuşuq, digər samitlər isə safdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi dilindəki novlu samitlərə və kipleşən

2. *Dil-yuvaq samitləri.* Bu samitlər dil önü yanlarının və ya dil ucunun yuvaqlara (alveollara) və ön damağa toxunması ilə əmələ gəlir. Azərbaycan ədəbi dilindəki dil-yuvaq samitləri aşağıdakılardır: *j, ş, c, ç, r.*

Bunlardan ikisi (*j, ş*) saf, fişiltılıdır, biri (*r*) sonordur, ikisi isə (*c, ç*) dil-diş samitləri ilə dil-yuvaq samitlərinin qovuşuğuna *ç (tş), c (dj)* bənzəyir;

b) *dilortası samitləri* Dilortası samitləri dilin orta hissəsinin ön damağa doğru qalxması ilə əmələ gələn samitlərə deyilir.

Azərbaycan ədəbi dilində dörd dilortası samit vardır: *y, (x'), k, (k')*;

c) *dilarxası samitləri* Dilarxası samitləri dilin arxa hissəsi ilə arxa damağın – yumşaq damağın bir-birinə yaxınlaşması və ya toxunması nəticəsində əmələ gələn samitlərə deyilir. Azərbaycan ədəbi dilində iki dilarxası samit vardır *q, (k')*;

ç) *dildibi – boğaz samitləri* Qurtlağın ön hissəsi ilə dilçək və dildibinin arxasında əmələ gələn samitlərə dildibi boğaz samitləri deyilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində dildibi-boğaz samiti üçdür: *ğ, x, h.*

III. *Ağız və burun samitləri.* Məlum olduğu üzrə, nitq səslərinin boyanmasında iki rezonator – ağız boşluğu və burun boşluğu – mühüm rol oynayır.

a) *əgər damaq pərdəsi yuxarı qalxıb burun boşluğu yolunu kərsərsə, səs axını ağız boşluğundan keçib xaricə çıxar və bu zaman ağız səsləri, bu cümlədən ağız samitləri formalaşar.*

Muasir Azərbaycan ədəbi dilində *m, n* sonorlarından başqa bütün səslər (sait və samitlər) ağız səsləridir;

b) *damaq pərdəsi aşağı düşərək ağız boşluğu yolunu kəsirsə, səs axını əsasən burun boşluğundan keçib xaricə çıxır ki, bu zaman burun samitləri formalaşır.* Muasir Azərbaycan ədəbi dilində iki burun samiti vardır: *m, n*

Bunlardan *m* qoşadodaq sonordur, *n* isə dil-diş sonordur.

§34. *Küyün yaranma üsuluna görə.* Azərbaycan ədəbi dilindəki samitlər kuyun yaranma üsuluna görə üç qrupa bölünür:

I. *Kipleşən (və ya partlayan) samitlərdir.*

Kipleşmiş danışıq üzvlərinin birdən-birə açılması ilə partlayışla ağızdan çıxan səs axınının törətdiyi samitlərə kipleşən (və ya partlayan) samitlər deyilir.

Azərbaycan ədəbi dilindəki *b, p, d, t, g, k, q, (k'), m, n* kipleşən samitlərdir.

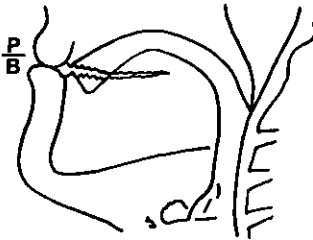
şən samitlərə saf samitlər, yarımnovlu və yarımkipleşən samitlər qovuşuğuna oxşayan samitlərə isə qovuşuq (affrikat) samitlər deyilir. Buna görə də, müasir dilimizdə işlətdiyimiz ç samitini təqribən yarım *t* və yarım *ş* kimi, *c* samitini isə yarım *d* və yarım *j* tərzində yarımkipleşən və yarımnovlu samitlərə ayırmaq olar. Məhz buna görə də alınma sözlərdə olan *c* samiti rusçada əksərən *dj* tərkibində yazılır: *caz* – *джаз*, *Azərbaycan* – *Азербайджан* və s.

Azərbaycan ədəbi dilindəki samitlərin təsnifini göstərən yuxarıdakı cədvəl nəzərdən keçirək.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏKİ SAMİTLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§35. P və B samitləri kipleşən, qoşadodaq, saf, küylü samitlərdir; *p* və *b* samitlərinin tələffüzündə alt dodaq üst dodaqla möhkəm surətdə kipleşir, səs axınının təzyiqi ilə dodaqların bir-birindən aralanması ani olur və bu zaman qüvvətli surətdə təzyiq edən səs axını dodaqların birdən-birə açılması nəticəsində patlıtılı ilə xaricə çıxır. Buna görə də fonetistlərin bir qrupu *p* və *b* səslerini kipleşən, bir qrupu isə partlayan samitlər adlandırır. Bu samitlərdən *p* kardır, *b* isə cingiltidir

1. Azərbaycan ədəbi dilindəki *p* samiti bəzən bir qədər cingilti-tili olmuş halda, əksərən isə azacıq nəfəsli tələffüz edilir; məsələn: *p^hul*, *p^hendir*, *çap^h*, *map^h*, *səp^h* və s.

Şəkil 47 *P* və *b* samitlərinin tələffüzündə dodaqların vəziyyəti

Azərbaycan ədəbi dilində *p* samiti sözün hər yerində – söz əvvəlində, söz ortasında, söz sonunda işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində sonu *p* ilə bitən çoxhecalı söz yoxdur. Sövti təqlid əsasında formalaşan *tarap-turup* sözü müstəsna olaraq təşkil edir. Ümumiyyətlə, *p* samiti sözün tərkibində hər cür sait səsle yanaşı – saitdən əvvəl (*papaq*, *piçilti*, *pozmaq*, *pusqu*),

saitdən sonra (*qapqara*, *dopdolu*, *qupquru*, *qıpqırmızı*) işlənir. Bir sıra sözlərin başında ağız sonorlarından *v* və *y* samitlərindən əvvəl – yanaşı (*plov*, *plan*, *probka*, *protokol*, *pyes*, *psixoloq*), bəzi sözlərin də sonunda sonorlarla yanaşı (*alp*, *qulp*, *turp*) işlənir.

Azərbaycan dilində bir neçə sözün daxilində işlənən qoşa *p* səs-lerindən birincisi nəfəssiz, ikincisi isə cingilti olmuş halda (təqribən *b* səsi kimi) tələffüz olunur; məsələn: *hoppanmaq*, *tappıltı*, *top-puz* (*hopbanmaq*, *tapbıltı*, *topbuz*) və s.

2. Azərbaycan ədəbi dilində *b* samitinə sözün daxilində hər cür vəziyyətdə təsadüf olunur. Söz və ya heca əvvəlində (*bal*, *bel*, *bir*, *bol*, *bürü*, *bəslə*, *böl*, *bıçqı*, *buz*...), söz və ya heca ortasında (*oba*, *baba*, *yaba*, *baba*, *qaba*, *daban*), söz və ya heca sonunda (*qab*, *corab*, *dib*, *cib*) Çoxhecalı sözlərin sonunda *b* samiti müəyyən dərəcədə karlaşır, lakin belə karlaşan *b* qətiyyətlə nəfəsli *p* səsinə oxşamır; məs.: *kitab*, *məktəb*, *corab* və s.

Təkhəcalı sözlərin sonunda olan *b* azacıq karlaşır və buna görə də söz başında və ya saitlər arasında olan *b* səsi qədər cingilti tələffüz edilmir. Məsələn, *qab*, *cib*, *bağ*, *biğ*, *qaba*, *oba* sözlərində *b* səsini müqayisə edin

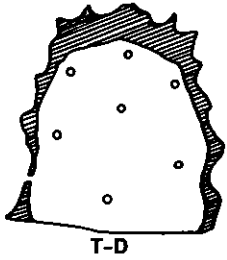
Azərbaycan dilində *b* samiti də sözün tərkibində hər cür sait ilə yanaşı – saitdən əvvəl (*baba*, *bol*, *bıçqı*) və saitdən sonra (*qab*, *tələbə*, *şöbə*) işlənir. Azərbaycan ədəbi dilində *b* samiti bir neçə alınma sözün başında *r*, *l* sonorlarından əvvəl, həmin sonorlarla yanaşı (*brilyant*, *briqadir*, *blok*, *blank*) işlənildiyi kimi, bəzi alınma sözlərin sonunda da bir sıra samitlərlə yanaşı (*qəlb*, *calb*, *qeyb*, *eyb*, *kəsb*, *gerb*) işlənir

Azərbaycan dilində bir neçə alınma sözün daxilində qoşa *b* samiti də işlənir ki, ümumi qaydaya müvafiq olaraq bunlardan birinci *b* bir qədər karlaşmış halda tələffüz olunur *qubbə*, *dabbağ*, *dəbbə*, *tibbi* və s.

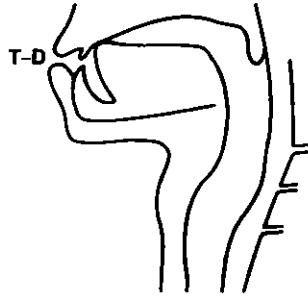
Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində *b* çox işlənən samitlərdəndir, *p* samiti isə orta dərəcədə işlənən samitlərdəndir.

§36. T və D samitləri dilönu, dişarxası, kipleşən, saf, küylü samitlərdir. Azərbaycan ədəbi dilindəki *t*, *d* samitləri dilin öz hissəsinin üst-ön dişlərin arxa səthinə kipleşməsindən törəyən kuy əsasında yaranan səslərdir. Bu səsərlərin tələffüzündə dilucu alt-ön dişlərin üstünə sürünmə vəziyyətində olur. Məhz buna görə də fəal üzvlərin iştirakı baxımından bu samitləri dilönu səsərlər adlandırmaq mümkün olduğu kimi, passiv üzvlərin iştirakı baxımından dişarxası

səslər də adlandırmaq olar Adətən, *t* səsinin tələffüzündə səslər sakit vəziyyətdə, *d* səsinin tələffüzündə isə səslər gərgin vəziyyətdə olur. Buna görə də *t* kar samitdir, *d* cingiltili samitdir

Şəkil 48 *T* və *d* samitlərinin tələffüzündə dilin, dilucunun və ön dişlərin vəziyyəti

Şəkil 49 *T* və *d* samitlərinin tələffüzündə dilin üst damağa toxunma vəziyyəti

Burada belə bir prosesi də yada salaq k, kipləşmiş üzvlərin bir-birindən aralanma anında *d* səsi kimi formalaşmış səs axını azacıq patılı ilə, *t* səsi kimi formalaşmış səs axını isə azacıq nəfəslə örtülür və belə nəfəslənmə *t* samitinin söz başında və söz sonunda tələffüzündə təzahür edir; məs.: *t^hap*, *t^hop*, *t^hək*, *at^h*, *kainat^h* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *t* samiti sözün hər yerində, yəni həm söz başında (*tar*, *top*, *tunc*, *tin*), həm söz ortasında (*ata*, *üti*, *iti*, *qatı*, *artıq*, *ortaq*), həm də söz sonunda (*at*, *ot*, *öt*, *kainat*, *camaat*, *töhmət*) işlənir.

Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərin tərkibində *t* samiti saitlərin hamısı ilə yanaşı – həm saitdən əvvəl, həm də saitdən sonra işlənir: *tək*, *tik*, *tük*, *ot*, *tut*, *get* və s. Ancaq alınma sözlərin başında *t* samiti *r* samiti ilə yanaşı ola bilər *traktor*, *tramvay*, *trikotaj*, *trest* və s. Bezi sözlərin sonunda *t* samiti *s*, *ş*, *l*, *r* samitləri ilə də yanaşı işlənir: *məst*, *puşt*, *alt*, *tort* və s.

Bir sıra sözlərin ortasında qoşa *t* də işlənir ki, belə şəraitdə birinci *t* adi halda, ikinci *t* isə bir qədər cingiltili halda tələffüz olunur *həttə*, *ittiham* və s.

2. *D* samiti əmələ gəlmə yernə görə əsasən *t* samitindən fərqli deyil, lakin bu iki samiti fərqləndirən əlamətdar cəhət *t* samitinin

kar, *d* samitinin isə cingiltili olmasıdır, yəni *d* samiti səs tellərinin gərginləşməsi ilə törəyən səs axını əsasında *t* məxrəcində formalaşan samitdir. Buna görə də *d* samiti dilönü, dışarxası, kipləşən, küylü, saf, cingiltili samitdir

D samiti müasir Azərbaycan ədəbi dilində ən çox işlənən samitlərdəndir. Bu samitə sözlərin başında, ortasında və sonunda rast gəlmək olur: *dağ*, *dərə*, *dil*, *düz*, *ada*, *qardaş*, *odun*, *ad*, *yad*, *azad*, *yurd* və s. Azərbaycan dilindəki saitlərin hamısı ilə *d* samiti yanaşı – saitdən əvvəl (*dolu*, *duz*, *dəniz*, *düz*, *deyil*), saitdən sonra (*adam*, *od*, *cıdır*, *uduş*, *ədəb*) işlənir. Bezi sözlərin sonunda *d* samiti bir sıra samitlərlə, xüsusən *l*, *n*, *r*, *y*, *s*, *z* samitləri ilə yanaşı bir heca tərkibində də işlənir: *cəld*, *cild*, *qənd*, *mərd*, *yurd*, *qeyd*, *qəsd*, *muzd* və s.

Bir neçə alınma sözün başında da *d* samiti *r* ilə yanaşı işlənir: *dram*, *drap* və s.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bezi sözlərin tərkibində, həm söz ortasında, həm də söz sonunda qoşa *d* işlənir. Nəzərə almaq lazımdır ki, söz ortasında olan qoşa *d*-dən birincisi azacıq karlaşmış halda tələffüz olunur. Söz sonundakı qoşa *d*-dən isə ancaq birincisi tələffüz olunur və belə sözlərə saitle başlayan şəkilçi bitişdirildikdə və ya söz qoşulduqda, sondakı qoşa *d*-dən birincisi azacıq karlaşır, ikincisi isə normal halda tələffüz olunur *həddindən*, *rədd etmək* və s.

Ümumiyyətlə, *d* samiti söz əvvəlində və ya saitlər arasında tam cingiltili olur, lakin söz sonunda bir qədər karlaşır. Burada belə bir cəhəti də qeyd etməliyə ki, karlaşma *d* səsinin məqamına görə müxtəlif dərəcədə olur. Əgər *d* çoxhecalı sözlərin sonundadırsa, karlaşma çoxalır: *azad*, *qanad*, *Məmməd*, *Səməd*. Əgər *d* çoxhecalı sözün sonunda başqa bir samit səsle yanaşıdırsa, karlaşma azalır *qəsd*, *cəld*, *qeyd*, *mərd*. Əgər *d* təkhecalı sözlərin sonunda sait səsle yanaşıdırsa, karlaşma son dərəcə azalır: *ad*, *yad*, *dad* və s.

Azərbaycan dilindəki *d* samitinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri də onun şəkilçilərin tərkibində olmasıdır: *-di*, *-da*, *-dan*, *-dıqca*, *-dır* ..

§37. *M* və *n* samitləri *M*, *n* samitləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində nisbətən çox işlənən sonor səslərdəndir. Bu sonorların hər ikisi də səs axınının burun boşluğundan xaric çıxması ilə formalaşdığına görə burun sonorları qrupuna daxildir. Lakin səsələrin formalaşdırılmasında fəal iştirak edən üzvlərə görə bunlar fərqlənir və biri (*m*) dodaqlanan, digəri (*n*) dodaqlanmayan samitlərdən sayılır

1 *M* samiti dodaqlanan burun sonudur, çünki *m* samitinin tələffüzündə dodaqlar *b*, *p* samitlərinin formalaşmasında olduğu kimi kipləşir, lakin damaq pərdəsi aşağı düşüb ağız boşluğuna gedən yolu tutduğu üçün hava – səs axınının süzülərək burun boşluğundan xaricə çıxması ilə *m* samiti formalaşmış olur. Məhz buna görə də səs axınının az bir hissəsi həm damaq pərdəsinin aşağı düşməsi ilə, həm də dodaqların kipləşməsi ilə yaranan maneələrle rastlaşır və buradan da azacıq kuy yaranır, səs axınının əsası isə əvaz halında qalır, belə keyfiyyətdə olan səs axını sərbəst surətdə burun boşluğundan xaricə çıxır, bu anda kipləşmiş dodaqların aralanması da vacib deyildir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də *m* samiti dodaqların kipləşməsi ilə formalaşan *b*, *p* samitlərindən fərqlənir, çünki *b*, *p* samitlərinin formalaşması üçün ağız boşluğundan süzülüb gələn səs axınının təzyiği ilə dodaqların aralanması və patıltı yaranması zəruridir, *m* səsini formalaşmasında isə belə proses olmur və buna görə də *m* patıltılı samitlərdən sayılır.

M samitinin tələffüzündə patıltının olmadığını və bu cəhətdən patıltılı *b*, *p* samitlərindən fərqləndiyini yoxlamaq üçün aşağıdakı sözləri muqayisəli surətdə tələffüz edək:

Söz sonunda: *kım-kıp, küm-küp, cim-cib, əcəm-əcəb* və s.

Söz ortasında *b*, *p* samitləri ilə yanaşı və onlardan əvvəl gələn *m*: *domba, omba, hambal, amper, gumbultu, gombul, kömbə* və s.

Bu sözlərin tələffüzündən aydın olur ki, *m* səsini formalaşmasında kipləşmiş dodaqların açılmasına ehtiyac olmur, buna görə də sözlərin sonundakı *m* səsini tələffüz edərkən dodaqları kipləşmiş halda saxlaya bilərik. Lakin sözün tərkibində *m* səsindən sonra

Şəkil 50 *M* samitinin tələffüzündə dodaqların və damaq pərdəsinin vəziyyəti

başqa bir səs tələffüzündə kipləşmiş dodaqları aralamaq lazımdır, xüsusən *m* samitindən sonra *b*, *p* samitlərini tələffüz edərkən kipləşmiş dodaqlar həmin səslərin ruşeymini yaratdıqdan sonra səs axınının şiddətli təzyiği ilə aralanır, beləliklə də patıltı ilə xaricə çıxan səs *p* və *b* samitləri halında formalaşır. Məhz buna görə də dodaqları aralamadan *m* səsini davamlı tələffüz etmək mümkündür,

lakin *b*, *p* səslərini tam formalaşmış keyfiyyətdə davamlı tələffüz etmək mümkün deyil.

M samitini *b*, *p* samitlərindən fərqləndirən ən əlamətdar cəhət *m* samitinin burun boşluğundan xaricə çıxan səs axını əsasında, *b*, *p* samitlərinin isə ağız boşluğundan xaricə çıxan səs axını əsasında formalaşmasıdır. Buna görə də *m* burun samiti, *b*, *p* isə ağız samiti kimi tanınır.

Burun və ağız samitləri arasındakı fərqin əsil mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı sözlərin tərkibində olan *m* və *b* samitlərini iki şəraitdə – burun yolunu bağlayaraq, dodaqları kipləşdirərək tələffüz edək: *mal-bal, mil-bil, miz-biz, mala-bala*.

Burun yolunu bağlayaraq tələffüz etdikdə *m* samiti təqribən *b* kimi səslənir, ikinci şəraitdə isə *b* samiti təqribən *m* kimi səslənir.

Bu səslər bir-birinə çox yaxın olduğu üçün, xüsusən şivələrimizdə bəzən biri digərinin əvəzinə də işlənir. Məsələn, *bunu* əvəzinə *munu* işlənir və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *m* samiti sözlərin hər yerində işləyə bilər. Buna görə də *m* samiti saitlərin hamısı ilə yanaşı – saitlərdən əvvəl (*mahtı, mən, mey, min*), saitlərdən sonra (*dəmir, yemək, kimi, koma, kömək*) işlənir.

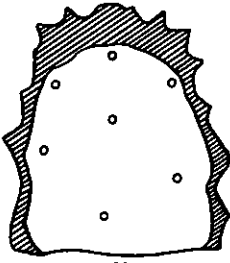
Hətta bir neçə alınma sözün sonunda *m* səsi bezi samitlərlə yanaşı (*zülüm, rəhm, film*), bir neçə sözün isə daxilində qoşa halda (*amma, qrammatika, mükəmməl, hummat, umman, kommutator*) işlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *m* samiti yalnız sözlərdə deyil, şəkilçilərdə də işlənən fonemlərdəndir: *-ma, -mə, -maq, -mək, -m, -əm, -malt, -məli, -mı, -mi, -ım, -im, -ımız, -imiz, -miş, -miş və s*

2. Burun sonuru olan *n* səsini yaranmasında dil və dişlərin vəziyyəti əsasında *d*, *t* samitlərinin tələffüzündəki kimi olur, yəni dilin ön hissəsi, xüsusən dil ucu ön damağa sıxılaraq üst ön dişlərin arxasına toxunur, lakin fərq burasındadır ki, *n* samitinin tələffüzündə də, *m* samitində olduğu kimi, damaq pərdəsi aşağı düşüb ağız boşluğuna gedən çıxırı bağladığı üçün səs axını burun boşluğu çıxırı ilə süzülüb xaricə çıxır, məhz bu prosesdə də *n* samiti formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, prosesin sonunda dil ucu dişlərin arxasından bir qədər gəzirdir və səs axınının bir qismi ağız boşluğunda yaranan çıxırı ilə xaricə çıxır. Lakin burada da heç bir patıltı yaranmır, buna görə *n* samiti də *m* samiti kimi patıltısız olur. Umumiyyətlə, *n* samitinin tələffüzündə səs telləri gərgin olur, səs çıxırı daralır, səs axını

zəifləşir, burun boşluğu çıxır ilə süzülüb ciddi maneəyə rast gəlmədən xaricə çıxan səs axınında kəyüli səs azlıq, avaz isə çoxluq təşkil edir. *N* samitinin tələffüzündə bir-birinə sıxılmış halda olan dil ucu və ön dişlərin aralanması vacib deyil, lakin *n* samitindən sonra başqa bir səs tələffüzü lazım olarsa, dil və diş vəziyyətini dəyişməlidir. Məhz buna görə də *n* samiti dil ucunun ön-üst dişlər arxasına sıxılması anında səs axınının ağız boşluğundan deyil, burun boşluğundan xaricə çıxması prosesində tamamilə formalaşmış olur; dil ucunun dişlər arxasından uzaqlaşması *n* samitinin formalaşmasından sonrakı prosesdir. Bunu yoxlamaq üçün aşağıdakı sözlərin sonunda, eləcə də sözlərin ortasında *d*, *t* samitlərindən əvvəl işlənən *n* samitini tələffüz edək *on-od-ot*, *an-ad-at*, *indi-intiqam*, *sandıq-çanta* və s.

Bu sözlərin sonundakı *n* səsini tələffüz edərkən dili dişlər arxasından uzaqlaşdırmağa ehtiyac duyulmur. Halbuki bunlarla yanaşı sözlərin sonundakı *d*, *t* səslərini tələffüz edərkən dil ucunu dişlər arxasından uzaqlaşdırmaq zəruridir, əks təqdirdə *t*, *d* samitləri tam halda formalaşmır. Eləcə də söz ortasındakı *n* samiti ilə bitən heca dil ucunun dişlər arxasına sıxılması ilə tələffüz edilir. Lakin sonrakı hecanın baş səsləri *d* və *t* samitlərini tələffüz edərkən dil ucunun

N

Şəkil 51 *N* samitinin tələffüzündə dilin damağa toxunma vəziyyəti

dişlər arxasından uzaqlaşması mütləq zəruridir, əks təqdirdə səs axını ağız boşluğundan xaricə çıxa bilməz və *t*, *d* kimi ağız samitləri də formalaşma bilməz. Deməli, dil ucunun ön dişlərə sıxlaşması *n* samitinin formalaşması üçün zəruridir. Dil ucunun ön dişlərə sıxlaşıb səs axını təzyiqli ilə ön dişlərin arxasından aralanması isə *t*, *d* samitlərinin formalaşması üçün zəruridir. Buna görə də *n* səsi *d* və ya *t* səsi ilə yanaşı olduqda, yəni *nt*, *nd* kimi səs birləşməsinin tələffüzündə dil ucu ilə ön dişlərin sıxlaşması *n* səsini formalaşdırır, həmin üzvlərin aralanması isə *t*, *d*

səslərini formalaşdırır. Burada damaq pərdəsinin qalxıb burun boşluğu çıxırını tutması ilə *n* səsindən *d* və ya *t* səsinə keçid yaranır. *N* samitinin belə şəraitdə formalaşması onun davamlı tələffüzünə də imkan yaradır: *annn*, *cannnn*, *minnnn* çalarlığında *n* səsini uzaqaraq tələffüz etmək mümkün olar.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *n* samiti sözlərin hər yerində işlənebilir

Bəzi alınma sözlərin ortasında davamlı *n* samiti də işlənir: *minnət*, *cannət*, *müğənni*, *tərənnüm* və s.

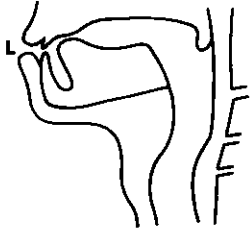
Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *n* samiti yalnız sözlərin tərkibində deyil, şəkilçilərin də tərkibində işlənən fonemlərdəndir: *-dan*, *-dən*, *-in*, *-in*, *-un*, *-ün*, *-an*, *-ən*, *-lan*, *-lən*, *-san*, *-sən*, *-sın*, *-sin*, *-sun*, *-sün*, *-anda*, *-əndə*, *-gen*, *-ıntı*, *-inti*, *-anaq*, *-ənək* və s.

§38. *L* və *r* samitləri. *L*, *r* müasir Azərbaycan dilində nisbətən az işlənən sonorlardır. Bu sonorlar səs axınının, əsasən ağız boşluğundan süzülüb xaricə çıxması ilə formalaşdığına görə ağız sonorları adlanır. Lakin səslərin yaranmasında fəal iştirak edən üzvlərin tam eyni olmaması, müxtəlif vəziyyətdə fəaliyyət göstərməsi bu sonorları iki müxtəlif fonem kimi formalaşdırmışdır

L səsi novlu, cingiltili, dilönu-dilyanı, sonor samitdir. *L* samitinin formalaşmasında dil ucu yuxarı qalxaraq üst-ön dişlərə və yuvaq kənarına toxunur, dilin arxa hissəsi azacıq qalxmış vəziyyətdə olur, dilin orta və ön hissəsi arasında dalanvarı bir çıxır yaranır, udlaq boşluğundan ağız boşluğuna keçmiş səs axını dilin üzərini ilə hərəkət edərək ciddi maneə ilə qarşılaşmadan dalanvarı çıxırın ilk yanını ilə¹ süzülüb xaricə çıxır. Bu prosesdə azacıq küy yaransa da *l* samiti avazlı səs axını əsasında tam halda formalaşmış olur. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, tələffüz prosesində üst-ön dişlərin arxasına və yuvağına yaxınlaşmış olan dilucu *l* səsi tam formalaşandan sonra aşağı enir. Buna görə də yaxınlaşan üzvlərin aralanması *l* samitinin formalaşması üçün zəruri deyildir və belə yaxınlaşmış üzvlərin aralanması prosesində yaranan zəif patılıtnın isə *l* səsinə təsir yoxdur. Məhz buna görə də *l* samiti patılıtlı deyil, novlu-dilyanı-suzgen samitlərdəndir. *L* samitinin belə məxrəcə formalaşması onun davamlı tələffüzünə də imkan yaradır. *L* samitinin patılıtsız və davamlı tələffüz imkanına malik olduğunu yoxlamaq üçün aşağıdakı sözləri tələffüz edək: *al*, *lal*, *mal*, *bal*, *alt*, *balta*, *dildar* və s. Əgər bu sözləri tələffüz edərkən barmağımızı dişlər arasına kipləşdirsək, belə bir prosesin şahidi olarıq. *L* ilə bitən sözlərin tələffüzündən sonra dil ucu üst-ön diş arxasına yaxınlaşmış halda olduğu kimi qalır və dil ucunun alt səthi dişlər arasından barmağa

¹ Buna görə də *L* cütkeçidli samitlərdən sayılır

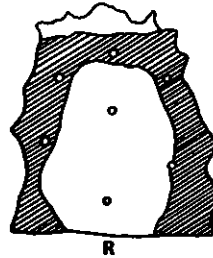
toxunur; *l* sesinin tam formalaşmasına baxmayaraq dil ucu aşağı düşür və geri çəkilir. Lakin söz ortasında *t*, *d* samitlərindən əvvəlki *l* sesinin tələffüzünün ardınca *t*, *d* samitlərini tələffüz etmək lazım olduğu üçün dilucu vəziyyətini dəyişdirir. Buna görə də *l* samitini davamlı tələffüz etmək üçün onun heca sonunda olması zəruridir.

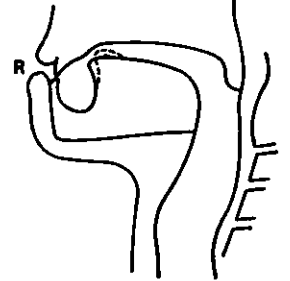
Şəkil 52 *L* samitinin tələffüzündə dil ucunun və üst-ön dişlərin vəziyyəti

Şəkil 53 *L* samitinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

Şəkil 54 *R* samitinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

Şəkil 55 *R* samitinin tələffüzündə dil ucunun titrəmə vəziyyəti

Müasir Azərbaycan dilində *l* samiti sözün hər yerində və saitlərin hamısı ilə yanaşı işlənir: *ləzzət, lazım, qala, əla, gəl, gül, il, ol* və s.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən bir sıra sözlərin daxilində davamlı – qoşa *l* samitində də tez-tez rast gəlmək olur: *ballı, güllə, sillə, kollektiv, çillə, pillə, təvəllüd, novella* və s.

Azərbaycan dilində *l* samiti ilə bitən sözlərə *l* samiti ilə başlayan şəkilçilərin bittirilməsi nəticəsində qoşa *l* samitinin işlənilmə dairəsi getdikcə artır *yollamaq, dilli, əlli, güllük, gözəlləşmək, bolluq, kolluq, yallı, ballı, elli, ellik* və s.

L samiti yalnız sözlərdə deyil, şəkilçilərin tərkibində də işlənən fonemlərdəndir: *-l, -il, -al, -əl, -il, -ul, -ül, -luq, -li, -lu, -lü; -lən, -malt, -ilti, -ultu, -ültü* və s.

2. *R* sesi novlu, titrək, dilönü, cingiltili, sonor samitdir.

R samitinin tələffüzündə dil ucu yuxarı qalxıb ön dişlərin yuvasına toxunaraq iki-üç dəfə dönüb titrəyir. Beləliklə, ardıcıl və müntəzəm halda dil ucunun yuvağa toxunub uzaqlaşması nəticəsində yaranan kuy boşluğundakı avazla qarışıq və bu qovuşuq səs axını əsasında *r* samiti tam halda formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, *r* samitinin yaranmasında kuy digər sonora nisbətən bir az çox olsa da, *r* samitinin əsasını avaz musiqili səs təşkil edir.

Ümumiyyətlə, *r* samitinin formalaşmasında dil ucunun çevrilmə, titrəmə miqdarı *r*-in söz daxilindəki məqamına görə bir qədər fərqli olur, yəni söz başında, söz ortasında, xüsusən saitlər arasında titrəmə az olur, dil ucu bir-iki dəfə çevrilir, lakin söz sonunda titrəmə çoxalır, dil ucu təqribən üç dəfə çevrilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *r* samiti nisbətən az işlənən sonoralardır. Ümumən türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin ilk dövrlərdəki əlamətdar cəhətlərindən biri də *r* samitinin söz başında işlənməsidir. Buna görə də alınma sözlərin başındakı *r*-dən əvvəl bir sait əlavə etmək canlı danışmada – şivələrdə ümumi, hətta qanuni bir hal olmuşdur. Elə bu əsasda da *rəng* əvəzinə *irəng, razi* əvəzinə *irazi* deyilir. Lakin müasir dövrdə belə hal getdikcə azalır, çünki indi ədəbi dil – ədəbi tələffüz normaları ümumiləşir və beləliklə də sözlərin fonetik tərkibində bu cür dəyişikliklərə yol verilmir. Buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlərindən bəhs edərkən, cəsarətlə deyə bilərik ki, *r* samiti də müasir Azərbaycan dilində hər məqamda – söz başında (*rabitə, radio, razi, rayon, raket*), söz ortasında (*arı, qara, iri, sərçə*), söz sonunda (*qar, açar, bir, ciğir*) və hər cür saitlə yanaşı (*rahat, rəng, rica, rol, ruh, rütbə, rıtsar, reyhan, rəya*) işlənir.

R samiti yalnız söz köklərində deyil, bir sıra şəkilçilərdə də işlənən fonemlərdəndir: *-ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür, -lar, -lər, -dir, -dir, -dur, -dür, -raq, -rək, -araq, -ərək, -arı, -əri* və s.

§39. *K və g samitləri* Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *k, g* səsliəri çox işlənən samitlərdəndir. Bu samitlərin ən əlamətdar

xüsusiyyətlərindən biri budur ki, saitlər silsiləsindəki *a, i, ö, ü, e* kimi incə saitlərin samitlər silsiləsindəki qarşılığı halında işlənirək Azərbaycan dilinin ahəng qanununu daha da sabitləşdirir. Beləliklə də ahəngdarlıq dilin daxili qanunları və təbiəti ilə uzlaşmış bir hal kəsb etmiş olur. *K, g* samitləri əsasən eyni məxrəcəli səslərdir, lakin bunların hər birinin fərqləndirici xüsusiyyətləri də vardır.

1. *K* kipləşən, dilortası, sərt damaq, saf, küylü və kar samitidir. Bu səsi tələffüz edərkən dilin orta hissəsi sərt damağın ön hissəsinə doğru qalxır və bu iki üzv müəyyən dərəcədə kipləşmiş bir vəziyyət alır, dil ucu isə ön alt dişlərə yaxınlaşır. Belə şəraitdə ağır boşluğu cıgırı ilə süzülüb gələn səs axını kipləşmiş olan sərt damaqla dil ortasını ayırır və ağzın içində töreyən pıçıltılı küy əsasında *k* samiti formalaşır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *k* samiti sözün hər yerində işlənir: *kül, kitab, kəs, təkə, iki, təkər, ək, çək, çiçək, bilək, birlik* və s.

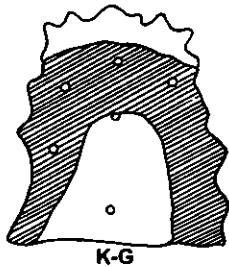
Qeyd etməliyik ki, söz sonunda daha çox *k* yox, bəlkə novlu *y* samitinin qarşılığı hesab etdiyimiz *x'* işlənir. Buna görə də qrammatika kitablarımızda söz sonunda olan belə *k* samitinin saitlər arasında *y* səsinə keçməsindən bəhs edilir: *çiçək – çiçəyi, kəklik – kəkliyə, gullük – gullüyun* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *k* samiti söz daxilində əsasən incə saitlərlə yanaşı işlənir *akin, kötük, kiçik, keçi, küçə* və s.

Mənşəyi naməlum *kol, kos* kimi bir neçə sözdə və ərəb, fars mənşəli sözlərdə *k* səsi qalın saitlərlə də yanaşı işlənir: *kaman, sükunət, məhkum, nakam, kosa, kor, kaş, nankor* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *k* samiti şəkilçilərin də tərkibində işlənən fonemlərdən sayılır *-lik, -rək, -mək, -dək, -əcək, -ki, -ənək* və s.

2. *G* samiti əmələ gəlmə yerinə görə *k* samitindən əsasən fərqlənmir (bax: şəkil 56, 57). Yalnız fərq burasındadır ki, *g* samiti səs tellərinin gərgin vəziyyətində tələffüz olunur və buna görə də cingiltili samit sayılır. Bu səslərin fərqi təcrübə yolla dərk etmək üçün aşağıdakı sözləri tutuşdurmaq kifayət eder. *gor – kor, gül – kül, göz – köz, gir – kir, gəl – kəl* və s.

Şəkil 56 *K g* samitlərinin tələffüzündə dilin damağa toxunma vəziyyəti

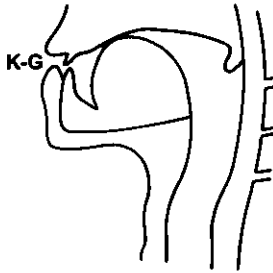
Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *g* samitinin işlənilmə dairəsi məhduddur. *G* samiti söz başında nisbətən çox işlənir (*gun, gil, get, gal, göz, güc, gah, gur*). Söz ortasında *g* səsi əksərən alınma sözlərdə, ya saitlər arasında (*agah, seğah, şagird, digər, əgər, məgər*), ya da bezi sonor səslə, xüsusən *n* samiti ilə yanaşı (*mürğu, əngal, səngər, zəngin, çəngəl*) ola bilər. Söz sonunda isə *n* samiti ilə yanaşı işlənir *zəng, cəng, dəng, lang, tufəng, nəhəng, pələng, ahəng, çələng* və s.

G samiti şəkilçilərin tərkibində də çox məhdud halda işlənir *-gin (əzzin), -gə (özgə), -gi (silgi), -gu (bölgi)* və s.

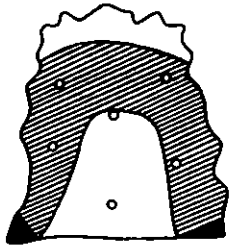
§40. *K' və q samitləri*. Azərbaycan dilində *k', q* səsləri digər samitlərdən dil vahidləri tərkibində işlənilmə nisbətinə görə fərqlənir. Belə ki, bu samitlərdən birincisi, yəni qarşılıq olan *k'* çox az və məhdud məqamlarda işlənildiyi halda, ikincisi, yəni cingiltili qarşılıq olan *q* çox və hər cür məqamda işlənir. Buna görə də *q* samiti ahəng qanunu üzrə dəyişən şəkilçilərdə qalın saitlərlə uzlaşan səs kimi işlənib bildiyi halda, *k'* samiti belə şəraitdə işlənilmə keyfiyyətinə malik deyildir. Beləcə də kar-cingiltili qarşılıq təşkil edən samitlər üçün ümumi olan bezi əlamətlər qarşılıq təşkil edən *k'-q* samitlərində yoxdur.

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ən az işlənən samitlərdən biri də kipləşən, dilarxası, küylü, kar *k'* səsidir. *K'* səsinə tələffüz edərkən, dilin ön və orta hissəsi arxaya doğru çəkilir və beləliklə, geri sıxılmış olan dil arxası yumşaq damağın ön hissəsi ilə, yəni sərt damaqla yumşaq damağın birləşmə nöqtəsi ilə kipləşir, dil ucu isə ön alt dişlərin yuvağına söykənmiş halda olur. Məhz belə şəraitdə udlaq boşluğundan ağır boşluğuna keçmiş səs axını kipləşmiş üzvləri aralayıb azacıq patıltılı – küy halında süzülərək xaricə çıxdıqda *k'* samiti tam halda formalaşır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *k'* səsi son dərəcə az işlənildiyinə görə bu səs müstəqil fonem kimi tanınmamış və yazıda bu səsi xüsusi hərfi işarə ilə yazmaq zəruri olmamışdır. Bu səs bezi sözlərdə, xüsusən yeni alınma sözlərdə *k'* hərfi ilə (*kolxoz, kommunist, kadr*), bezi sözlərdə isə, xüsusən söz ortasında *q* samiti ilə qoşa gəldikdə (*saqqal, hoqqa, baqqal*), eləcə də ərəb dilindən alınma bir sıra sözlərdə (*məqsəd, iqtisad*) *k'* samiti *q* hərfi ilə yazılır. Bunu da qeyd etməliyik ki, ərəb mənşəli bezi sözlərin sonunda *q* hərfi ilə yazılan səslər karlaşaraq *k'* kimi tələffüz olunur, lakin bu səslər müvəqqəti karlaşır və öz əslini itirmir, yəni *q* samiti olaraq qalır.

Şəkil 57 K' və g samitlərinin tələffüzündə dilin, dişlərin və damaq pərdəsinin vəziyyəti

▲ K-Q ▲ K-G

Şəkil 58 K'-q və k-g samitlərinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

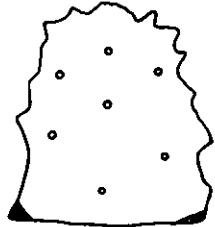
Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *q* samiti sözün başında və ortasında çox, sonunda isə nisbətən az işlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *q* samitinin söz daxilindəki şəraitini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu *q* səsi əksərən qalın saitlərlə yanaşı işlənir: *qara, qorxu, quzu, qızıl, halqa, çinqil* və s.

Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də *q* samiti şəkilçi tərkibində ancaq qalın saitlərlə yanaşı işləyə bilər. Belə şəkilçilər incə saitli hecalarla bitirdikdə *q* samiti *k* samiti ilə əvəzlənir. Beləliklə də, şəkilçi iki variantlı olur: *-maq, -mək, -lıq, -lik, -acaq, -əcək, -dıq, -dik* və s.

K' samiti, ümumiyyətlə, qalın saitlərlə yanaşı işlənir (*kolxoz, kommuna, kosmos*), ancaq bir neçə sözdə incə saitlə də yanaşı olur (*tərək'qi, fizik, fonetik* .)

2 Q samiti k' samitinin cingiltili qarşılığıdır, çünki q samitinin tələffüzündə danışıq üzvlərinin vəziyyəti əsasən k' səsinin tələffüzündəki kimi olur, fərq yalnız burasındadır ki, k' səsinin tələffüzündə işə səslərinin tələffüzündə isə səs telləri gərgin vəziyyətdə olur.

K'-Q

Şəkil 59 K'-q samitlərinin tələffüzündə dilin damağa toxunma vəziyyəti

Lakin buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, *q* samiti incə saitlərlə yanaşı işlənilmir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra sözlər vardır ki, bunların tərkibində *q* samiti incə saitlərlə yanaşı işlənir ki, belə sözlərin çoxu alınmadır: *qənaət, qiymət, iqlim, muqəssir, qeyd* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sıra alınma sözlərin başında *q* samiti r sonoru ilə də yanaşı işlənir: *qram, qrip, qrup* və s.

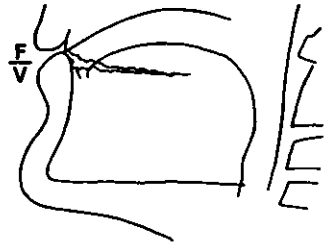
§41. F və v samitləri. Azərbaycan dilində *f, v* qoşa-qarşılıq keyfiyyətli samitlər tam fonem halında sonralar formalaşmış səsləndir. Buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu samitlər çox az işlənir və əsasən alınma sözlərin tərkibində olur. Lakin bu səslərin məhdud dərəcədə işlənilməsinə baxmayaraq, qoşa-qarşılıq mahiyyətli samitlər kimi tam formalaşmış fonemlərdir və müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik vahidləri kimi artmaqdadır.

1. F səsi novlu, diş-dodaq, saf, küylü və kar samitidir. F səsinin tələffüzündə fəal iştirak edən alt dodaq yuxarı ön dişlərə doğru istiqamətlənərək alt ön dişlərin üstünü örtür, üst ön dişlər aşağı enərək alt dişlərin üstünü örtən alt dodağa toxunma vəziyyətində olur və bunların arasında cığır yaranır. Qeyri-gərgin vəziyyətdə olan səs tellərinin iştirakı ilə səsə çevrilmiş hava axını həmin cığırdan süzülərək keçib üst dodağa toxunduqda güclü küy yaranır və həmin küy *f* samitini formalaşdırır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *f* samitini sözün hər yerində – söz başında, söz ortasında, söz sonunda işlənir: *fikir, fəsilə, fəlsəfə, fərasət, fənn, fürsət, səfər, vəfa, səfa, dəfə, vəqif, səf, dəf, hərf, kif, tərəf, nəf* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərin tərkibində *f* samiti hər cür saitlə yanaşı (*faiz, ifadə, fə, kef, səhlə, ictimax, fit, qifil*) ola bildiyi kimi, bir sıra sözlərin başında *r, l* sonorları ilə yanaşı (*frank, fraksiya, fleyta, flora*), bir neçə sözün sonunda isə *l, r, q* samitləri ilə yanaşı (*zulf, hərf, vəqf, səqf*) işlənir.

F samiti şəkilçilərin fonetik tərkibində işlənilmir.

Şəkil 60 F və v samitlərinin tələffüzündə dilin, üst ön dişlərin və dodaqların vəziyyəti

2. *V* səsi də novlu, dodaq-diş samitidir və *f* samitindən əsasən cingiltili olması ilə fərqlənir

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *v* samiti *f* samitinə nisbətən çox işlənir, həm də yalnız alınma sözlərdə deyil, mənşəcə əsil Azərbaycan sözlərinin tərkibində də hər məqamda – söz başında, söz ortasında, söz sonunda işlənir: *var, ver, vur, nəvə, yuva, davar, yava, yavaş, sev, av, ov, ev, alov* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərin tərkibində *v* samiti, demək olar ki, bütün samitlərlə yanaşı ola bilər (*avar, dəvə, divar, qıvrıq, qıvrıcaq, qovurma, suvaq, dövr, vücud, sevgi, veriliş*) və eləcə də bezi sözün ortasında (*qıvvə, əvvəl*) qoşa halda da işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində *v* samiti sonradan formalaşmış və ya alınma bezi şəkilçilərin tərkibində də işlənir: *-sov (uzunsov), -lov (oxlov), -ov, -yev (Həsənov, Əliyev), -vi (kütləvi)* və s

§42. S və z samitləri. Müasir Azərbaycan dilində qarşılıq-qoşalığ təşkil edən bu səslər tam formalaşmış halda həm tarixən söz daxilindəki məqamına görə, həm də müasir ədəbi dilde işlənilmə kəmiyyətinə və keyfiyyətinə görə fərqlənən fonemlərdir.

1 *S* səsi novlu, dilönü-dışarxası, saf, küylü, təkkeçidli kar samitdir. *S* samitinin tələffüzü prosesində dilin ön hissəsi sət damağa doğru yaxınlaşır, dilin ucu isə alt ön dişlərin üstü (ucları) ilə, təqribən bir səviyyədə durur. Məhz belə şəraitdə səs tellərinin sakt titrəyişi nəticəsində səse çevrilmiş olan hava axını dil ilə sət damaq və alt ön dişlər arasında yaranan arxdan (novdan) süzülüb xaricə çıxdıqda *s* samiti tam halda formalaşır. Belə bir xüsusiyyəti də burada qeyd etmək lazımdır ki, *s* samitinin tələffüzündə dil ilə damaq arasında yaranmış olan arx səs axını xaricə çıxana qədər cyni üfqi vəziyyətdə qalır və səs axını ikinci bir keçidlə rastlaşmır. Buna görə də *s* təkkeçidli samitlərdən sayılır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *s* samiti sözün hər yerində – söz başında (*sağ, sər, söylə, sev* və s.), söz ortasında (*asan, istək, təsvir, progressiv, professor*) və söz sonunda (*as, tas, talas, tərs, əbas, bəhs, havas, dərs*) işlənilməyi kimi saitlərin hamısı ilə yanaşı ola bilər. *sağ, sol, su, suz, siz, söz, sən, sel, qısqanc* və s.

S samiti müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki bir sıra alınma sözlərin başında *n, m, l, t, k', g, p* samitləri ilə (*snayper, smeta, slavyan, stəkan, skripka*), sonunda isə *n, m, l, r, b, k, k', g, p, h, v, y, x* samitləri ilə (*rels, dərs, həbs, əks, boks, gips, bəhs, gövs, reys, şəxs*) yanaşı

işlənir. Bezi alınma sözlərin ortasında *s* samiti qoşalaşmış halda da işlənir: *hissə, kassa, həssas, təbəssüm* və s.

Orfoqrafiya qaydasına əsasən bezi alınma sözlərin başında (*sse-nari*), sonunda (*miss, hiss*) qoşa *s* yazılsa da, bunlar şərti mahiyyətlidir, çünki ancaq saitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə belə sözlərin sonundakı qoşa *s* davamlı tələffüz olunur. Adi halda işlənildikdə həm başda, həm də sonda bir *s* kimi tələffüz olunur.

Müasir Azərbaycan dilində bir sıra şəkilçilərin fonetik tərkibində də *s* samiti işlənir *-sız, -siz, -suz, -suz, -san, -sən, -sın, -sin, -sun, -sün, -sa, -sə, -ası, -asi* və s.

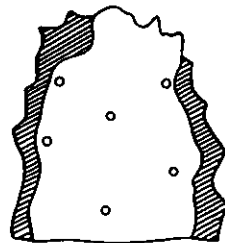
2 *Z* səsi novlu, dilönü, dışarxası, saf, küylü, təkkeçidli, cingiltili samitdir. *Z* samitinin tələffüzü prosesində səs tellərindən başqa digər danışıq uzvlərinin iştirakı – vəziyyəti *s* samitinin tələffüzü prosesindəki vəziyyəti ilə eyniyyət təşkil edir. Lakin *z* samiti gərgin vəziyyətdə səs tellərinin titrəməsi ilə səse çevrilmiş hava axını əsasında formalaşan səs olaraq kar qarşılığı *s* samitindən cingiltili samit kimi fərqlənir.

Müasir Azərbaycan dilində *z* samiti də sözlərin hər yerində işlənir. Sözlərin tərkibində *z* samiti hər cür saitlə yanaşı (*az, qızıl, zoğal, uzun, zinət, zər, zövq, zulf, uzuk, zeytun, tez*) ola bilər. Hətta bezi alınma sözlərin sonunda *r, ğ, h* samitləri ilə yanaşı (*tərz, fərz, məğz, məhz*), bezi sözlərin isə daxilində qoşa halda (*izzət, ləzzət*) işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində *z* samiti də şəkilçilərin fonetik tərkibində işlənilən fonemlərdəndir: *-sız, -siz, -suz, -süz, -ımız, -iniz, -unuz, -ünüz, -maz, -məz, -ciğaz, -ciyaz* və s.

§43. Ş və j samitləri. *Ş, j* samitləri kar və cingiltili qarşılıq təşkil edən səslər olmaqla bərabər, işlənilmə dairəsinə və hətta tarixinə görə Azərbaycan dilində bu səslərin mövqeyi fərqlidir. Belə ki, *ş* samiti qədimdən Azərbaycan dilinin məxsusi fonemi kimi işlənilmiş səslərdən olduğu halda, *j* samiti, demək olar ki, alınma sözlər vasitəçiliyi ilə sonralar formalaşmış bir fonemdir.

1 *Ş* səsi novlu, dilönü-yuvaq, cutkeçidli, küylü, kar samitdir. *Ş* samitini tələffüz edərkən, dil ucu üst dişlərin yuvaqlarına doğru

Şəkil 61 *S* və *z* samitlərinin tələffüzündə dilin üst damağa və dişlərə toxunma vəziyyəti

azacıq uzanmış olur, dilin ön üst hissəsi isə özünün geniş sahəsi ilə yuvaq arasında müəyyən arx yaradır, dilin arxa hissəsi də bir qədar yuxarı qalxmış olur Beləliklə də səs tellərinin sakit titrəməsi ilə səsə çevrilmiş olan hava axını riği cəhətdən, yəni həm dilin arxasından, həm də dilin ön hissəsindən süzülərək xaricə çıxdıqda *ş* formalaşır Buna görə də *ş* səsi cütkeçidli fişiltli samit kimi təkkeçidli, fisiltli *s* samitindən fərqlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ş* samiti hər cür sövü vəziyyətdə, sözün hər yerində işlənir və sözün daxilində hər cür saitlə yanaşı (*düş, beş, iş, şal, şor, şırıltı, şur, şubha, şövq*) ola bilər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ş* samiti bezi alınma sözlərin başında *t, r, p, l, k'* samitləri ilə (*stat, şrift, şpris, şlanq, ştaf*), sonunda isə *r* samiti ilə (*ərs, fərs, marş*) yanaşı, bezi sözlərin ortasında isə qoşa halda da (*meşşan*) işlənir

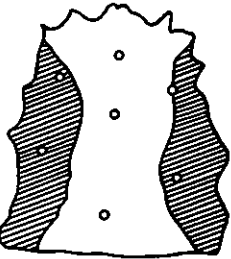
Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, *ş* samiti tək sözlərin tərkibində deyil, şəkilçilərin də tərkibində işlənən fonemlərdəndir: *-iş, -iş, -uş, -üş, -miş, -muş, -müş, -daş, -laş* və s.

2 *J* səsi novlu, dilönü-yuvaq, cütkeçidli, küylü samitdir, cingiltli olması ilə *ş* samitindən fərqlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *j* samiti çox məhdud muddarda, xüsusən alınma sözlərin tərkibində işlənən bir səsdür.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində bu səsin varlığı, əsasən bezi səs təqlidi əsasında formalaşmış *qijilti, vıjilti, qijhaqij* kimi sözlərdə və bezi şivələrdə *c* əvəzinə (*bacı – baji, hacı – haji*) işlənən *j* səsi ilə bağlıdır. Buna görə də əgər belə faktlar və bezi alınma sözlər nəzərə alınmazsa, bu səsin ədəbi dilindəki yeri heçə nə bilər. Lakin son zamanlarda alınma sözlər hesabına *j* səsi sözlərin artması, bezi şivələrdə *j* səsinin varlığı, ümumiyyətlə, bu səsin get-gədə inkişaf edərək fonem kimi sabitləşməsinə şərait yaratmışdır. Məhz buna görə də bir səsin yazıda xüsusi əlamətlə işarə edilməsi, xüsusi hərflə göstərilməsi zəruri olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, *j* samiti məhdud muddarda olsa da, sözlərin hər yerində işlənir: *jurnal, əjdaha, tiraj* və s.

Ş-J

Şəkil 62 *ş* və *j* samitlərinin teləffüzündə dilin üst damağa toxunma vəziyyəti

§44. *Ç və c samitləri.* Bu səslər iki məxrəc qovuşması əsasında formalaşmasına görə müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki digər küylü samitlərdən əsaslı surətdə fərqlənən samitlərdir. Məhz buna görə də digər küylü samitlər saf məxrəcəli, *ç* və *c* isə qovuşuq məxrəcəli səslərdən sayılır. Belə əsaslı fərqləndən başqa *ç* və *c* samitlərinin daha bir sıra əlamətdar xüsusiyyətləri də vardır.

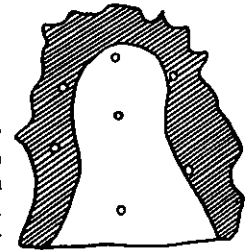
1. *Ç* səsi kipleşən-novlu, dilönü-yuvaq, küylü, qovuşuq bir samitdir. *Ç* samitinin teləffüzü prosesində dil önü üst çənədən ön dişlərin yuvağına doğru qalxıb kipleşərək *t* səsinin məxrəcəli vəziyyətində olur, lakin ağız boşluğu ilə süzülərək kipleşən üzvlərə səs axını yaxınlaşdıqda, kipleşən üzvlər birdən-birə deyil, tədricən aralanır və bunların arasında yaranan novdan hava axını süzülərək xaricə çıxır. Məhz belə şəraitdə səs axını əvvəlcə *t* çalarlığında və məkəşərək aralanan üzvlər arasındakı novda *ç* çalarlığında səs qovuşur və beləliklə də, süzülüb xaricə çıxarkən qovuşuq *c* samiti tam halda formalaşmış olur. Buna görə də, demək olar ki, *ç* samitinin başlanğıcı *t*, sonu *ş* olur. Bunu yoxlamaq üçün *tş* səs birləşməsinə surətlə teləffüz etmək olar ki, belə teləffüzdə *ç* çalarlıqlı bir səs eşidilir. Görünür elə bu xüsusiyyətə görə də latın əlifbası əsasında olan yazıların bəzində və transkripsiyada *ç* samiti məhz *t* və *ş* səslərini bildirən hərflə işarələr tərkibində yazılır *tsch* (*t – t, sch – ş*), *ts* (*t – t, s – ş*). Məhz belə xüsusiyyətinə əsasən *ç* samitini yarım *t* və yarım *ş* qovuşuğu əsasında formalaşan samit hesab etmək olar

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *ç* samiti hər cür sait ilə yanaşı (*aç, çox, qıç, uç, çənə, iç, çillə, keç, çöl, uç*), bir neçə sözün sonunda isə *r, n, t* samitləri ilə yanaşı (*març, linç, matç*) ola bilər.

Ç samiti müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərin hər yerində – söz başında, söz ortasında, söz sonunda işlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində məhdud halda olsa da, bezi şəkilçilərin fonetik tərkibində *ç* samiti müstəqil fonem kimi işlənir: *-çı, -çi, -çu, -çu, -ça, -çə* və s.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına görə iki və ikidən artıq hecalı sözlərin axırında *ç* teləffüz edilərsə yazılmaz və ancaq *c* yazılır

Ç-C

Şəkil 63 *ç* və *c* samitlərinin teləffüzündə dilin üst damağa toxunma vəziyyəti

2. *C* samiti öz məxrəcə görə *ç* samitindən yalnız cingiltili olması ilə fərqlənir. Buna görə də demək olar ki, *c* samiti yarım *d* və yarım *j* samitinin qovuşuğudur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *c* samiti çox işlənən qovuşuq samitdir. *C* samiti hər cür sövti şəraitdə sözün hər yerində – söz başında, söz ortasında, söz sonunda və hər cür saitle yanaşı (*can, cod, cummaq, cib, cücü, sac, alıcı, gec, güc, kərpic*) işlənir.

Bunu da qeyd edək ki, *c* samiti bezi sözlərin ortasında qoşa halda (*münaccim, təaccüb*), bezi sözlərin isə sonunda *r, n* samitləri ilə yanaşı (*xərc, dinc, qılınc*) işlənir.

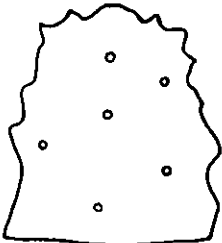
Müasir Azərbaycan dilindəki şəkilçilərin də fonetik tərkibində *c* samiti *ç* samitinə nisbətən daha çox işlənən bir fonemdir: *-ca, -cə, -ıcı, -ici, -acaq* və s.

§45. X, ğ və h samitləri. Bu səslər dilin arxa hissəsində, dil dibi ilə udlaq arasında formalaşan samitlərdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində ancaq udlaqda formalaşan səs yoxdur, lakin udlağa yaxın bir məqamda, xüsusən dilaqxasının və dil dibinin fəal iştirakı ilə formalaşan üç samit vardır ki, bunlar bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənən fonemlərdir.

1. *X* səsi novlu, dilçək-dildibi, saf, küylü, kar samitdir. *X* səsini tələffüz edərkən dilin arxa hissəsi ilə dilçək yumşaq damaq arasında bir arx əmələ gəlir və səs axını həmin arxdan keçərək, dilçəyi də tərpədir və xəfif bir xırıltı eşidilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *x* samiti sözün hər yerində işlənir. Çoxhecalı sözlərin sonunda yazılan *q* samiti də Azərbaycan ədəbi tələffüz normalarına uyğun olaraq *x* halında tələffüz olunur və ancaq saitle başlayan şəkilçi bitişdirildiyi zaman *x* səsi cingiltili qarşılığı olan *ğ* samiti ilə əvəz edilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *x* samiti hər cür saitle yanaşı (*ax, xal, ox, xor, çıx, xırda, yuxu, xörək, xəbər, ıxtira, daxil, xeyir*) işlənir və bezi sözlərin başında *r, l* samitləri ilə (*xrom, xlor*) və bezi sözün sonunda isə *l, r, n* sonorları ilə (*qalx, arx, bronx*) yanaşı ola bilər.

H-X,Ğ

Şəkil 64. *H, x, ğ* samitlərinin tələffüzündə dil dibinin və qırtlağın vəziyyəti

2. *Ğ* samiti *x* samitindən əmələ gəlmə yerinə görə deyil, sadəcə cingiltili olması ilə fərqlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ğ* səsi söz başında olmur, lakin söz ortasında (*ağac, yorğan, dağdağan*) və təkhecalı sözlərin sonunda (*ağ, dağ, çağ*) işlənir.

Başqa dillərdən keçmiş sözlərin başında olan *ğ* səsi *q* ilə əvəz edilir: *ğəzəb, qələbə, gürur* əvəzinə *qəzəb, qələbə, qürur* işlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ğ* samiti bir-iki söz nəzərə alınmazsa, demək olar ki, ancaq qalın saitlərlə yanaşı işlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ğ* samiti bəzən şəkilçinin tərkibində variant samit kimi, hətta heca başında işlənir: *-ğın* (azğın), *-ğın* (vurğun), *-dığı* (aldığı), *-duğu* (olduğu), *-cığaz* (uşaqcığaz), *-ağan* (qaçağan) və s.

3. *H* samiti cingiltili qarşılığı olmayan kar, novlu, küylü, qırtlaq-dildibi samitdir. Tələffüz prosesində səs tellərinin sakit titrəyişi ilə səsə çevrilmiş olan hava axını qırtlaq və dil dibi arasında əmələ gələn ciğrədən keçib ağız boşluğu ilə süzülərək xaricə çıxdıqda *h* samiti tam halda formalaşır.

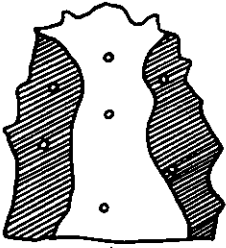
Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *h* samiti sözlərin hər yerində – söz başında, söz ortasında, söz sonunda işlənir və hər cür saitle yanaşı (*hara, hucum, hoqqa, hökm, zahir, ah, gah, ahu, yəhər, mehman, möhür, öhdə*) ola bilər.

Bezi ərəb mənşəli sözlərin ortasında *h* samiti qoşalaşmış halda da işlənir: *təhhüd, müsəhhih*

Ümumiyyətlə, *h* samiti Azərbaycan dilində çox az işlənən səslərdəndir.

§46. Y samiti. *Y* səsi sərt damaq-dilortası, novlu, yarımküylü-yarımsonor, saf, cingiltili samitdir. *Y* səsini tələffüzündə dilin orta hissəsi sərt damağa doğru yaxınlaşır, bunların arasındakı açıqlıq, eləcə də dodaqların arasındakı açıqlıq təqribən *i, e* samitlərinin tələffüzündəki vəziyyətdə olur. Dilin ucu isə aşağı ön dişlərin sırasında yuvağa azacıq yaxınlaşır.

Gərgin vəziyyətdə olan səs tellərinin titrəyişi ilə yaranmış səs axını ağız üzvlərinin belə vəziyyətində sərt damağın arasında əmələ gələn arxdan keçib ciddi maneə ilə rastlaşmadan dil ilə damaq arasındakı novdan suzülərək dişlərin və dodaqların arasında xaricə çıxdıqda *y* samiti formalaşır.

(X')-Y

Şəkil 65 Y və x' samitlərinin tələffüzündə dilin üst damağa toxunma vəziyyəti

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, y samiti küylü olsa da digər küylülərdən sonor səslərə yaxın olması ilə fərqlənir. Buna görə də y səsi yarım küylü–yarımsonor səs kimi tanınır. Hətta dılçilik ədəbiyyatında y səsi yarım sət səs kimi də qiymətləndirilir

Lakin Azərbaycan dilindəki y səsi digər sonorlardan məxsusi qarşılıqlı olmasına görə fərqlənir və küylü samitlərdən sayılır. Müasir Azərbaycan əlifbasında y samitinin qarşılığı kimi işlənən səsin xüsusi hərfi işarəsi yoxdur. Dildə olan bu səs k hərfi ilə yazılır. Məsələn, *çiçək*, *çörək* və bu kimi sözlərin sonundakı k əslində k deyil, y samitinin qarşılığıdır. Biz şərti olaraq bu səsi x' işarəsi ilə göstəririk və buna görə də yuxarıdakı sözləri *çiçax'*, *çörax'* şəklində tələffüz edirik.

Müasir Azərbaycan dilindəki y səsi hər cür fonetik şəraitdə sözün hər yerində – söz başında, söz ortasında, söz sonunda və bütün saitlərlə yanaşı işlənir: *ay*, *oymaq*, *qıyqac*, *qeyrət*, *əyri*, *düyma*, *dəymək*, *yağ*, *yox*, *yığ*, *yun*, *yemək*, *yəhər*, *yük* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki alınma sözlərin bir qisminə qoşa y söz ortasında işlənir: *əyyam*, *ədəbiyyat*, *müəyyən* və s. Şəkilçilərin tərkibində y səsi məhdud halda, həm də əsas fonem kimi yox, variant halında və bitişdirici – artırılan samit kimi işlənir: *-ciyəz*, *-yən*, *-y* (dinlə-y-ir, anla-y-acaq) və s.

Lakin y səsinin qarşılığı kimi tanıdığımız x' samiti heca başında, heca ortasında işlənir, bu samit ancaq heca sonunda ola bilər. Buna görə də əgər hecanın və ya sözün sonunda k yazılırsa, belə hecalarda və sözlərdə saitlərdən sonra k hərfi x' kimi tələffüz olunur: *çiçax'*, *çörax'*, *galax'*, *kax'lix'* və s.

Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, x' səsinə hələlik tam halda formalaşmış fonem hesab etmək olmaz.

NİTQİN FONETİK PARÇALARI

§47. Nitq parçaları haqqında. İnsan fikirlərinin ifadəsi olan dil – nitq öz maddi qabığına görə zamanca bir-birini izləyən müxtəlif səslərin axınıdır, yaxud zamanca biri digərini izləyən fonetik həlqələrdən ibarət bir fonetik zəncirdir. Bu fonetik zənciri təşkil edən həlqələr isə müxtəlif böyüklükdə olur. Çünki nitq prosesində fonetik axın bəzən qısa, bəzən uzun parçalara bölünür və hər parça az və ya çox davam edən fasilələrlə və müxtəlif dərəcəli zərbələrlə bir-birdən ayrılır. Bu fasilələrin bezi yazıdakı durğu işarələri ilə (nöqtə, vergül və s.) qismən uyğun gəlirsə də, bir qismi durğu işarələri ilə uyğun gəlmir.

Fonetik əsasda formalaşan nitq zəncirini müxtəlif dərəcəli zərbə və fasilələrlə ayrılan həlqələri nitqin fonetik parçaları adlanır.

Nitq zənciri məzmunca müxtəlif mənə həlqələrinə, yeni cümlə, söz və fonem kimi mənəli vahidlərə parçalandığı kimi, maddi varlığına, yeni fonetik təzahürünə görə də müxtəlif fonetik həlqələrə parçalanır ki, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir *ibarə*, *qitə*, *heca*, *səs*.

Məhz belə bir baxımdan aşağıdakı mətnin fonetik parçalarını nəzərdən keçirək.

Axşam qaranlığı çökür, qaş qaralır, sanki bütün kainat qara bir pərdəyə bürünür. uzaq boşluqlarda bir ulduz yanır O, əfsanəvi bir xəyal kimidir (M.İbrahimov).

Bu mətn bir neçə cümlədən ibarətdir və bu cümlələri söyləyərkən və oxuyarkən hasil olan fonetik axın təqribən fıkrı bütövləşmələrə, yeni cümlələrə müvafiq olaraq nitq prosesində əmələ gələn fasilələrlə kəsilir. Beləliklə də, nitqin ümumi fonetik axını davamlı fonetik birləşmələrə parçalanır. Belə davamlı fonetik birləşmə halında parçalanma əlamətləri müxtəlif təzahürlərə malik olsa da, burada ən mühüm əlamət fasilə edib nəfəsəlmə prosesi hesab olunur. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, nəfəsəlmə hər zaman vacib deyil, vacib olan budur ki, təqribən cümləyə bərabər olan fonetik birləşmə xüsusi növlü vurğu ilə nitqin fonetik zəncirində bir durğunluq nöqtəsi yaradır, təqribən bir nəfəsəlmə zamanı qədər fasilədən sonra nitqin fonetik axını (əgər varsa) yenə davam etdirilir.

Nitq axınının ən böyük fonetik parçası olan belə birləşməyə fonetik ibarə deyilir. Hər bir fonetik ibarə də ya bir, ya da bir

neçə rıtmik hissədən ibarət olur. Fonetik ibarənin tərkibində olan belə rıtmik hissəyə fonetik qitə deyilir.

Nitqin belə fonetik qitələri əslində nitqdə mənə bütövlüyünə görə fərqlənən nitq vahidlərinə müvafiq gəlir; buna görə də cümlə, söz birləşməsi, ifadə və söz fonetik qitə ola bilər. Eyni zamanda söz bir məqamda fonetik qitənin bir hissəsini təşkil etdiyi halda, başqa bir məqamda müstəqil bir fonetik qitə ola bilər.

Fonetik qitələr də, öz növbəsində, müəyyən zərbələrlə formalaşan parçalara ayrılır ki, belə fonetik parçalar hecalar halında təzahür edir.

Hecanın da fonetik parçaları ola bilər ki, bunlar ayrı-ayrı səslərdir və nitq axınının ən kiçik fonetik parçası sayılır.

Bir sıra sözlər təkcə bir heca əsasında formalaşdığına görə müəyyən məqamda belə təkhecəli söz fonetik qitə halında nitq zəncirinin fonetik parçasını təşkil edir və fonetik qitənin bir parçası kimi heca halında, başqa bir məqamda isə hecanın bir parçası halında səslənir.

Burada belə bir cəhət qeyd etməliyik ki, fonetik qitənin bitkin mənəli fonetik vahidi söz olduğundan, hecalar da əsasən sözün fonetik parçaları kimi müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, yuxarıdakı mətnin fonetik parçalarını təqribən aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik: (qeyd: ibarələr arasında //, qitələr arasında /, hecalar arasında - işarəsi qoyulur.)

Ax-şam / qa-ran-lı-ğı / çö-kür // qaş / qa-ra-lır // san-ki / bu-tun / ka-i-nat / qa-ra / bir pər-də-yə / bu-rü-nür // u-zaq / boş-luq-lar-da / bir ul-duz / ya-nır // o / əf-sə-nə-vi / bir / xə-yal / ki-mi-dir //

Buradan bir sıra nəticələr çıxarmaq olar:

1. Fonetik ibarələr əksərən fikri bitkinliklə uzlaşır. Buna görə də aşağıdakı formulu ümumiləşdirici əsas formul kimi məqbul saymaq olar: *ibarə = cümlə (i = c)*

Burada belə bir cəhət yada salmalıyıq ki, bəzən ibarə tam halda formalaşmış cümlə ilə deyil, az-çox fikri bitkinlik çalarlığında olan ifadələr birləşməsi ilə də uyğun olur. Məsələn, yuxarıda nümunə üçün nəzərdən keçirdiyimiz mətnə //sanki /bütün kainat// ifadəsi iki qitəli bir ibarədir və burada cümlə tamamlanmamışdır, lakin mətnin ümumi fonetik axını mətnin bütün məzmunu ilə çox bağlı olduğundan //sanki, bütün kainat// ifadəsi fonetik ibarə halında səslənir. Belə hal, əlbəttə, ibarə üçün ümumi hal deyil, ancaq müstəsnalıqdır.

2. Hər ibarənin tərkib hissəsini təşkil edən qitə müxtəlif növlü mənə bütövlüyünə müvafiq gəlir. Buna görə *qitə = ifadə (söz birləşməsi, söz) q=if, (sb.s)* formulunu məqbul sayə bilərik.

3. Hər qitənin daha sabit parçası sözdür və sözün də (yaxud ümumən qitənin) fonetik parçası olan heca fonetik tərkibcə bir fonemə və ya bir neçə fonemə bərabər olur, buna görə də ümumiləşmiş halda belə bir formulu məqbul saymaq olar:

Qitə = söz = heca = səs

Söz = hecalar

Söz = heca

Heca = səslər

Heca = səs

Belə bir cəhət qeyd etmək lazımdır ki, fonetik axının parçaları – ibarələr, qitələr, hecalar və səslər, adətən, ya vurğu və ya intonasıya ilə bir-birinə bağlanır. Beləliklə də, nitqin fonetik həlqələri arasında məqsəduyğunluğu təmin edən rəngarəng ahəngdar bağlılıq yaranmış olur.

HECA

§48. Heca haqqında. Nitqin fonetik parçası, sözün hissəsi və fonetik bir vahid olma baxımından hecanın hərtərəfli öyrənilməsi həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyətə malikdir.

Nitqin fonetik parçalarından bəhs edərkən nəzərdən keçirilən cümlələrin ibarə, qitə və heca kimi fonetik parçalara ayrılmasından belə bir nəticə çıxarıla bilər ki, heca fonetik axının kiçik parçası olsa da, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə çox mühüm nitq vahididir və nitqin fonetik zəncirində ən çox yer tutan həlqəcikdir. Belə həlqəciyin parçaları da var və bu parçaların tələffüzündə zərbə, fasilə yox dərəcəsində olur, buna görə də belə fonetik parçalar bir zərbə ilə qovuşaraq heca halında formalaşır. Belə həlqəcik, yeni heca ya birçə səsdən, ya da bir neçə səs qovuşmasından ibarət olur. Bu baxımdan *ana* və *traktor* sözlərini təhlil edək. Bu sözlərdən birincisi (*a-na*) iki hecaya bölünür, birinci heca birçə *a* səsndən ibarətdir, ikinci

heca (*na*) isə iki səs – *n* və *a* səslərinin qovuşması ilə formalaşmışdır. İkinci söz (*trak-tor*) iki hecaya bölünür, birinci heca *t*, *r*, *a*, *k* kimi dörd səs (*trak*) halında qovuşması ilə, ikinci isə *t*, *o*, *r* kimi üç səs (*tor*) halında qovuşması ilə formalaşmışdır.

Bu nümunələri diqqətlə və hərtərəfli nəzərdən keçirdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olur ki, hecanın tərkibində hecanı formalaşdıran səsləri nitq axınının fonetik parçası halında birləşdirən, güclənəndən və zəifləmədən uzana bilən, qısala bilən bir səs hecanın əsasını təşkil edir ki, belə səs, ümumiyyətlə, *h e c a d ü z ə l d ə n* səs adlanır.

Bir qayda olaraq hecanın tərkib hissələrini təşkil edən səslərdən bəzisi hecadüzəldən səsdən əvvəl gəlir və tədricən güclənərək hecadüzəldən səsə qovuşur, bəzisi isə hecadüzəldən səsdən sonra gəlir və tədricən zəifləşmiş halda hecadüzəldən səsə qovuşmuş olur. Buna görə də belə səslərdən əvvəlcisici hecadüzəltməyən güclənən səs, sonrakı isə hecadüzəltməyən zəifləşən səs adlanır.

Bu baxımdan bir hecadən ibarət olan *kənd* sözünün heca quruluşunu nəzərdən keçirək. Burada *a* saiti hecadüzəldən səsidir, bundan əvvəl gələn *k* və sonra gələn *n*, *d* samitləri isə hecadüzəltməyən səslərdir. Buna görə də bu samitlər hecadüzəldən *a* saiti ilə qovuşduqda hecanın tərkib hissələrinə çevrilmiş olur. Qovuşma prosesində *a*-dən əvvəl gələn *k* samiti *a* saitinə yaxınlaşdıqca güclənir, *a*-dən sonra gələn *n*, *d* samitləri isə *a* saitindən uzaqlaşdıqca zəifləşir.

Beləliklə, tamamilə aydın olur ki, nitq prosesində hər dəfə nəfəs alma zərbəsinə ya təkə bir sait, ya da sait ətrafında bir, yaxud bir neçə samit qovuşması əsasında müəyyən nitq vahidləri, yəni sözün parçaları formalaşır ki, ümumiləşmiş halda sözün belə parçaları heca adlanır. Buna görə də hecaya müxtəsər halda belə tərif vermək olar. Sözün bir sait əsasında formalaşmış parçasına *h e c a* deyilir.

Dünya dillərinin hamısında sait səslər hecadüzəldən səslər kimi tanınır. Lakin bəzi dillərdə (ingilis, serb, çex dillərində) *l*, *n* sonorları da hecadüzəldən səslərdən sayılır.

Azərbaycan dilində ancaq saitlər hecadüzəldən səslərdir. Buna görə də hər bir sait sözün tərkibində təkliklə bir heca halında işləndiyi kimi, samitlər ilə qovuşma əsasında da müxtəlif növ hecanın formalaşmasında hecadüzəldən səs kimi iştirak edir. Buradan isə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sözün tərkibində neçə sait iştirak edərsə, bir o qədər də heca yaranar. Məsələn, *al* sözündə bir sait olduğuna görə birhecalı, *Azərbaycan* sözündə dörd sait olduğuna görə dördhecalıdır.

§49. Heca növləri. Hecadüzəldən səs, yəni saitin mövqeyinə və saitle qovuşan samitlərin yerinə görə hecalar müxtəlif növlərdə olur.

Azərbaycan dilindəki hecalar fonetik tərkibinə görə əsasən saf heca və qovuşuq heca olmaq üzrə iki qrupa bölünür.

1. Təkə bir saiddən ibarət olan hecaya *s a f h e c a* deyilir. Məsələn, *ata* sözündəki birinci heca (*a-ta*) təkə bir saiddən ibarətdir.

Azərbaycan ədəbi dilində saf heca, əsasən sözün başında ola bilər.

2. Sait və samit birləşməsindən düzələn hecaya *q o v u ş u q h e c a* deyilir. Məsələn, *oğlan* sözündəki birinci heca (*oğ*) bir saitle bir samitin birləşməsindən, ikinci heca (*lan*) isə bir samit, bir sait, bir samit olmaq üzrə bir saitle iki samit birləşməsindən düzəlmiş qovuşuq hecalardır.

Azərbaycan ədəbi dilində qovuşuq hecalar sözün hər yerində ola bilər.

Azərbaycan dilindəki qovuşuq hecaların müxtəlif növləri vardır ki, bunlar sait və samitin mövqeyinə görə iki qrupa bölünür

1) **Saitin mövqeyinə görə.** Qovuşuq hecalar heca düzəldən səs, yəni saitin mövqeyinə görə iki növ olur: *örtüsüz heca*, *açıq heca*

Saitle başlanan hecaya *örtüsüz h e c a* deyilir. Məsələn, *alma* sözündəki birinci heca (*al-ma*) *a* saiti ilə başlanır, *l* samiti ilə bitir.

Saitle bitən hecaya *açıq h e c a* deyilir. Məsələn *alma* sözündəki ikinci heca (*al-ma*) *m* samiti ilə başlanır, *a* saiti ilə bitir.

2) **Samitin mövqeyinə görə.** Qovuşuq hecalar hecadüzəltməyən səslərin, yəni samitlərin mövqeyinə görə üç növ olur: *örtülü heca*, *qapalı heca*, *örtülü-qapalı heca*.

Samitlə başlanan hecaya *örtülü heca* deyilir. Məsələn, *baba* sözünü təşkil edən (*ba-ba*) hecaları *b* samiti ilə başlanan *örtülü* hecalardır.

Samitlə bitən hecaya *qapalı heca* deyilir. Məsələn, *almaq* sözünü təşkil edən (*al-maq*) hecalarından birincisi *l* samiti ilə, ikincisi isə *q* samiti ilə bitən *qapalı* hecalardır.

Samitlə başlanıb samitlə bitən hecaya *örtülü-qapalı heca* deyilir. Məsələn, *yaz-maq* sözündəki hecalardan birincisi *y* samiti ilə başlanır və *z* samiti ilə bitir (*yaz*), ikinci isə *m* samiti ilə başlanır, *q* samiti ilə bitir (*maq*), *örtülü-qapalı* hecalardır.

Beləliklə, aydın olur ki, hecaların başındakı səsə görə *örtüsüz*, *örtülü* və sonundakı səsə görə *açıq*, *qapalı* kimi növləri vardır. Lakin belə növlər ancaq hecaların bir tərəfini əks etdirir, buna görə də belə növləri hecaların yarım-növləri hesab etmək olar. Hər bir heca

başlangıcı və sonu olan bir vahiddir, bu isə hecanın ikitərəfli əlamətlə fərqlənən fonetik vahid olduğuna dələlət edir. Buna görə də hecaların əsas növlərini müəyyənləşdirmək üçün hecaların əlamətlərini təkbətək öyrənmək məqsədi ilə yuxarıda birtərəfli tətbiq etdiyimiz meyarı burada qarşılıqlı tətbiq etmək lazımdır, yəni heca növlərini hecanın ancaq baş səsine və ya ancaq son səsine görə deyil, başı və sonu olan bir vahid kimi hər iki tərəfdəki əlamətinə görə müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu baxımdan yuxarıda verilən növləri qarşılıqlı əsasda ümumiləşdirdikdə, yəni hecaların həm başındakı, həm sonundakı səslərin növünə görə qruplaşdırdıqda hecaların, əsasən, aşağıdakı dörd növü aydınlaşır.

1. Saf örtüsüz-açıq heca, yəni təkçə bir saitdən ibarət olan heca: *a-na, ə-ziz, o-taq* və s.

2. Örtüsüz-qapalı heca, yəni saitlə başlayan, samitlə bitən heca: *al-ma, el, əl, iş* və s.

3. Örtülü-qapalı heca, yəni samitlə başlayan, samitlə bitən heca: *qar-tal, göz-lük, bol-luq* və s.

4. Örtülü-açıq heca, yəni samitlə başlayan, saitlə bitən heca: *ba-la, qa-ra, sa-ri, də-də, ba-ba* və s.

§50. Heca tipləri. Müasir Azərbaycan dilindəki müxtəlif növlü hecalar onların formalaşmasında hecadüzəldən saitlə qovuşan samitin sayına və mövqeyinə görə bir-birindən fərqlənir və beləliklə də, müxtəlif heca tipləri formalaşır¹.

Müasir Azərbaycan dilindəki müxtəlif növ hecaların əsas tipləri aşağıdakılardır:

I. Saf heca: *0 (a-ta, o-ğul* və s.)

II Örtüsüz-qapalı hecanın tipləri:

a) sait + bir samit – *0I (al, ol, ot, uç, iç* və s.)

b) sait + iki samit – *0II (alm, üst, eşq, akt* və s.)

c) sait + üç samit – *0III (amsk, ole-andr* və s.)

III Örtülü-açıq hecanın tipləri:

a) bir samit + sait – *10 (bu, ba-la, nə-nə* və s.)

b) iki samit + sait – *110 (bri-qadir, qra-fik* və s.)

c) üç samit + sait – *1110 (skle-ra, skle-roz* və s.)

IV Örtülü-qapalı hecanın tipləri:

a) bir samit + sait + bir samit – *10I (gəl, bir, can, qan* və s.)

b) bir samit + sait + iki samit – *10II (kənd, qənd, yurd, dörd* və s.)

c) iki samit + sait + bir samit – *110I (plan, plov, trak-tor* və s.)

d) iki samit + sait + iki samit – *110II (frank, spirit, sport* və s.)

e) bir samit + sait + üç samit – *10III (Marks, Çarlz* və s.)

e) üç samit + sait + bir samit – *1110I (skripka, şpris* və s.)

e) üç samit + sait + iki samit – *1110II (sprint* və s.)

f) iki samit + sait + üç samit – *110III (spektr, Dnestr* və s.)

g) üç samit + sait + üç samit – *1110III (Bryansk* və s.)

ğ) bir samit + sait + dörd samit – *101111 (Voljsk* və s.)

Beləliklə, aydın olur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlərin tərkibində 17 heca tipi mövcuddur. Bunlardan yeddisi, yəni *0, 0I, 10, 10I, 0II, 10II, 110I* tipləri həm əsil Azərbaycan sözlərində, həm də alınma sözlərdə çox işlək olan ümumi tiplərdir, 10-u isə, yəni *110, 1110, 0111, 11011, 10111, 11101, 111011, 110111, 1110111, 101111* tipləri ancaq alınma sözlərdə olan xüsusi tiplərdir. Buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində ümumi tiplərdən olan hecalar işlənilmə baxımından, demək olar ki, 90 faiz təşkil edir.

§51. Heca tiplərində samitlər. Heca tiplərini daha dəqiq müəyyənləşdirmə baxımından samit qovuşması ilə formalaşan hecaların tərkibindəki samitlərin növlərinin də nəzərə alınması vacibdir. Xüsusən hecanın tərkibindəki samitlərin ancaq küylü olması, küylü və sonor olması, saitdən əvvəl və ya sonra yerləşməsi, saitlə yanaşı olub-olmaması müxtəlif tip hecanın, hecalarla formalaşan sözlərin bir sıra xüsusiyyətlərinin, orfoepiya, poeziya, təğənni və orfoqrafiya ilə əlaqədar məsələlərin aydınlaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən olduqca əhəmiyyətli faktorlardır. Bu baxımdan xüsusən tərkibində iki, üç yanaşı samit olan hecaları nəzərdən keçirmək faydalı olar.

Tərkibində çox yanaşı samit olan hecalar, əsasən, xüsusi tipli hecalardır. Belə hecaların tərkibindəki yanaşı samitləri yoxladıqda aydın olur ki, belə hecaların təqribən 90 faizinin tərkibindəki yanaşı samitlərdən biri sonor samitdir; *qra-fik, dram, trak-tor, Ştra-us, şpris, Marks, spektr* və s.

Bəzən bir hecanın tərkibində iki və ya üç sonor da olur. Hətta bir heca tərkibində iki sonor yanaşı gəlir: *blank, frank, Çarlz, Kreml* və s.

Yalnız alınma sözlərdə deyil, Azərbaycan dilinin öz sözlərində olan yanaşı samitlər qovuşması ilə formalaşmış, *0II, 10II, 110I* tipli hecalarda da bir sonor varlığı diqqəti cəlb edir.

¹ Heca tiplərinin formullarında sait səs *0* ilə, samit səs *1* ilə işarə edilir

Müasir Azərbaycan edəbi dilindəki heca növlərini
və heca tiplərini göstərən cədvəl

Heça növləri	Heça tipləri			
	səsin sayı	hecaların formulu	nümunələr	sıra №-si
I Örtüsüz-açıq	bir	O	<i>a-ta, ü-tü, ö-zü, i-ki</i>	1
	iki	OI	<i>al, ot, uç, iz, öz, üç, al, el</i>	2
II Örtüsüz-qapalı	üç	OII	<i>alt, üst, əzm, eşq, ilk, elm</i>	3
	dörd	OIII	<i>Omsk, ole-andr</i>	4
III Örtülü-açıq	iki	IO	<i>bu, ba-la, na-na, ye-ni, bo-ru</i>	5
	üç	IIO	<i>qra-fik, stə-kan, pro-letar</i>	6
	dörd	IIIO	<i>skle-ra, Ştra-us, knyaz-ginya</i>	7
	üç	IOI	<i>baş, qaz, qız, qol, dur, gəl, gör</i>	8
	dörd	IOII	<i>cəld, yurd, hərf, mart, turş</i>	9
	dörd	IIOI	<i>plan, xrom, dram, stul, plov</i>	10
IV Örtülü-qapalı	beş	IIOII	<i>blank, şlanq, spirt, sport</i>	11
	beş	IOIII	<i>Marks, Tomsk, Çariz, filtr</i>	12
	beş	IIIOI	<i>knyaz, şpris, plyaj, ştrix</i>	13
	altı	IIIOII	<i>sprint, splanx-nologiya</i>	14
	altı	IIIOIII	<i>Dnestr, Şvarts, spektr</i>	15
	yeddi	IIIOIII	<i>Bryansk</i>	16
	altı	IOIII	<i>Voljsk və s.</i>	17

Melum olduğu üzrə, ümumən türk dillərində, bu cümlədən Azərbaycan dilində bir heca daxilində yanaşı samitlərin olması qeyri-qanuni bir haldır və buna görə də belə hecalar müstəsnalıq sayılır. Lakin alınma sözlərdə olan belə hecaların yoxlanması göstərdi ki, belə hecalar əksərən sonor samitlərin iştirakı ilə formalaşır. Məhz bu baxımdan Azərbaycan dilinin öz sözlərində olan hecaları nəzərdən keçirdikdə əsasən eyni hal ilə rastlaşırıq: yeni bir neçə söz (üst) müstəsna olmaq şərti ilə, demək olar ki, Azərbaycan dilində olan bu tip hecaların hamısında yanaşı samitlərdən birisi sonordur: *alt, ilk, yurd, turp, turş, qırx, dörd, plov* və s.

Belə faktlar bir daha sübut edir ki, sonor samitlərin fonetik keyfiyyətinə görə, yeni avaz üstünlüyünə görə saitlərə daha çox yaxın olması bir heca tərkibində iki-üç samitin yanaşı halda qovuşması

üçün elverişli şərait yaradır. Belə şərait sait dərəcəsinə olduqda (ingilis dilində olduğu kimi) sonor səs heca da formalaşdırma bilər

Sonor samitin olması belə hecaların tələffüzündə öz təsirini daha aydın göstərir. Belə ki, hecanın sonunda ancaq küylü samitlər yanaşı olduqda, sonuncu samit ya son dərəcə zəiflənmiş halda tələffüz olunur (*məşq, şəxs, səhv* və s.), ya da ixtisara düşür, tələffüz olunmur (*üs – üst*), (*vax – vaxt, ras – rast*). Lakin heca sonundakı yanaşı samitlərdən biri sonor olduqda, samitlər əksərən adi halda tələffüz olunur: *alt, ilk, əmr, kənd, bənd, dinc* və s.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan dilindəki qovuşuq hecalar samitlərin növünə görə üç cürdür: *küylü heca, sonorlu heca* və *küylü-sonorlu heca*.

Tərkibində ancaq küylü samit olan hecaya *küylü heca* deyilir. Küylü hecanın tərkibində ya bir (*az, və*), ya iki (*üst, səs*), ya üç (*dost, şəxs, taxt, ştat*) küylü samit ola bilər. Tərkibində iki və ya üç sait olan belə hecalarda ya saitdən əvvəl, ya da saitdən sonra ancaq iki samit yanaşı gələ bilər.

Tərkibində ancaq sonor samit olan hecaya *sonorlu heca* deyilir. Sonorlu hecanın tərkibində ya bir, ya iki sonor samit ola bilər və hecadakı tək sonor ya saitdən əvvəl (*nə-nə, la-kin, ra-zı, ma-lik*), ya da saitdən sonra (*al, on, ər, um*) gələ bilər. Hecada iki sonor olduqda biri saitdən əvvəl, digəri saitdən sonra gələr: *nar, mal, ram, nam* və s.

Tərkibində həm küylü, həm də sonor samit olan hecaya *küylü-sonorlu heca* deyilir. Küylü-sonorlu hecaların bəzisi təksonorlu, bəzisi isə cütsonorlu olur.

Təksonorlu hecaların tərkibində ya bir küylü samit (*qır, yan, cəm, ruh, mat, naz, alt, and, ilk, ört*), ya iki küylü samit (*plov, qrup, plaş, stol, dörd, kənd, səmt, cild, cəbr, nəf*), ya üç küylü samit (*sport, şpris, plyaj, şrift*), ya da dörd küylü samit (*spektr, Voljsk*) ola bilər.

Cütsonorlu hecaların tərkibində ya bir küylü samit (*mərd, ləng, nərd*), ya da iki küylü samit (*trans, şlanq*), ya da üç, dörd küylü samit (*Bryansk, sport*) olur. Nadir hallarda bir hecanın tərkibində üç sonor da olur: *Kreml* və s.

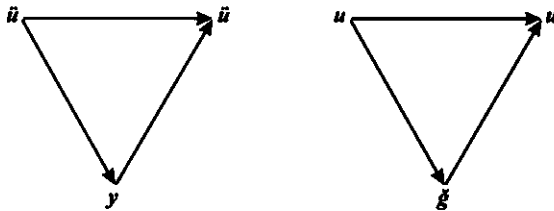
§52. *Heça tiplərində saitlər*. Azərbaycan dilindəki hecaları heca-düzəldən saitin növünə görə də qruplaşdırmaq zəruridir. Azərbaycan dili iltisacı quruluşlu bir dil olduğundan və burada ahəng qanunu adlanan fonetik qanunun dilin bütün vahidlərində bu və ya digər

şəkilde öz hökmünü surməsi və nitqin ahenqdarlığını idarə etməsi hecadüzəldən saitlə uzvi surətdə bağlıdır. Əslində ahenq qanunu, birinci növbədə, hecadüzəldən saitlərdə ifadə olunur və həm heca tərkibindəki samitlərə, həm də qonşu hecalara öz təsirini göstərir. Məgər *işləmək* sözündə *lə-mək* hecalarında hecadüzəldən saitin (*ə*) olması, *mək* hecasında sonuncu samitin *k* olması ahenq qanununun hecalardakı təzahürü deyilmi? Hecadüzəldən *a* və ya başqa bir qalın sait olsa idi, şəkilçi *mək* hecası halında formalaşardı? Əlbəttə, yox. Əgər sözün kökü *iş yox, baş* olsa idi, bu zaman ikinci heca *lə* deyil, *la*, üçüncü heca isə *mək* deyil, *maq* fonetik tərkibində, söz isə bütövlüklə *başlamaq* şəklində formalaşardı.

Deməli, Azərbaycan dilində belə bir qanun var ki, əsas mənanı ifadə edən nitq vahidinə başqa məna əlavə etmək üçün bitişdirilən hər hansı bir nitq vahidinin hecadüzəldən saiti əksər halda bitişdiyi əsas vahidin ona yanaşı olan hecadüzəldən saiti ilə uzlaşmalı, yəni həmcinsləşməlidir və özündən sonrakı hecaya da bu qanuna tabe edici təsir göstərməlidir. Daha doğrusu, o özündən əvvəlki hecadüzəldən saite tabe olduğu kimi, özündən sonrakı hecadüzəldən saiti də özünə tabe etməlidir.

Beləliklə, söz hissəsində hecadüzəldən saitin həmcinslik silsiləsi yaranmış olur. Məsələn, *uzgüçlüyü* sözündə *ü-ü-ü-ü* silsiləsi, *quşçuluğun* sözündə isə *u-u-u-u* silsiləsi yaranır.

Bu miasaldan aydın olur ki, hecadüzəldən saitin tək-cə qonşu hecadüzəldən saite deyil, həm də bir sıra hallarda, hecadüzəltmə-yən, lakin hecanın tərkib hissəsini təşkil edən samitlərə də təsiri ola bilir. Məhz buna görə də birinci sözdə eyni morfem *-lük* tərkibi əslindən olaraq *y* samiti ilə, ikinci sözdə isə *-luq* tərkibi əslindən olaraq *ğ* samiti ilə formalaşmış, beləliklə də, birinci sözdə *ü-y-ü* hecalar üçbucağı, ikinci sözdə isə *u-ğ-u* hecalar üçbucağı yaranmışdır.

Şəkil 66

Məhz belə cəhətləri nəzərə alıqda Azərbaycan dilindəki hecaları hecadüzəldən saitin növündən asılı olaraq iki əsas qrupa bölmək lazımdır.

1. Qalın hecalar Hecadüzəldən saiti qalın olan hecalar, yəni *a, o, ı, u* saitləri əsasında formalaşan hecalar.

2. İncə hecalar Hecadüzəldən saiti incə olan hecalar, yəni *ə, ö, i, ü, e* saitləri əsasında formalaşan hecalar. Bu heca qruplarının hər birinin də dodaq və damaq növləri, bunların da hər birinin dar (qapalı) və gen (açıq) növləri olur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əsasen 9 sait olduğu kimi, hecalar da saitlərə görə 9 növdür ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Qalın, dodaq, gen saitle hecalar: *ot, plov* və s.
2. Qalın, damaq, gen saitle hecalar: *at, qram* və s.
3. Qalın, dodaq, dar saitle hecalar: *qul, qrup* və s.
4. Qalın, damaq, dar saitle hecalar: *qız, qırx* və s.
5. İncə, dodaq, gen saitle hecalar: *göz, sövt* və s.
6. İncə, damaq, gen saitle hecalar: *sən, gənc* və s.
7. İncə, dodaq, dar saitle hecalar: *üz, künc* və s.
8. İncə, damaq, dar saitle hecalar: *iz, şpris* və s.
9. İncə, damaq, yarım dar saitle hecalar: *ev, trest* və s.

Azərbaycan ədəbi dilindəki hecaların saitlərə görə növlərini göstərən cədvəl

	Heca növləri		Saitlər	Heca nümunələri	
				söz köklərində	şəkilçilərdə
	Saitlərin növü	Qalın saitlər	damaq	gen	<i>a</i>
dar				<i>ı</i>	<i>qır, qırx, yığ</i> -ır, -mı, -dı.
dodaq			gen	<i>o</i>	<i>yol, qoş, plov</i> —
			dar	<i>u</i>	<i>tut, un, qrup</i> -ur, -umuş
İncə saitlər		damaq	gen	<i>ə</i>	<i>əl, mən, kənd</i> -dən, -lər . .
			yarım dar	<i>e</i>	<i>el, beş, trest</i> . .
	dar		<i>i</i>	<i>il, bir, qrip</i> -iş, -lik	
	dodaq	gen	<i>ö</i>	<i>öz, göz, cövr</i> —	
dar		<i>ü</i>	<i>üz, duz, künc</i> -üş, -lük		

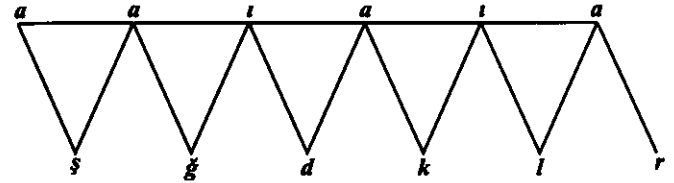
Burada saitlərə görə heca növlərindən bəhs edərkən, Azərbaycan dilinin belə bir xüsusiyyətini yada salmalıyıq ki, Azərbaycan dilində *o, ö, e* saitləri sözlərin ilk hecasında ola bilər. Sonrakı hecalarda isə bitişərək ikinci, üçüncü, dördüncü və s. hecalar halında sözün tərkib hissəsinə daxil olan şəkilçilərdə olmur.

Buradan isə belə nəticəyə gələ bilərik ki, hecalar şəkilçilərə görə də iki qrupa ayrılır: şəkilçilərdə olan hecalar, şəkilçilərdə olmayan hecalar.

Yuxarıda saitlərə görə sadalanan 9 heca növündən altısı (2, 3, 4, 6, 7, 8 №-li) heca növləri şəkilçilərdə olan hecalardır, üçü isə (1, 5, 9 №-li) heca növləri şəkilçilərdə olmayan hecalardır.

NİTQ AXININDA HECALARIN FONETİK TƏRKİBİNDƏKİ PROSESLƏR HAQQINDA

§53. Heca üçbucaqları. Ümumiyyətlə, nitq axını şəraitində saitlər, hecadüzəldən səslər təqribən bərabər gücdə olduqlarından düz xətlə bağlanır, saitlər arasındakı hər hansı samit isə aşağıdərəceli gücə malik olur. Bununla belə aşağıdərəceli gücə malik samitlərin gücü heca daxilindəki məqamına görə dəyişir. Belə ki, saitdən əvvəl gələn samit səs hecanın zirvəsində duran saite doğru yüksəlir, buna görə də belə səslər güclənən səs hesab olunur. Hecadüzəldən səsdən sonra gələn hər bir samit isə heca zirvəsindən aşağı endiyinə görə zəiflənən səs hesab olunur. Beləliklə, yanaşı gələn iki hecadan birincinin zəiflənən samit xətti ikinci hecanın güclənən samit xəttinin başlanğıc nöqtəsinə qədər aşağı enir, güclənən samit xətt isə ikinci hecanı düzəldən sait zirvəsinə qədər yuxarı qalxır. Əgər nitq axınında sonra gələn üçüncü heca varsa, yenə zəiflənən samit xətti üçüncü hecanın güclənən samit xəttinin başlanğıc nöqtəsinə qədər aşağı enir, həmin nöqtədən də güclənən samit xətt sait zirvəsinə qədər yuxarı qalxır. Sait zirvələr isə əsasən bir xətt üzrə (xüsusən ahəng qanunu əsasında) əlaqələnmir. Beləliklə də, nitqin sözlər çərçivəsində heca üçbucağı (*hü*) və heca üçbucağı silsiləsi (*hüs*) yaranmış olur. Belə üçbucaqların alt bucağını, samitlər kəşməsi olduğuna görə samit bucağı (*samb*), üst bucaqlarını isə sait zirvələri olduğuna görə sait bucağı (*sib*) adlandırmaq olar.

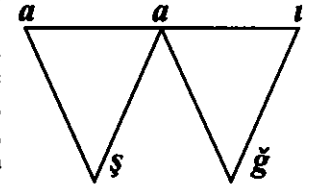

Şəkil 67

Daha aydın olmaq üçün aşağıdakılar sözünün heca üçbucağı silsiləsini nəzərdən keçirək:

Belə bucaqları silsilə halında götürdükdə, həm üçbucaqları, həm onların sait və samit bucaqlarını aşağıdakı tərzdə sıralamaq olar: $hü_1 + hü_2 + hü_3 + hü_4 + hü_5 = hüs = a (sib)_1 + ı (sib)_2 + a (sib)_3 + ı (sib)_4 + a (sib)_5$.

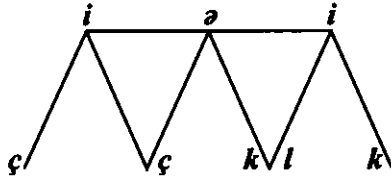
Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz nümunədən də göründüyü kimi bəzi heca üçbucağının yaranmasında iştirak edən xətlərdən birisi, yəni ya zəiflənən samit xətti, ya güclənən samit xətti heqiqi qiymətə malik olduğu halda, digəri heqiqi qiymətə malik olmur və heç bir samitlə təzahür etmir. Məsələn, aşağı sözündə üç heca bucağı var, lakin cəmi iki samit var ki, bu da ancaq iki samit xətti təşkil edə bilər (*sağı*), digər iki xətt isə samit qiymətinə malik xətlər deyildir.

Şəkil 68

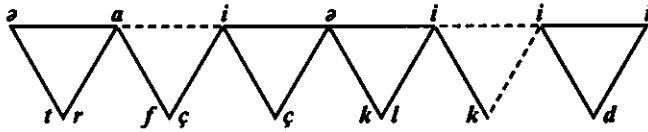
Bunlar hecadüzəldən səs ilə hecadüzəltməyən səs arasında əlaqə yaradan, lakin müəyyən səs kimi formasını tədricən itirməkdə olan səs axınıdır və adətən, sait səsin getdikcə zəiflənən, bir çox hallarda samit səsin başlanğıcına qədər davam edən izidir. Bu iz isə heca üçbucağının zəiflənən səs xəttini təşkil edə bilər, lakin heç bir fonem formasında təzahür etmir.

Beləcə də bəzən heca üçbucağı silsiləsində ya başlanğıcda, ya da sonunda üçbucaq tamamlanmış olur, adətən, başda güclənən samit xətti (*samb-sib* xətti), sonda isə zəiflənən samit xətti (*sib-samb* xətti) olur; məsələn. *çiçəklik*.

Şəkil 69

Burada iki natanam heca üçbucağı var, başda ç samitinin *i* saitinə qədər güclənən xətti (*ç*ʔ*i* xətti), sonra isə *i* saitindən sonra gələn *k* samitinin zəifləmə xətti (*i\k* xətti) mövcuddur ki, bu xətlərin hər biri ümumi nitq axımından üçbucaq xəttinə (yəni *ç*ʔ*i* xətti *samb* – *sib* xəttinə, *i\k* xətti isə *sib*ʔ*samb* xəttinə) çevrilə bilər; məs.: Ətraf çiçəklik idi.

Şəkil 70

Numunədən də görüldüyü kimi, ümumi nitq axımında ayrı-ayrı sözlərin yanasması ilə əmələ gələn heca üçbucaqları söz tərkibindəki heca üçbucaqları qədər üzvi surətdə bağlanmış olmur.

Əlbəttə, burada da yanan hecaların açıq, qapalı, örtülü və ya örtüsüz olmasının, vurğuya, intonasıyaya malik olub-olmamasının böyük təsiri vardır.

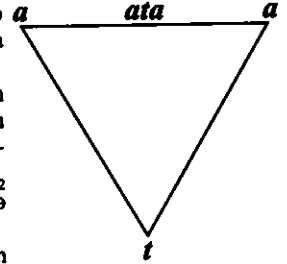
Heca üçbucağı silsiləsinin söz tərkibində, qite və ibarə axını tərkibində formalaşmasında və müəyyənləşməsində bütün belə cəhətlərin nəzərə alınması çox vacibdir.

Heca üçbucağı haqqında danışarkən belə bir cəhət də qeyd etməliyik ki, heca üçbucağı ancaq iki heca yanasmasında yaranar və ancaq bu zaman əvvəlki hecanın zəifləşən səs xətti ilə sonrakı hecanın güclənən səs xəttinin bir-biri ilə rastlaşma nöqtəsi heca

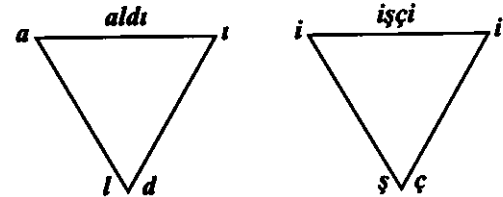
üçbucağının samit bucağını təşkil edə bilər. Belə üçbucaqların, başlıca olaraq, aşağıdakı növləri vardır:

1. Əgər yanan hecaları düzəldən saitlər arasında təkə bir samit olarsa, bu mütləq güclənən samit halında üçbucağın ikinci yan xəttini, yeni *samb*ʔ*sib*₂ xəttini təşkil edir və *sib* həmin samitlə işarə edilir; məs.: *ata*.

2. Əgər yanan hecaları düzəldən saitlər arasında iki samit olarsa, bu samitlərdən əvvəlincisi zəifləşən samit halında *sib\samb*-lərini birləşdirən eniş xəttini, ikincisi isə güclənən samit halında *samb*ʔ*sib*-lərini birləşdirən yüksəliş xəttini təşkil edir; məs.:

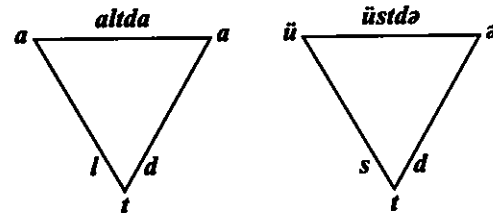

Şəkil 70a

Şəkil 71

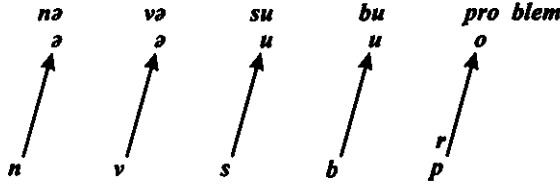
3. Əgər yanan hecaları düzəldən saitlər arasında üç samit olarsa, ilk saitdən sonra gələn samitlərdən birincisi (*sib\samb*) eniş xəttini, ikincisi samit bucağını, üçüncüsü, daha doğrusu, güclənən samit isə II sait bucağına doğru yüksəliş xəttini (yəni *samb*ʔ*sib* xəttini) təşkil edir; məs.:

Şəkil 72

Belə bir cəhəti də yada salmalıyıq ki, bezi alınma sözlərdə yanaşı gələn iki heca bir bucaq yaratmır; çünki belə hecaların hecadüzəldən saitləri arasında samit olmur: *sa-at, su-al, du-a, ma-aş, mü-a-vin, mü-əl-lim, ra-di-o* və s.

§54. *Səslerin güc dərəcəsinə görə heca tipləri.* Hecanın tərkibində olan səsler hecadüzəldən, zəiflənən və güclənən səsler olaraq üç tipe ayrıldığı kimi, hecaları da onların təşkilində iştirak edən səs-lərin güc dərəcəsinə görə əsas üç tipe bölmək olar:

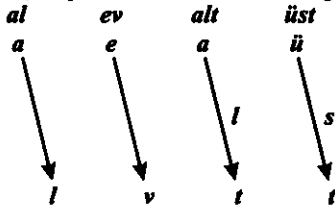

Şəkil 73

1 Nöqtə (yaxud saf) heca. Biz bunu şərti olaraq saiti bildiren hərfin üstünə qoyulan nöqtə ilə işarə edirik; məs.: *á, ú, ə* və s. Belə hecalar təkə saitdən ibarət olur: *á-ta, ú-tü, í-ti, ə-mi* və s.

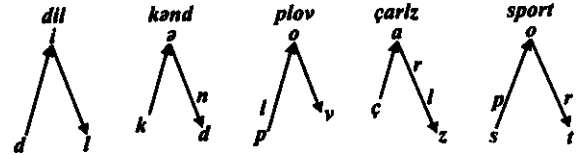
2. Mail ox heca. Bu da iki cür olur. Birincisi, örtülü-açıq hecadır ki, bunu şərti olaraq ucu yuxarı istiqamətlənmiş, təqribən 45° sağa maili ox ilə göstəririk; məs.:

İkincisi, örtüsüz qapalı hecadır ki, bunu da şərti olaraq ucu aşağı istiqamətlənmiş, təqribən 45° sola maili ox ilə göstəririk; məs.:

Şəkil 74

3 Bucaq heca. Bunlar örtülü-qapalı hecalardır. Belə hecaları şərti olaraq ağzıaşağı açılmış bucaq ilə işarə edirik ki, belə bucaqların yan xətləri oxlardır. Ucu yuxarı, sağa maili ox güclənən səsi göstərir, ucu aşağı, sola maili ox isə zəiflənən səsi göstərir; məs.:

Şəkil 75

Əgər verilən misalları diqqətlə nəzərdən keçirsek, tələffüz edib dinləsək, hətta kimoqrafda da yoxlasaq, aydın olar ki, güclənən və zəifləmə dərəcələri hecaların hamısında eyni deyildir. Burada müxtəlif səbəblər dərəcələri müxtəlifləşdirir. Məsələn, güclənən və ya zəifləşən samitin kar, cingiltili, sonor olması, miqdarı güclənən və ya zəifləşmənin dərəcəsinə təsir göstərən amillərdir. Elə bu əsasda da təxmini hesablamaya yolu ilə də maili ox xətlərin bezi uzun, bezi qısa göstərmək lazım gəlir ki, bu da maili ox - xətlər birləşməsindən eməle gələn heca üçbucaqların bucaq dərəcələrində öz əksini tapır. Bu isə tələffüz, təğenni nöqtəyi-nəzərindən həm eməli, həm də nəzəri əhəmiyyəti olan bir məsələdir. Əlbəttə, dərəcələri dəqiq tədqiq və təyin etmək təcürbi fonetikanın qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

§55. *Nitq axınının hecalanma meyarı.* Azərbaycan ədəbi dilində nitq axınının parçalanması, xüsusən hecalara ayrılması müəyyən şərtlərlə bağlı olduğu kimi, bir sıra fonetik hadisələrin də baş verməsinə şərait yaradır və ya səbəb olur. Nitq axınının hecalara bölünməsi prosesində bezen hecanın tərkibinə səs artırılır, bezen də hecanın tərkibindən səs azalır. Artma, azalma isə ya yanaşı hecalardan birinin tərkibindəki bir samitin qonşu hecaya keçməsi nəticəsi olur, ya da yanaşı hecalardan heç birində olmadığı halda, kənardan müəyyən səs artırılır; bezen də hecanın tərkibində olan müəyyən səs tamamilə düşmüş olur. Beləliklə də, sözdən sözə, sözdən şəkilçiyə, şəkilçidən sözə səsler köçür, bezi sözün, şəkilçinin tərkibindəki səslerin miqdarı gah azalır, gah çoxalır. Bunu da yada salmalıyıq ki, sözlərin hecalanmasında kök və şəkilçilərin hüdudu, bir sıra hallarda, heca hüdudu ilə düz gəlməyərək itdiyi kimi, qite və ibarələrin hecalara parçalanmasında da sözlərin hüdudu itə bilir.

Bütün bunlara baxmayaraq, nitq axınının hecalanma meyarı nitqin hər cür parçası üçün, əsasən, eynidir və başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nitq axınında iki sait yanaşı düşərsə, hər biri bir hecadüzəldən saittir və belə hecaların hüdudu aşağıdakı şərtlərlə müəyyənləşir.

a) Söz köklərində əvvəlki sait birinci hecanın sonucunu – bitmə hüdudu, ikinci sait isə ikinci hecanın önucu – başlanma hüdudu olur; məs.: *şa-ir, mü-əl-lif, su-at* və s. Beləliklə, iki heca alınır ki, bunlardan birincisi açıq, ikincisi isə örtülüdür.

b) Köklə şəkilçi birləşməsində iki sait yanaşı gəldikdə araya bitişdinci samit artırılır və bu artırılan samit ikinci saite qoşulduğundan ikinci hecanın önucu olur, əvvəlinci sait isə birinci hecanın sonucunu – bitmə hüdudu olur. Məsələn, yönlük hal şəkilçisi *-a, -ə* bitişdirildikdə *o, bu, su, nə* sözlərinin hecalarının satından sonra artırılmış olan *n* yaxud *y* samitləri şəkilçilərin tərkibinə daxil olaraq *o-na, bu-nu, su-ya, nə-yə* sözlərində olduğu kimi *-na, -yə* şəklində örtülü hecalar alınır.

2. Nitq axınında iki sait arasında bir samit varsa, həmin samit ikinci saite qoşulmaq şərti ilə belə nitq axını birincisi açıq, ikincisi örtülü olmaq üzrə iki hecaya bölünür: *a-ta, a-na, (əl+ə) ə-lə, (ay+a) a-ya, (gülal) gül + al* və s.

Misallardan da görüldüyü kimi bu növ heca bölümündə söz, qitə, ibarə eyni mahiyyətlidir və nitq parçalarının hər birində eyni ölçü ilə heca bölünür. Belə hecalanmada da sözün, şəkilçinin fonetik tərkibi sabit qalır, xüsusən sözün sonundakı samit ayrılıb şəkilçinin tərkibinə qarışır: *əl – ə-lin, ə-lə, diz – di-zi, di-zə* və s.

Beləcə də, yanaşı gələn sözlərin birincisindən son samit qopub, ikinci sözün saitinə öndən qoşulur; məs.: *gülal – gü-lal, diləç – di-laç* və s.

Beləliklə də, sözün və şəkilçinin əslinə müvafiq fonetik tərkibi ilə birlikdə heca hüdudu da dəyişmiş olur.

3 Nitq axınında iki sait arasında iki samit olduqda, bu samitlər bərabər bölüşdürülür; birinci samit əvvəlki saite, ikinci samit isə sonrakı saite qoşularaq, əvvəlincisi qapalı, sonrakı isə örtülü olmaq üzrə nitq axını iki hecaya bölünür; məs.: *al-ma, qar-ğı, yurdu – yur-du, dincəlmək – din-cəl-mək, orfoqraf – or-foq-raf, proqres – proq-res¹, Hindistan – Hin-dis-tan* və s.

¹ Bəzi alınma sözlərin tərkibində olan yanaşı *qr* samitləri orfoqrafiya qaydasına görə hecalar arasında bölüşdürülmür. Buna görə də belə sözlərin bir hissəsini ikinci sətərə keçirərək, keçirilən hecada *qr* hecanın önucu kimi yazılır *foto-qraf, pro-qram, tele-qram* və s.

Belə orfoqrafik qayda şərti mahiyyətlidir və bunun nitq axınında heca bölümünə dəxli yoxdur.

4. Nitq axınında iki sait arasında üç samit olduqda birinci və ikinci samit əvvəlinci saite, üçüncü samit isə sonrakı saite qoşulur və beləliklə, nitq axını, birincisi iki samitlə qapalı, ikincisi isə bir samitlə örtülü iki hecaya bölünür: *gənc-lər, dinc-lik, yurd-da, alt-dan, üst-də, sport-da* və s.

Bunlardan başqa müasir Azərbaycan dilində, xüsusən alınma sözlər hesabına heca bölümünün ümumi meyana uyğun olmayan xüsusi hallar əmələ gəlmişdir. Bunları hələlik müstəsna hesab etmək olar.

Belə müstəsna hallardan, xüsusən aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

a) Nitq axınında iki sait arasında dörd samit olduqda samitlər hecalar üzrə iki cür bölünür.

1. Alınma sözün daxilində yanaşı dörd samitdən ikisi əvvəlinci saitle, ikisi sonrakı saitle qovuşur: *abs-trakt, trans-krip-siya* və s.

2. Üç yanaşı samitlə bitən alınma sözə samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə də üç yanaşı samit əvvəlki hecanın tərkibində qalır: *şvarts-dan, izoseyst-lər* və s.

İkinci vəziyyətdə, misallardan da görüldüyü kimi, sözlərin daxil hecalanması dəyişir və həm söz hüdudu, həm də şəkilçi hüdudu sabit qalır.

b) Ümumiyyətlə, nitq axınında iki sait arasında iki samit olduqda, bu samitlərdən biri əvvəlinci saite, digəri ikinci saite qoşulur (3-cü maddə). Lakin bəzi sözlərdə bu cür olmur, xüsusilə belə nitq axınında iki sait arasındakı samitlərdən birincisi kar, ikincisi sonor olduqda, kar samit sonora yapışmış halda tələffüz olunduğundan, belə samitlər saitlərin arasında bərabər bölünmə bilmir və kar səs özündən sonra gələn səsle birlikdə ikinci saitin düzəldiyi hecaya daxil olur. Məsələn, *hidroplan* sözü *hid-rop-lan* şəklində deyil, *hid-ro-plan* şəklində, *avtotrans* sözü *av-tot-rans* şəklində deyil, *av-to-trans* şəklində hecalara bölünür.

c) Bəzən nitq axınında iki sait arasında gələn üç samitdən birincisi əvvəlki saite, ikinci və üçüncüsü isə sonrakı saite qoşulmuş halda hecalara bölünür: *sen-tyabr, ak-tyor, kon-kret* və s.

Nitq axınında hecalar hüdudunu və heca silsiləsinin quruluşu haqqında təsəvvürü əyanləşməsi üçün aşağıdakı cümlələrin hecalanma sxemini nəzərdən keçirək:

Bunlar kəndlərimizdəki müvəffəqiyyətlərimizdir.

Bun-lar+kənd-le-n-miz-də-ki+mü-vəf-fe-giy-yet-le-n-miz-dir
löl > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi > löi

Şəkil 76

- Qeyd Bu sxemdə bucağın açıq tərəfi (>) əvvəlinci hecanın sonucunu, bucağın sıvri ucu (>) sonrakı hecanın ön ucunu göstərir
~ Bu işarə nitq axımında ayrılmış hecaları göstərir.
^ ^ Bu işarədə nöqtələr nitq axımında saitlər arasında yerləşən samitlərin miqdarını və onların hecalar arasında paylaşmasını göstərir. Yuxarı qalxmış bucaq ucu hecadüzəldən səsi – saiti göstərir, dalğalı xətt isə (~~) hecaları birləşdirən səs axımını bildirir.

Nitq axımında belə proseslər, ümumiyyətlə, sözün, şəkilçinin ayrılıqda malik olduğu fonetik tərkibin müəyyən dərəcədə fərqlənməsinə səbəb ola bilər. Bu fərq isə kəmiyyət dəyişməsi və keyfiyyət dəyişməsi olmaq üzrə iki cür təzahür edir.

1 Kəmiyyət dəyişməsi, əsasən, aşağıdakı yollarla olur:

a) Səsin sözdən şəkilçiyə və ya şəkilçidən sözə, yəni nitq axımında bir hecadan başqa hecaya keçməsi nəticəsində tərəflərdən birinin tərkibində səs azalır, digərinin tərkibində isə səs artır: *əl-ı-ə-li, ağız-ı/ağı-zı* və s.

b) Nitq axımında heca bölümünün tam formalaşması ilə əlaqədar olaraq köklə şəkilçi arasında və ya şəkilçilər arasında müəyyən səslər artırılır. Beləliklə, hecanın tərkibində səs artımı olur: *ata-y-a, qardaş-ı-n-ın, dədə-s-i-n-ə* və s.

c) Heca bölümünün formalaşmasında sözün, şəkilçinin tərkibindən bəzi səslər düşür: *oğul – oğ-lu, boyun – boy-nunda, ağız – ağ-zı, burun – bur-nu* və s.

Bunlardan başqa, sözlərin qısa və ya uzun tələffüzü də (ümumiyyətlə, tələffüzdə olsa da) əslində nitq axımında baş verən fonetik kəmiyyət dəyişməsindən başqa bir şey deyildir.

2. Keyfiyyət dəyişməsi başlıca olaraq aşağıdakı təzahürlərə malikdir:

a) ahəng qanunu prosesində səslər keyfiyyətcə uyuşur;

b) heca formalaşarkən samitlərin yerdəyişməsi onların keyfiyyətcə dəyişmələrinə səbəb olur, yəni güclənən samitlərin zəifləşənlər cərgəsinə və ya zəifləşənlərin güclənənlər cərgəsinə keçməsinə də səbəb olur: *a-ğız – ağ-zı (0-101 – 01-10)*.

Beləliklə, aydın olur ki, nitq axımının hecalara bölünməsi əsaslarını, heca növlərinin xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənmək orfoqrafiya, orfoepiya, natiqlik, şeir vəznələri və vokal sənəti əsaslarının da müəyyənləşdirilməsi üçün çox zəruridir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏKİ FONETİK HADİSƏ VƏ QANUNLAR

§56. *Fonetik hadisələr və qanunlar haqqında.* Ümumi inkişaf prosesi ilə, dildən istifadə edənlərin anlaşma tələbatı ilə əlaqədar olaraq hər dilin lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, fonetik sistemində müxtəlif hadisələr baş verir; yeni sözlər yaranır, müstəqil sözlərdən köməkçi sözlər formalaşır, köməkçi sözlərdən şəkilçilər yaranır, şəkilçilərin müxtəlif variantları törəyir. Belə proseslərdə isə xüsusən sözlərin və şəkilçilərin fonetik tərkibində müxtəlif tipli dəyişmələr, müxtəlif istiqamətli fonetik hadisələr olur. Ümumiyyətlə, dil vahidlərində müxtəlif şəkildə təzahür edən belə hadisələrin bir qismi ümumi mahiyyət kəsb edir və qanun halında sabitləşir, bir qismi isə təsadüfi, keçici, məhdud mahiyyətli olur, qanuniləşmir.

Dilin maddi qabığına təşkil edən fonetik sistemdə belə hadisələr daha çox olur. Bu və ya digər məqamda sözün, şəkilçinin tərkibindən müəyyən səs ixtisara salınır (*oğul/oğl-u, de-mə-yir/de-m-ir*), bəzən bir səs başqa bir səsle əvəzlənir (*otaq/otağ-a, get/ged-ir*), bəzən müəyyən səs artırılır (*ata/ata-n-ı, ata-s-ı, ata-y-a*), bəzən sözə bitişən şəkilçidəki müəyyən səslər sözün son hecasındakı müəyyən səslərlə uyğunlaşır. Beləliklə də, bir morfeimin müxtəlif fonetik variantları formalaşır: (*-dı, -di, -du, -dü, -çı, -çi, -çu, -çü, -kən, -gin, -qın, -ğın* və s.)

Dil vahidlərinin fonetik qabığında müxtəlif çalarlıqda təzahür edən hadisələr ümumiləşmiş halda fonetik hadisələr adlanır.

Fonetik hadisələrin bəzisi tam halda ümumi prosesə çevrilərək qanuniləşir, bəzisi isə ümumiləşmiş halda deyil, məhdud dairədə qanuniləşir. Buna görə də belə qanuniləşən fonetik hadisələr orfoqrafik və orfoepik qanun mahiyyəti kəsb edir və fonetik qanun sayılır.

Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, aşağıdakı fonetik hadisələr vardır:

1. Uyuşma (assimilyasiya) 2. Səşartımı (proteza) 3. Səşdüşümü (eliziya) 4. Səşfərqləşməsi (dissimilyasiya) 5. Yerdəyişmə (metateza).

Bu fonetik hadisələrin bəzisi əsasında formalaşan və sabitleşən fonetik qanunlar sistemi ümumiləşmiş halda ahəng qanunu adlanır §57. *Uyuşma (assimilyasiya)*. Söz tərkibində yaxın, yanaşı səşlərin biri digərinə təsir etməklə məxrəc və akustik cəhətdən həmcinsləşmələrinə, yaxınlaşmalarına u y u ş m a deyilir.

Bu tərifiən aydın olur ki, uyuşma hadisəsi, hər şeydən əvvəl, səşlərin formalaşmasında fəal iştirak edən üzvlərin vəziyyət dəyişməsi ilə, hətta bəzən üzvlərdən birinin digərini əvəz etməsi ilə əlaqədar bir hadisədir. Çünki uyuşma şəraitini nitq axını prosesində yanaşı və ya qonşu səşlərin az-çox məxrəclə dəyişməsi nəticəsində yaranmış olur. Buna görə də uyuşmanın növlərindən bəhs etmədən, uyuşma prosesində səşləri formalaşdırən danışıq üzvlərinin uyuşma prosesindəki əlamətdar rolunu, müxtəsər halda olsa da, nəzərdən keçirmək lazımdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif uyuşma şəraitinin yaranmasında başlıca olaraq aşağıdakı halların təsiredici xüsusi rolu vardır.

1. Nitq axınında səş telləri sonrakı səşin formalaşması üçün tamam fərqli ikinci bir vəziyyətə çevrilməli olduğu halda, çevrilməyib əvvəlki səşin formalaşması üçün düşdüğü vəziyyətində sabit qalır. Bəzən isə sonrakı səşin tələb etdiyi vəziyyətə daha tez, yəni birinci səş üçün müəyyən vəziyyətə düşməli olduğu zaman birdən-birə ikinci səş üçün lazım olan vəziyyətə düşür. Belə halların nəticəsində də müxtəlif növ uyuşma baş verir. Məsələn, səş telləri gərgin vəziyyətdən qeyri-gərgin vəziyyətə və ya əksinə, qeyri-gərgin vəziyyətdən gərgin vəziyyətə keçməmiş qalır. Beləliklə də, əslində kar olmalı səş cingiltileşdiyi kimi, əslində cingiltili olmalı səş də karlaşır. Məhz buna görə də *tapmaq* əvəzinə *tappaq*, *atdı* əvəzinə *attı* tələffüz edilir. Burada *m* samiti əvvəl gələn kar *p* məxrəcində, *d* samiti isə özündən əvvəlki *t* məxrəcində tələffüz olunmuşdur. Yaxud *bas-qın*, *az-ğın* sözlərinin köklərindəki sonuncu *s*, *z* samitlərinin formalaşmasında səş telləri nə vəziyyətdə olmuşsa, və səşlərə yanaşan səşlərin formalaşmasında da səş telləri öz vəziyyətini dəyişdirməmişdir. Buna görə də bu sözlərə bitişən eyni şəkilçinin baş samiti *bas* sözünə bitişdirildikdə azacıq karlaşmış *q* ilə, *az* sözünə bitişdirildikdə isə cingiltili *ğ* ilə iki variantda formalaşmışdır.

Bəzən sonrakı səş özündən əvvəlki səşə təsir göstərir, yəni sonrakı səşin formalaşması üçün səş tellərinin gərginləşməsi əvvəlki səşin tələffüzündə başlanır. Beləliklə də, əvvəlki kar səş cingiltileşir. Ayrılıqda sonu kar *s* ilə tələffüz olunan *Aras*, *Almas*, *Solmas* kimi bir sıra sözlərə cingiltili *d* samiti ilə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə, *d* səşinin təsirini ilə *s* əvəzinə *z* tələffüz olunur: *Arazdan*, *Almazdan*, *Solmazdan*. Demək, burada sonrakı *d* samitinin formalaşması üçün səş tellərinin əvvəlki *s* samitinin tələffüzündə gərginləşməyə başlaması nəticəsində *s* samiti *z* ilə əvəzlənmişdir.

2. Dilin əvvəlki səş üçün almış olduğu vəziyyəti dəyişməyib sonrakı səşə də həmin məxrəcə salması nəticəsində və ya əvvəlki səşin tələffüzü anında sonra gələn səş üçün lazım olan vəziyyətə düşməsi nəticəsində də uyuşma baş verə bilər. Buna görə də söz daxilində yanaşı düşən *nl*, *rl*, *zl*, *ml*, *tl* səş birləşmələri çox zaman *nn*, *ll*, *zd*, *mn*, *td* səş birləşmələri halında tələffüz olunur. Məsələn, *anlamaq* əvəzinə *annamaq*, *çıxarlar* əvəzinə *çuxallar*, *qızlar* əvəzinə *qızdar*, *adamlar* əvəzinə *adamnar*, *biletlər* əvəzinə *biletərdər* deyilir.

Eləcə də bəzən sözdə *zs*, *ts* səş birləşmələri əvəzinə *ss* səş birləşmələri işlənir; məsələn; *yazza*, *gətsə* əvəzinə *yassa*, *gəssə* deyilir.

Danışarkən *anlamaq* əvəzinə *annamaq* tələffüz etmənin səbəbi budur ki, burada əvvəl gələn *n* səşini deyərək dilin ön hissəsi, xüsusən dil ucu ön üst dişlərin iç səthinə kipləşmişdir. Səş axını isə əsasən burundan çıxır, *n* səşindən sonra gəlməli olan *l* səşinin formalaşması üçün isə dil önu damağa doğru qalxıb, ona toxunmaqla qatlanmalıdır və damaq pərdəsi də yuxarı qalxaraq ağız boşluğunu açmalıdır ki, hava axını burundan deyil, ağız boşluğuna gəlib dilin yanlarından süzülərək xaricə çıxmış olsun, sürətli tələffüz zamanı dilin *n* məxrəcindən *l* məxrəcinə keçməsi çətin olduğundan, dil əvvəlki vəziyyətində qalır. Beləliklə də *nl* *yox*, *nn* tələffüz olunur.

Yaxud *çıxarlar* sözünün *çuxallar* kimi tələffüz edilməsinin səbəbi budur ki, *r* səşini əmələ gətirmək üçün ön dişlərin yuvaqlarına doğru aşağı-yuxarı dönüb titrəməli olan dil ucu, birdən-birə yuxarı ön dişlərin yuvaqlarına doğru qatlanır və artıq aşağı dönmür. Beləliklə də, *r* əvəzinə *l*, yəni *rl* əvəzinə *ll* tələffüz olunur.

Misallardan görüldüyü kimi, bütün belə uyuşmaların əsas səbəbi dilin bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə tez keçməsi və ya əvvəlki vəziyyətində sabit qalmasıdır.

3. Uyuşma hadisəsində damaq pərdəsi vəziyyətinin dəyişməsinin də müəyyən təsiri vardır. Məsələn, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz

misallarda (*annamaq, adamnar*) *nl, ml* səs tərkibləri əvəzinə *nn, mn* tərkiblərinin tələffüzü *l* səsinin əmələ gəlməsi üçün yuxarı qalxaraq burun boşluğunun yolunu kəsməli olan damaq pərdəsinin əvvəlki *n, m* səslərindəki vəziyyətini dəyişməməsi ilə, yəni aşağı düşüb ağır boşluğunun yolunu kəsmiş olan damaq pərdəsinin eyni halda qalması ilə əlaqədardır.

Bütün bu dəlillər göstərir ki, uyuşma hadisəsində danışıq üzvlərinin vəziyyətinin çox mühüm rolu vardır.

Azərbaycan ədəbi dilində uyuşma hadisəsi çox mühüm hadisədir və rəngarəng təzahürlərə malikdir. Bütün bu təzahürlərin əsil mahiyyətini dürüst başa düşmək üçün uyuşma hadisəsinin, xüsusən aşağıdakı cəhətlərini də nəzərə almaq zəruridir: uyuşmanın davamlılığı, uyuşmanın keyfiyyəti, uyuşmanın istiqaməti.

§58. Uyuşmanın davamlılığı. Törəmə şəraitinin davamlılığına görə uyuşma iki cür ola bilər: təsadüfi uyuşma; daimi uyuşma.

Təsadüfi uyuşma sözə şəkilçinin bitişdirilməsi və ya hər hansı bir sözün qoşulması – yanaşdırılması prosesində baş verir. Məsələn, *yaz-sa, get-sə, tap-maq, aç salı, ad tap, od tək* və s. ifadələrinin *yassa, gessə, tappaq, aşşalı, attap, ottək* kimi tələffüz edilməsinə səbəb, məhz bu və ya digər sözə müəyyən şəkilçinin bitişdirilməsi, yaxud müəyyən sözlərin yanaşdırılması ilə təsadüfən qonşulaşan səslərin bir-birinə təsir etməsidir.

Daimi uyuşma əsasən sadə kökdən ibarət bu və ya digər sözün daxilində olan daxili qanun mahiyyətli uyuşmadır.

Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərin daxilində samitlərin belə daimi uyuşmasına rast gəlmədik. Bu işə, fikrimizcə, tamamilə qanunı bırı baldır, çünki Azərbaycan ədəbi dilində qoşa və yanaşı samitli söz kökləri son dərəcə azdır və ya müstəsna halda mövcuddur.

Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərdə olan saitlər uyuşması və saitlərlə samitlər uyuşması məhz daimi uyuşmanın ən parlaq təzahürüdür və belə uyuşmalar dilin fonetik qanunları halında sabitləşmişdir, hətta belə uyuşma sözlər vasitəsi ilə şəkilçilərə də köçürülür. Bu baxımdan sözlərdə və şəkilçilərdə¹ saitlərin *a, i, o, u* silsiləsi ilə samitlərin *q, x, g* silsiləsinin və saitlərin *ə, i, ö, ü, e* silsiləsi ilə samitlərin *k, g* silsiləsinin qarşılıq təşkil etməsi də, demək olar ki, bu daimi uyuşmanın qanunlaşmış nümunələridir: *qal-maq, dağ-lıq, qorxu-suzluq, gəl-mək, tək-lik, güzgül-süzlük* və s.

¹ Nəzərə almaq lazımdır ki, şəkilçilərdə *o, ö, e* saitləri olmur. Buna görə də saitlər silsiləsi əsasən söz kökünə görə müəyyənləşir.

§59. Uyuşmanın keyfiyyəti. Uyuşan səslərin keyfiyyətə tam eynicins olub-olmamasına görə də uyuşma iki növə ayrılır: tam uyuşma, natamam (yarım) uyuşma.

Tam uyuşmada uyuşma hadisəsinə uğrayan səs, təsirinə düşdüyü səsle tam eyniləşir. Məsələn, *anla-maq* əvəzinə *annamaq, tapmaq* əvəzinə *tappaq* kimi tələffüz olunan sözlərdə müşahidə edilən uyuşma tamdır; çünki burada *n* səsinin təsiri ilə *l* səsi *n* səsinə çevrildi ki, *p* səsinin təsiri ilə də *m* səsi *p* səsinə çevrilmişdir.

Natamam uyuşmada uyuşma hadisəsinə uğrayan səs, təsiri altına düşdüyü səsle tam eyniləşməyib ona yaxın məxrəcəli başqa bir səsle əvəz edilir. Məsələn, *qızlar, adamlar* əvəzinə *qızdar, adamnar* kimi tələffüz olunan sözlərdə müşahidə olunan uyuşma natamamdır, çünki buradakı birinci sözdə *z* səsinin təsiri nəticəsində *l* səsi *z* ilə deyil, *d* ilə; ikinci sözdə *m* səsinin təsiri nəticəsində *l* səsi *m* ilə deyil, *n* ilə əvəzlənmişdir.

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, Azərbaycan danışıq dilində həm tam uyuşma, həm də natamam uyuşma vardır, lakin belə uyuşmalar xüsusən yazılı ədəbi dilə yoxdur.

§60. Uyuşmanın istiqaməti. Əvvəlki səsə təsiri ilə sonrakı səsə, yaxud da sonrakı səsə təsiri ilə əvvəlki səsə uyuşmasından, yəni təsir edən səsle təsire düşən səsə uyuşmamasından asılı olaraq istiqamətə görə uyuşma iki növə ayrılır: irəli uyuşma, geri uyuşma.

İrəli uyuşmada sözdəki müəyyən səsə məxrəcə özündən əvvəl gələn yanaşı səsə təsiri ilə dəyişərək, əvvəlki səsle məxrəcə həmcinsləşir: *tapmaq – tappaq, anlamaq – annamaq, qızlar – qızdar* və s.

Bu misallarda əvvəl gələn *p, n, z* səslərinin təsiri ilə sonra gələn *m* səsi *p* səsi ilə, *l* səsi *n* səsi ilə, *l* səsi *d* səsi ilə əvəz olunmuşdur.

Geri uyuşmada sözdəki müəyyən səsə məxrəcə sonra gələn yanaşı səsə təsiri ilə dəyişib, sonrakı səsə məxrəcə ilə həmcinsləşir *yazsa – yassa, getsə – gessə, rusca – rucsa* və s.

Buradakı birinci və ikinci misalda sonra gələn *s* səsi əvvəl gələn *z* və *t* səslərinə, üçüncü misalda isə sonra gələn *c* səsi əvvəl gələn *s* səsinə təsir etmişdir. Beləliklə də, əvvəlki səs özündən sonrakı yanaşı səsle həmcinsləşmişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin şivələrində həm irəli, həm də geri uyuşma geniş yayılmış bir hadisədir, lakin ədəbi tələffüz normaları çərçivəsində istifadə edilir.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan dilində müxtəlif çalarlıqda təzahür edən uyuşmalar vardır, lakin bunların hamısı bərabər dərəcəli, təsirli uyuşmalar deyildir. Bunların bir qismi təsadüfi, məhdud mahiyyətlidir, bir qismi isə artıq qanuniləşmiş qüvvəyə malikdir və şivələrdə ədəbi dilin həm yazılı həm də şifahi qollarında qanun halında tətbiq olunur. Məhz belə uyuşmalar sırasında ahəng qanunu və cingiltiəşmə qanunu adları ilə tanınan uyuşmalar xüsusi yer tutur

§61. Ahəng qanunu. Ümumiyyətlə, iltisacı dillərdə, xüsusən türk dillərində və o cümlədən Azərbaycan dilində ahəng qanunu adlanan bir qanun vardır ki, bu qanuna görə sözün tərkibində olan səslər, xüsusən sait səslər, həmahəngləşir. Elə buna görə də son zamanlara qədərki dılılıq ədəbiyyatında *sinharmonizm* istilahı ilə bu hadisə ancaq "saitlər ahəngi" (rus dilində yazılmış ədəbiyyatda qarmoniya qısnıx) kimi izah edilmiş və beləliklə də, "ahəng qanunu" təkcə sait səslərin həmcinsləşməsi, həmahəngləşməsi kimi birtərəfli anlaşılmışdır.

Əslində isə türk dillərində başlanğıcdan, hətta, söz köklərində səslərin uyuşması – həmcinsləşməsi hadisəsi təkcə saitlərdə deyil, samitlərin də bir çoxunda, eləcə də sait və samitlərin münasibətində müəyyən şəkildə təzahür etmişdir və bunların izi indi də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qalmaqdadır.

Bütün bunların nümunələrini Orxon-Yenisey kitabələrində, uyğur dilində yazılmış ilk mənbələrdə müşahidə etmək mümkün olduğu kimi, indiki türk dillərinin bir çoxunun orfoqrafiya qaydalarında da görmək mümkündür. Belə bir cəhəti də qeyd etməliyə ki, XI əsrin böyük türkoloq-dilçisi Mahmud Kaşğari bu hadisəni müşahidə etmiş və ahəng qanununun həm samitlərə, həm də saitlərə samitlər əlaqəsinə aid olduğunu təsbit edən misallarla yanaşı bu qanun haqqında ağılabatan izahat da vermişdir. Hətta M.Kaşğari bu qanunla əlaqədar olaraq kəlmələri, şəkilçiləri qafli və kafli (yəni tərkibində *q* olanlar və tərkibində *k* olanlar) deyə iki qrupa bölmüş, məsdər şəkilçisinin *qafli* kəlmələrdə *-maq* مق, *kafli* kəlmələrdə isə *-mak* مک olduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

Bütün bunları nəzərə aldıqda ahəng qanununu dar mənada, yəni təkcə saitlər ahəngi mənasında deyil, geniş mənada, həm saitlər ahəngi, həm samitlər ahəngi, həm də saitlərlə samitlər ahəngi kimi başlıca üç növdə təzahür edən geniş dairəli bir qanun kimi başa düşmək lazımdır.

Burada belə bir cəhəti də yada salaq ki, Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrində bu və ya digər şəkildə ahəng qanunu pozulmasına

başmayaraq, ədəbi dilə bu qanun müəyyən dərəcədə yaşayır və öz hökmünü saxlayır Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanunu yalnız söz köklərində deyil, daha çox sözlərə bitişən şəkilçilərdə özünü göstərir

Ahəng qanunu, hər zaman sonra gələn hecadakı səsin, ondan əvvəl gələn hecadakı səsə cinsinə görə uyğunlaşması şəklində təzahür edir. Burada dılxarxası səslərdən sonra dılxarxası səslərin, dilönü səslərindən sonra dilönü səslərinin, eləcə də karlardan sonra kar, cingiltiilərdən sonra cingilti səslərin sıralanması bu qanunun əsasını təşkil edir. Buna görə də ahəng qanunu əsasən irəli uyuşmanın qanuniləşmiş bir növüdür.

Beləliklə, demək olar ki, ahəng qanunu sözdəki səslərin həmcinsləşmə, həmahəngləşmə yolu ilə uyuşmasıdır

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanununun başlıca üç növü vardır.

- 1 Saitlər ahəngi (uyuşması)
- 2 Saitlərlə samitlərin ahəngi (uyuşması)
- 3 Samitlər ahəngi (uyuşması).

§62. Saitlər ahəngi (uyuşması). Saitlərin təsnifi bəhsindən bizə məlumdur ki, fəal üzvlərin iştirakına görə saitlər, əsasən dılxarxası, dilönü qruplarına bölünür və bunların hər biri də dodaqlanmayan, dodaqlanan olmaqla üzrə daha iki növe ayrılır. Həmin təsnifə müvafiq halda saitlər ahəngi də dile və dodağa görə iki növ olur:

- 1) Dil ahəngi – dile görə fərqlənən saitlərin uyuşması.
 - 2) Dodaq ahəngi – dodağa görə fərqlənən saitlərin uyuşması
- Dilə görə fərqlənən saitlərin ahəngi də iki cür olur
- 1) Arxa sıra ahəngi (qalın saitlər ahəngi)
 - 2) Ön sıra ahəngi (incə saitlər ahəngi)

Arxa sıra ahənginə görə, əvvəlki hecada dılxarxası saitlərdən (*a, i, o, u*) biri varsa, sonra gələn hecada da həmin cinsdən olan saitlərdən (*a, i, [o]!, u*) biri olmalıdır; məsələn: *qarığa, qalın, qıraq, qırğı, [alov], qonaq, [oxlov], odun, uşaq, [buzov], quru, quzu* və s

Ön sıra ahənginə görə əvvəlki hecada dilönü və ya dıltortası saitlərdən (*ə, e, ö, i, ü*) biri olarsa, sonra gələn hecada da həmin saitlərdən (*ə, [e], [ö], i, ü*) biri gəlməlidir; məsələn: *ələk, eşik, özül, inci, uzum, inək, çörək, kəndələn, özək, [kösöv], ürək, [bütöv], kuling* və s

¹ Burada müstəsna halda ikinci və ya sonrakı hecalarda gələ bilən sos [] arasına alınmış və sonrakı hecalarda belə səsi olan sözlər də müstəsna sözlər kimi [] arasına verilmişdir

Hər iki halda yuxarıda göstərilən növdən olan sözlərə bitişdirilən şəkilçilərin sait səsləri, şəkilçinin bitişdiyi hecanın sait səsi ilə uyğunlaşır; məsələn:

Arxa sıra ahəngində. qarğa-lar-ın, qalın-lıq-dan, alov-lu-luq, qıraq-lar-ın-da, qonaq-lıq-da, ox-lov-lar, kobxoz-çu-lar-da-dır və s.

Ön sıra ahəngində: çiçək-lik-dən, əmək-dən, də-ri-lər-dən, dilim-lə-mək, çörək-çi-lər, kösöv-süz, kösöv-dən, özül-süz-lük-dən, ürək-li-lik, tütün-çü-lər və s.

Dodağa görə fərqlənən saitlərin ahəngi də iki cür olur:

1) Dodaqlanmayan saitlərin ahəngi.

2) Dodaqlanan saitlərin ahəngi.

Dodaqlanmayan saitlərin ahənginə görə əvvəlki hecada dodaqlanmayan saitlərdən (*a, ı, ə, e, i*) biri olduqda sonra gələn hecada da, xüsusən sözə bitişdirilən şəkilçilərdə dodaqlanmayan saitlərdən biri (*a, ı, ə, [e], i*) gəlməlidir; məsələn:

Arxa sıra ahəngində. qarğa, qalın, qıraq, qırğı, qarğa-lar, qalın-lıq, qıraq-dan, qırğı-lar və s.

Ön sıra ahəngində: ələk, dəri, dilim, əmək, çi-çək, ələk-çi, dəri-lər, əmək-də, dilim-lə-mək, çi-çək-lik və s.

Dodaqlanan saitlərin ahənginə görə əvvəlki hecada dodaqlanan saitlərdən (*o, u, ö, ü*) biri olduqda, sonra gələn hecada da, xüsusən sözə bitişdirilən şəkilçilərdə dodaqlanan saitlərdən (*[o], u, [ö], ü*) biri gəlməlidir; məsələn:

Arxa sıra ahəngində: odun, [buzov], quru, [alov]-un, odun-luq, [buzov]-suz, quru-luq və s.

Ön sıra ahəngində: [kösöv], özül, [bütöv], külüng, [kösöv]-ün, özül-süz, [bütöv]-lük, üzüm-çü-lük və s.

Müasir Azərbaycan dilində dodaqlanmayan saitlər üzrə uyuşma, yəni damaq ahəngi daha ümumi və daha sabitdir. Dodaqlanan saitlər üzrə uyuşma – dodaq ahəngi nisbətən məhduddur. Məhz buna görə də tərkibində dodaqlanmayan saitlərdən *a, ə* kimi açıq saiti olan şəkilçilər hər cür söz kökünə (mənyaya və tələbə görə) bitişdirilə bildiyi halda, tərkibində *u, ü* olan şəkilçilər ancaq dodaqlanan saitle hecalara bitişdirilə bilər: *bülbül-lər-dən, bülbül-ün, çiçək-lər-dən, qələm-in, ot-lar, ağac-lar* və s.

Burada belə bir cəhət də qeyd etməliyik ki, müasir Azərbaycan dilində, xüsusən ədəbi dildə işlənən sözlərin və şəkilçilərin bəziləri saitlər ahəngi qanununa tabe olmur ki, bunların da çoxunu başqa

dillərdən alınma söz və şəkilçilər təşkil edir: *kitab, məktub, müzakirə, progressiv, aktiv, radio, iqtisadi* və s.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan dilindəki söz və şəkilçilər saitlər ahənginə görə üç növə ayrılır:

1) Ancaq dil ahənginə tabe olanlar: *adam, qələm, adam-lar, qələm-lər* və s.

2) Dil və dodaq ahənginə tabe olanlar: *anla-dı, din-lə-di, oxu-du, düşün-dü, yaxşı-lıq, incə-lik, doğru-luq, dürüst-lük* və s

3) Saitlər ahənginə tabe olmayanlar: *xalam-gil, əmim-gil, dayım-gil, inqilab-i, tarix-i, vətən-daş, yol-daş, sir-daş* və s.

Əgər birinci və ikinci qrupa daxil olan sözlərin və şəkilçilərin saitlər ahəngini daha dəqiq nəzərdən keçirmiş olsaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, saitlər ahəngində natamam uyuşma daha çox yer tutur. Bu isə sonra gələn hecadakı saitin öz əslindən ancaq müəyyən dərəcədə uzaqlaşa bilməsi ilə, daha doğrusu, öz mənalıqlı əslini mühafizə etməyə daha çox meyilli olması ilə əlaqədardır

Məsələn, cəm şəkilçisinin saiti hər cür hecaya, yəni saitlərin hamısı ilə düzəlməmiş hecaya bitişəndə, həmin saitlərlə ancaq qalınlığa və ya incəliyə görə uyuşur. Beləliklə, bu şəkilçi *a* və *ə* saiti ilə *-lar, -lər* halında iki variantda formalaşmış olur. Aydındır ki, bu şəkilçi *a* və *ə* saiti olan hecaya bitişdikdə, uyuşma tam olur. *adam-lar, çiçək-lər*. Başqa saitlərdən hər hansı biri ilə formalaşmış hecalara bitişdikdə, uyuşma natamam olur: *ot-lar, odun-lar, qız-lar, göl-lər, gül-lər, il-lər, el-lər* və s.

Bundan başqa, bəzi saitlərin ancaq birinci hecada işləmə bilməsi və şəkilçilərdə olmaması da tam uyuşma əvəzinə natamam uyuşmanın çoxalmasına imkan yaradır. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dili tələffüz və orfoqrafiya normasına görə *o, ö, e* saitləri birinci hecada işləmə bilər, sonrakı hecalarda işlənməz. Tək-tək sözlərdə bu səslərin ikinci, üçüncü və sonrakı hecalarda olması müstəsnaqlıq sayılır. Buna görə də *o, e, ö* saitləri ilə formalaşmış hecalardan sonra gələn hecanın saiti başqa növ sait olmalıdır. Yeni tərkibində *o* saiti olan hecadan sonra ya *a*, ya da *u* saiti gələ bilər. Tərkibində *ö* saiti olan hecadan sonrakı hecada isə ya *ə*, ya da *ü* saiti gələ bilər, beləcə də tərkibində *e* saiti olan hecadan sonrakı hecada ya *ə*, ya da *i* saiti gələ bilər.

Buradan bir daha aydın olur ki, Azərbaycan dilində saitlər ahəngi istiqamətinə görə irəli uyuşmadır, dərəcəsinə görə az qismi tam, çox qismi natamam uyuşmadır. Şəraitinə görə sözlərdə daimi,

şəkilçilərdə təsadüfi uyuşmadır. Nəhayət, dilin və dodaqların vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq formalaşan uyuşmadır.

Saitlər ahəngində saitlərin bir-biri ilə necə uyuşduğunu və saitlər ahənginin nə kimi növləri olduğunu aşağıdakı cədvəldə görmək olar

Bu cədvəldəki nümunələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilində dodaqlanan saitlərdən dodaqlanmayan saitlərə keçmək (yəni $o \rightarrow a$, $u \rightarrow a$, $\ddot{o} \rightarrow a$, $\ddot{u} \rightarrow a$) mümkün olduğu halda, dodaqlanmayan saitlərdən dodaqlanan saitlərə keçmək (yəni $a \rightarrow o$, $a \rightarrow u$, $\ddot{a} \rightarrow \ddot{o}$, $\ddot{a} \rightarrow \ddot{u}$, $i \rightarrow e$, $i \rightarrow \ddot{u}$) mümkün deyildir Müstəsna hallar, əlbəttə, mövcuddur.

Buradan belə bir nəticə də çıxara bilərik ki, Azərbaycan dilində dodaq ahəngi getdikcə zəifləşməkdədir.

Saitlər ahəngi növlərini göstərən cədvəl

Saitlərin növü	Dil ahəngi	Dodaq ahəngi	Damaq ahəngi	Uyuşma dərəcəsi
	Həmcins saitlərin bir-birini izləməsi	Dodaqlanan saitlərin bir-birini izləməsi	Dodaqlanmayan saitlərin bir-birini izləməsi	
Arxa sıra saitləri (qalın saitlər)	$a \rightarrow a$, $i \rightarrow i$ [$o \rightarrow o$] ¹ $u \rightarrow u$	[$o \rightarrow o$], $u \rightarrow u$	$a \rightarrow a$, $i \rightarrow i$	tam
	$o \rightarrow a$ $u \rightarrow a$ $i \rightarrow a$ [$u \rightarrow o$]	$o \rightarrow u$ [$u \rightarrow o$]	$a \rightarrow i$ $i \rightarrow a$	natamam
Ön sıra saitləri (incə saitlər)	$\ddot{o} \rightarrow \ddot{o}$ [$\ddot{o} \rightarrow \ddot{o}$] $i \rightarrow i$ $\ddot{u} \rightarrow \ddot{u}$	[$o \rightarrow \ddot{o}$] $\ddot{u} \rightarrow \ddot{u}$	$\ddot{o} \rightarrow \ddot{o}$ $i \rightarrow i$	tam
	$i \rightarrow \ddot{o}$, $e \rightarrow i$ $\ddot{o} \rightarrow \ddot{o}$ $\ddot{u} \rightarrow \ddot{o}$ $e \rightarrow i$ $o \rightarrow \ddot{u}$ $\ddot{o} \rightarrow i$ [$\ddot{u} \rightarrow \ddot{o}$]	$\ddot{o} \rightarrow \ddot{u}$ [$\ddot{u} \rightarrow \ddot{o}$]	$\ddot{o} \rightarrow i$ $e \rightarrow i$ $\ddot{o} \rightarrow i$ $i \rightarrow \ddot{o}$	natamam

¹ Cədvəldə [] arasına alınmış saitlər uyuşması ədəbi dilde ümumi hal deyildir. Tək-tək söz köklərində belə ahəng nümunəsinə rast gələ bilsək də, şəkilçilərdə belə ahəng olmur.

² Çərçivəyə alınmış saitlərlə dodaqlanan saitli hecalardan dodaqlanmayan saitli hecalara keçid göstərilir: *odun-lar*, *sön-mək*, *gül-mək* və s.

§63. Saitlərlə samitlərin ahəngi (uyuşması). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində saitlərlə samitlərin ahəngi iki növdür:

- 1) Dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi.
- 2) Ses tellerinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi.

Dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi əslində arxa sıra səsələrinin uyuşmasından və ön sıra səsələrinin uyuşmasından ibarətdir. Bu isə həm saitlərdə, həm də samitlərdə bu növ fonem qoşahılığının varlığı ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan dilindəki dil samitlərinin bir qismi də saitlər kimi arxa sıra və ön sıra olmaq üzrə iki qarşılıqlı növə ayrılır və saitlərdə al/a , il/i , oll/\ddot{o} , $ul/ü$ müvaziliyi olduğu kimi, belə samitlərdə də x , $ğ$, q [k]/ k , g , [x] müvaziliyi vardır. Deməli, a , i , o , u saitləri ilə $ğ$, x , q / k / samitləri dılarxası – dildibi məxrəcli olmalarına görə arxa sıra səsələri kimi, a , i , e , \ddot{o} , \ddot{u} saitləri ilə də g , k / x / samitləri dilortası – dilönü məxrəcli olmalarına görə ön sıra səsələri kimi həmcins səsələrdir.

Məhz söz daxilində belə səsəlerin, yəni ön sıra saitləri ilə ön sıra samitlərinin, arxa sıra saitləri ilə arxa sıra samitlərinin bir-birini uyuşma halında izləməsi nəticəsində də saitlərlə samitlərin ahəngi qanunu formalaşır.

Bu qanun Azərbaycan ədəbi dilindəki əsil Azərbaycan sözlərində və şəkilçilərində olan saitlərin hamısı ilə, samitlərin isə ancaq bir qismi ilə, yəni dılarxası – dildibi və dilortası samitləri ilə əlaqədardır. Bu qanun, başlıca olaraq, aşağıdakı məqamlarda öz təsirini göstərir:

a) Səzdə əvvəlcə arxa sıra samitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra arxa sıra saiti gələ bilər: *qaş*, *qış*, *quş*, *qol*, *xır-xır*, *xorultu* və s.

b) Səzdə əvvəlcə ön sıra samitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra ön sıra saiti gələ bilər: *kəs*, *keç*, *kışı*, *köç*, *kül*, *gəl*, *get*, *gir*, *göz*, *guc* və s.

c) Səzdə əvvəlcə arxa sıra saitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra arxa sıra samiti gələ bilər: *ağ*, *ox*, *toqqa* (*tok'a*), *cığır*, *yuxu*, *uğur* və s.

ç) Səzdə əvvəlcə ön sıra saitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra ön sıra samiti gələ bilər: *akin*, *yekə*, *iki*, *tükənməz*, *əngin*, *igid*, *özgə*, *yüngül*, *çiçək* (*çiçax*), *kəkkik* (*kaxlik*) və s.

Bu qanun sözə bitişən şəkilçilərdə daha ardıcıl və davamlı olur. Belə bir cəhəti xüsusi qeyd etməliyə ki, bir sıra alınma sözlərin

sonunda arxa sıra samitləri ön sıra saitləri ilə formalaşan heca tərkibində və ya ön sıra samitləri arxa sıra saitləri əsasında formalaşan heca tərkibində ola bilər. Buna görə də, ümumiyyətlə, sözlərə bitişən şəkilçilərdəki saitlər və arxa sıra, ön sıra samitləri bitişdiyi hecanı formalaşdıran saitlə uyuşur. Əgər həmin sait arxa sıra saitdirse, şəkilçidə də arxa sıra saiti və arxa sıra samiti olur; məs.: *oxu-maq, açıq-lıq, şikar-lıq, nikah-lıq, sağ-lıq, daş-qın, qız-ğın* və s. Əgər şəkilçinin bitişdiyi hecadakı sait ön sıra saitdirsə (həmin hecada arxa sıra samiti varsa) şəkilçidə də ön sıra saiti və ön sıra samiti olacaqdır: *müttəfiq-lik, çıxək-lik, igid-lik, süz-gün, öt-gün* və s.

Dilın vəziyyətinə görə həmcins saitlerle samitlərin ahəngini göstərən cədvəl

Səslərin məxrəcə görə qohumluğu		Misallar	Sait və samitlərin uzlaşma növləri
Arxa sıra saitləri və samitləri	dodaqlanmayan saitler	<i>papağa papağı almaq alırq akademiya axar qırx</i>	$A \left\{ \begin{array}{l} \xi \\ q // k', l \\ x \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \xi \\ q \\ x \end{array} \right.$
	dodaqlanan saitler	<i>doğru yorğun toqqa (tok'qa) oktyabr kalkulyator toxum yoluxucu</i>	$O \left\{ \begin{array}{l} \xi \\ q/k, U \\ x \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \xi \\ q/k \\ x \end{array} \right.$
Ön sıra saitləri və samitləri	dodaqlanmayan saitler	<i>əkmək ikilik əzgin alcayı ıçkı, vergi, yekə, biliyi</i>	$\Theta \left\{ \begin{array}{l} k \\ g, l \\ y \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} k \\ g \\ y \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} k \\ g \\ y \end{array} \right.$
	dodaqlanan saitler	<i>üçlük, sökük, ülgü, bölgü üyütmək öyünmək</i>	$O \left\{ \begin{array}{l} k \\ g, \\ y \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} k \\ g \\ y \end{array} \right.$

Bu qanun alınma sözlərə və alınma şəkilçilərə aid deyildir. Lakin bezi alınma sözlərdə *k* hərfi ön sıra saitləri yanında *ke* məxrəcində, arxa sıra saitləri yanında *ka* məxrəcində oxunur. Bu qanıdan rus dilində və bir sıra Avropa dillərində istifadə olunur: *kino, kiosk, kolxoz, kommuna* və s.

Səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlerle samitlərin ahəngi əsasən bu və ya digər şəraitdə saitlerle yanaşı düşən kar samitlərin cingiltiləşməsi prosesi ilə əlaqədar fonetik hadisədir. Bu isə, ümumiyyətlə səslerin ünlü və ünsüz növləri ilə bağlıdır. Məlum olduğu üzrə səs tellərinin gərginləşib kipləşməsi və hava axınının təzyiqlə ilə aralanıb titrəməsi nəticəsində ünlü səsler, səs tellərinin sakit vəziyyətində aradakı cığırda keçərkən rəqslənən hava axımından isə ünsüz səsler əmələ gəlir. Saitlər və cingiltili samitlər ünlülük baxımından həmcins səslerdir. Kar samitlər isə ünsüz olmaqla həm saitlərdən, həm də cingiltili samitlərdən fərqlənən səslerdir. Buna görə kar samitlərdən bezi, xüsusən ünlü qarşılıqlı olan ünsüz səsler iki ünlü səs arasına, xüsusən sait səs halında formalaşan ünlü səsler arasına düşdükdə mühütlə uyğunlaşır, yeni ünlüləşir, daha doğrusu, cingiltili qarşılıqlıma çevrilir. Başqa cür desək, söz sonundakı şəraitindən asılı olaraq, qarlaşmış samitlər müvafiq şəraitə düşərək öz əslini bərpa edir, yeni cingiltiləşir. Məhz buna görə də, dilçilik ədəbiyyatında bu hadisə cingiltiləşmə də adlanır. Əslində burada da səslerin həmcinsləşməsi hadisəsi olduğu üçün, bu hadisəni qanunlaşmış uyuşma hadisəsinin, yeni ahəng qanununun bir növü kimi tanınan saitlerle samitlərin ahəngi qanununun xüsusi bir tipi hesab etmək daha doğru olar.

Lakin bu hadisə o qədər də ümumi deyildir, yeni dilimizdə işlənen kar və cingiltili samitlərin hamısına, həm də hər yerdə eyni dərəcədə şamil deyildir. Əgər biz yazılışı yox, ümumiyyətlə, tələffüzü nəzərə alıb olsaq, bu hadisənin əsasən çoxhecalı sözlərin, eləcə də bezi təkhecalı sözlərin ancaq sonundakı küylü samitlərə (kar və cingiltili samitlərə) aid olduğunu söyləyə bilərik. Bu cəhətdən söz köklərinin sonunda *k, q, b, c, d, z* hərfləri ilə yazılan səsleri və eləcə də şəkilçilərin sonunda *t, k, q, z, c* hərfləri ilə yazılan səsleri xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Belə düşünmək olar ki, söz sonunda xüsusi tipli ələ samitlər var ki, bunlar əsasən tam mənası ilə cingiltililik keyfiyyətinə malik

samitlerdir. Lakin heca bölümlü qaydasına görə, hecadüzəldən sait-dən sonra gəldikdə bu samitlər zəifləyir, hətta sözün sonunda olduqda belə samitlərdə zəifləmə dərəcəsi bir az da artmış olur. Cingiltili samitin zəifləməsi isə onun qarşılaşmasına səbəb olur; lakin biz belə samitləri, sonra qarşılaşmasına baxmayaraq, əsasən cingiltili səsləri bildirən hərflərlə də yazırıq, belə yazılmasını da tamamilə düzgün sayırıq. Çünki belə səslər müsaid şəraitdə düşdükdə, yenə öz keyfiyyətini bərpa edə bilər, məsələn: *papaq, dörd, ağac, qutab, xoruz* sözlərinin sonundakı *q, d, c, b, z* səsləri qarşılaşmış halda, yəni *ç, d, ç, b, z* kimi tələffüz olunur. Lakin söz sonunda qarşılaşmış bu səslər müsaid şəraitdə, yəni özündən sonra (ister ona bitişdirilən şəkildə olsun, istərsə də ona yanaşan hər hansı bir sözdə olsun) sait gəldikdə yenə cingiltililənir; məsələn *dörd-üncü, dörd adam, ağacın, ağac ək, qutab-ı, qutab al, xoruz-um, xoruz al* və s.

Misallardan da aydın olduğu kimi, buradakı *q, d, c, z, b* samitləri heca tərkibində zəifləyən samitlər vəziyyətində olduqda qarşılaşır (*a-ğac*) Lakin güclənən samit vəziyyətinə düşdükdə cingiltliliyini bərpa etmiş olur (*a-ğa-ca*).

Bir çox sözlərin sonunda *k* hərfi ilə yazılan səs yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz samitlərdən fərqlənir. Çünki belə sözlərin sonundakı *k* hərfi həqiqətən *k* səsi keyfiyyətində tələffüz olunmur. Söz sonunda, heca sonunda *k* hərfi ilə yazılan səs tələffüzünü diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, bu səs əslində *y* samitinin qarşılığıdır. Əlifbamızda bu səsi bildirən xüsusi bir hərf olmadığından, bu səsi bildirmək üçün məxrəcə daha çox yaxın *k* səsinin hərfi işarəsindən istifadə olunur. Lakin bu səsi dəqiq ifadə etmək üçün *x'* işarəsindən istifadə edirik. Deməli, heca və söz sonunda *k* hərfi ilə yazılan səs əslində *k* deyil, *y* səsinin qarşılığı olan *x'* sesidir. Elə buna görə də həmin qarşılaşmış *y*-nin əvəzinə yazılan *k* müsaid şəraitdə hecanın güclənən samit cərgəsinə keçərək öz cingiltili əslini bərpa edir, yəni *k* hərfi ilə yazılan *x'* səsi *y* səsinə keçir; məsələn: *çiçək - çiçə-yi, çiçək al - çi-çə-y al*

Eyni əsasda *t* səsi *d* səsinə, *s* səsi *z* səsinə, *p* səsi *b* səsinə, *ç* səsi *c* səsinə, *q* (*x'*) səsi *ğ* səsinə çevrilir; məsələn: *öyrat - öy-rə-dir, ayaq (x') - a-ya-ğa, qutab (p) - qu-ta-bı, almas - al-ma-zı* və s.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, Azərbaycan dilində saitlərlə samitlərin ahənginin bir növü olaraq qarşılaşan cingil-

tiləşməsi halında təzahür edən belə bir qanun da vardır ki, iki və ikidən çox hecalı Azərbaycan sözlərinin sonunda sait səsdən sonra gələrkən *kar* və qarşılaşmış halda tələffüz olunan samitlər, ona bitişən şəkildə və ya ona yanaşan sözün başında sait olduqda, iki sait arasına düşərək saitlərlə həmcinsləyir, yeni saitlər ünlü səslərdən olduğu üçün, bunların arasına düşən *kar* samitlər də ünlülənir - cingiltililənir. Beləliklə də, özündən sonra yanaşı sait səs olmadıqda *kar* və qarşılaşmış halda tələffüz olunan hər hansı samit səs yeni şəraitdə, yəni özündən sonra yanaşı sait bir səs gəldikdə, onu araya alan saitlərin təsiri ilə cingiltilənmiş olur. Bunun nəticəsində də gər uyuşma yolu ilə səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi formalaşır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi samitlərin hamısını əhatə etmir və ancaq aşağıdakı samitlərlə formalaşır $t \rightarrow d$, $(d \rightarrow d)$, $k (x') \rightarrow y$, $(q \rightarrow g)$, $(b \rightarrow b)$, $(ç \rightarrow c)$, $(z \rightarrow z)$, $(ğ \rightarrow g)$

Burada belə bir cəhət də qeyd etmək ki, bu samitlərdən əsasən üçünün, yəni *t*, *k (x')*, *q (k')* samitlərinin cingiltilənmişliyi ($t \rightarrow d$, $k \rightarrow y$, $q \rightarrow g$) daimi mahiyyətli uyuşma halında, hətta orfoqrafik qanun kimi yazıda sabitləşmişdir. Digər samitlərin, yəni *b, ç, z, k, d* samitlərinin cingiltilənmişliyi daha çox bərpa olunma halında təzahür edən uyuşmadır və orfoqrafik qanun halında yazıda sabitləşməmişdirsə də, orfoepik normalar baxımından qanuni sayılır.

Aşağıdakı cədvəldə göstərilənlərdən başqa cingiltilənmiş hadisəsi ilə əlaqədar olaraq ədəbi dilə bəzi istisnalar da vardır ki, başlıcası bunlardır:

a) *Qılinc, dinc, kulung, dörd, hər b* kimi sözlərdə qarşılaşmış *c, g, d, b* səsləri, belə sözlərə saitlə başlanan şəkildə bitişmədikdə iki sait arasına düşdüğü üçün deyil, son *n, r* və sait səs arasına düşdüğü üçün qarşılaşmış vəziyyətini dəyişib cingiltilənir: *dincə, külingü, dördü, hərbi* və s.

b) Orfoqrafiya qaydalarına görə çoxhecalı sözlərin sonunda *s, p, ç* hərfləri yazılır. Sonu qarşılaşmış halda *z (s), b (p), ç (ç)* səsləri kimi tələffüz olunan belə sözlərdə son səs bir qayda olaraq *z, b, c* hərfləri ilə yazılır. Buna görə də tələffüzdə olan belə cingiltilənmişlər yazıda nəzərə çarpmır.

Səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi cədvəli (cingilttililəşmə cədvəli)

Özündən sonra sait olmadıqda	Kar samit	Karlaşmış samit	Özündən sonra sait gətirildikdə	Cingiltliləşir
<i>fəsad, sərhəd, söyüd</i>	–	<i>d (t)</i>	<i>fəsadi, sərhədə, söyüdü</i>	<i>d</i>
<i>qutab, kitab, məktəb</i>	–	<i>b(p)</i>	<i>qutabi, kitabı, məktəbə</i>	<i>b</i>
<i>öyrət, titrəm, get</i>	<i>t</i>	–	<i>öyrədir, titrədir, gedir</i>	<i>d</i>
<i>ağac, umaç, qılinc</i>	–	<i>ç(ç)</i>	<i>ağacın, umacın, qılincin</i>	<i>c</i>
<i>bəkməz, almaz, xoruz</i>	–	<i>z(s)</i>	<i>bəkməzi, almazı, xoruzu</i>	<i>z</i>
<i>çiçək, ipək, əlak</i>	<i>k(x')</i>	(–)	<i>çiçəyin, ipəyin, ələyin</i>	<i>y</i>
<i>çiling, külung, ding</i>	–	<i>ğ(k)</i>	<i>çilingi, külungün, dingə</i>	<i>g</i>
<i>otaq, qılıq, uşaq</i>	–	<i>q(x)</i>	<i>otağa, qılığı, uşağın</i>	<i>ğ</i>

c) Bu qanun *get, et* sözlərindən başqa heç bir təkhecalı sözün sonunda yazılan kar səslərə şamil deyildir: *as – asır, qaç – qaçır, at – atır, öt – ötüş* və s.

ç) Başqa dillərdən alınaraq dılıımızdə işlənən sözlərin axırındakı *t, k, q* səsləri bu qanuna tabe deyil; məsələn: *kombinat – kombinatın, haşarət – haşarata, əmlak – əmlakan, əxlaq – əxlaqın* və s.

d) Dilimizə çoxdan daxil olmuş bezi sözlərin sonundakı *k* iki sait arasında *y* səsine çevrilir və belə də yazılır; məsələn: *mələk – mələyə, çaynik – çayniyin* və s

§64. *Samitlər ahəngi (uyuşması)*. Azərbaycan dilindəki ahəng qanununun bir növü də samitlər ahəngi qanunu adlanır. Bu qanun səs tellərinə görə fərqlənən samitlərin yanaşma məqamında həmcinsləşməsi nəticəsində geri uyuşma halında formalaşır. Belə ki, sonrakı samit özündən əvvəlki yanaşı samit ilə kar və ya cingiltli olmasına görə uyuşur. Belə uyuşma isə əsil Azərbaycan sözlərində qanuna uyğunluq halında aşağıdakı variantlarda öz əksini tapmışdır.

1) Kar və cingiltli qarşılığı olan samitlər söz daxilində ancaq öz həmcinsləri ilə yanaşı ola bilər.

a) kar samitlər kar samitlərlə: *üst, üstə, göstər, tapşır, yaxşı* və s.;

b) cingiltli samitlər cingiltli samitlərlə: *özgə, güzgu, quzğun* və s
2) Kar qarşılığı olmayan cingiltli samitlər, o cümlədən sonorlar söz daxilində hər cür samit səsle yanaşı ola bilər: *alt, altı, dörd, ört, indi, qırx, torpaq (topraq), aydın, ayrı, ulduz, yetmiş* və s

Bu qanun ümumən türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də ilk dövrlərdə möhkəm, daimi mahiyyətli bir qanun kimi həm söz daxilində, həm sözlərə bitişən şəkilçilərdə geniş dairedə öz təsirini göstərmiş olsa da, sonralar zəifləmiş və məhdudlaşmışdır. Buna görə də müasir Azərbaycan dili şivələrində samitlər ahəngi qanununun ilkin nümunələri bu və ya digər variantlarda qalmışsa da, müasir ədəbi dilə, xüsusən yazıda – orfoqrafiyada son dərəcə məhdudlaşmışdır. Buna görə də samitlər ahəngi qanununa müasir yazılı ədəbi dilə orfoqrafik qanun halında, əsasən, aşağıdakı şəkilçilərin yazılışında riayət olunur:

a) Kar samitlə bitən sözlərə bitşürüldikdə aşağıdakı şəkilçilərin baş samitləri arxa sıra saitli hecalarda *q* ilə, ön sıra saitli hecalarda *k* ilə yazılır; məs.: *q* ilə – *yapış-qan, sat-qın, pus-qu* və s ; *k* ilə – *döyüş-kən, kəs-kin, seç-ki* və s.

b) Cingiltli samitlə (o cümlədən sonor samitlə) bitən sözlərə bitşürüldikdə aşağıdakı şəkilçilərin baş samiti arxa sıra saitli hecalarda *ğ* ilə, ön sıra saitli hecalarda *g* ilə yazılır; məsələn:

ğ ilə – *qudur-ğan, qız-ğın, çal-ğı* və s.

g ilə – *deyin-gən, əz-gin, sev-gi* və s

Burada belə bir cəhət yada salmalıyıq ki, bu cür şəkilçilərdə kar samit kimi qeyd olunan *k* samiti bir qədər cingiltliləşmiş halda tələffüz olunur, *q* isə həmin hərf ilə işarə olunan cingiltli samit çalarlığında tələffüz olunur. Bu növ faktları, eləcə də qədim türk dillərində *-di//-ti, -dal//ta, -call/-ca* kimi iki variantda işlənmiş bezi şəkilçilərin müasir Azərbaycan dilində artıq cingiltli samitli olmaq üzrə ancaq bir variantda işlənilməsini nəzərə aldıqda, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, samitlər ahəngində cingiltliləşmə artır, qarlaşma isə azalır, məhdudlaşır

§65. *Səsartımı (proteza)*. Azərbaycan dilinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, söz daxilində saitlər, sözün başında və sonunda isə samitlər yanaşı gəlməz¹ Buna görə də qrammatik dəyişmədə və ya alınma sözlərdə belə səs yanaşmaları olduqda yanaşı

¹ Alınma sözlər bu hesaba daxil deyildir, əsil Azərbaycan sözlərindən *altı üst dörd* kimi bir neçə söz isə müstəsnaqlıq təşkil edir

həmcins səsləri (yanaşı saitləri və ya yanaşı samitləri) bitişdirmək üçün vasitəçi lazım olur və belə məqamlarda müəyyən səsdən vasitəçi halında istifadə edilir, yeni yanaşı gələn səslər arasına müəyyən səs əlavə olunur. Beləliklə də, dilin fonetik sistemində səsatımı adlanan hadisə yaranır.

Səsatımı adlanan bu hadisə müxtəlif məqamda, müxtəlif şəkildə təzahür edir. Hətta, belə hadisələrin bir qismi tədricən ümumiləşir, sabitləşir və qanuniləşir, bir qismi isə məhdud dairədə qalır, təsadufi mahiyyət daşıyır

Səsatımı hadisəsi məqamına və vasitəsinə görə samitartımı və saitartımı olmaq üzrə əsasən iki cür formalaşır.

§66. Samitartımı. Müxtəlif məqamda yanaşı düşən saitləri bitişdirmək üçün vasitəçi halında saitlər arasına müəyyən samit əlavəsi ilə formalaşan səsatımına samitartımı deyilir.

Samitartımı da məqamına və sabitləşmə dərəcəsinə görə iki cürdür: yazıda sabitləşən, yazıda sabitləşməyən.

Yazıda sabitləşən samitartımı əsasən saitlə bitən sözlərlə başlayan şəkilçinin bitişdirilməsi üçün orfoqrafik qanun halında istifadə olunan səsatımıdır. Bu qanuna görə sözlə şəkilçini bitişdirmək üçün araya müəyyən samitlər artırılır və belə samitlər ümumiləşmiş halda bitişdirici samitlər adlanır.

Samitartımının bu növü tam qanuniləşmiş olduğuna görə, yəni həm yazıda, həm tələffüzdə bitişdirici samitlərin artırılması vacib bir qayda sayıldığına görə, bu hadisəni samitartımı qanunu da adlandırmaq olar.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yazıda sabitləşmiş samitartımı qanununun formalaşmasında, əsasən aşağıdakı üç bitişdirici samitdən istifadə olunur.

N· Bitişdirici *n* aşağıdakı məqamlarda işlənir.

1) Saitlə bitən sözlərə təsirlik və yiyelik hal şəkilçiləri bitişdiriləndə *ata-n-ı, ata-n-ın, güzgü-n-u, güz-gü-n-ün* və s.

2) Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə hal şəkilçiləri bitişdiriləndə:

*onun qardaşı-n-a,
onun qardaşı-n-ı
onun qardaşı-n-ın
onun qardaşı-n-da
onun qardaşı-n-dan¹*

¹ Yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri samit səsle başlayan şəkilçilərdir. Lakin mənsubiyyət şəkilçisindən sonra bitişdirici *n* ilə sözlə bitişərək müstəsnaıq təşkil edir

3) *bu, o* əvəzlilərinə hər cür şəkilçi bitişdirildikdə: *bu-n-a, bu-n-u, bu-n-un, bu-n-da, bu-n-dan, bu-n-lar, bu-n-suz, o-n-a, o-n-u, o-n-un, o-n-da, o-n-dan, o-n-lar, o-n-suz, o-n-un-çün* və s.

S: Bitişdirici *s* saitlə bitən sözlərə üçüncü şəxsin təkini bildiren mənsubiyyət şəkilçisi bitişdirildikdə işlənir: *onun baba-s-ı, evin qapı-s-ı, otağın pəncərə-s-ı, sözün doğru-s-u* və s.

Y Bitişdirici *y* saitlə bitən sözlərlə başlayan şəkilçi bitişdirildikdə, əsasən, aşağıdakı məqamlarda işlənir

1) Saitlə bitən isimlərə yönlük hal şəkilçisi bitişdiriləndə: *ana-y-a, Bakı-y-a, Şəki-y-ə, ordu-y-a, süngü-y-ə* və s.

2) Saitlə bitən fəllərə saitlə başlayan şəkilçilər bitişdirildikdə *anla-y-ır, dinlə-y-ər, oxu-y-ur, söylə-y-in, işlə-y-əcək* və s

3) *Su, nə* sözlərinə saitlə bitən isim və əvəzlilərdən fərqli olaraq, saitlə başlayan hal şəkilçiləri bitişdiriləndə: *su-y-u, su-y-un, su-y-a, nə-y-i, nə-y-in, nə-y-ə* və s

Yazıda sabitləşməyən samitartımı əsasən tərkibində müxtəlif yanaşı sait olan sözlərlə tələffüz edərkən müəyyən bitişdirici samitın yanaşı saitlər arasına artırılması halında formalaşan səsatımı hadisəsidir

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tələffüz norması baxımından qanuni sayılan samitartımı müəyyən sözlərin daxilində yanaşı olan müxtəlif samitlər arasına *y* samitinin artırılması ilə formalaşır: *ailə – ayılə, aid – ayid, şair – şayir, teatr – teyatr, biolog – biyoloq* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tərkibində belə yanaşı müxtəlif saitlər olan bir sıra alınma sözlər də var ki, bunların tələffüzündə saitlər arasına heç bir samit artırılmır: *müasir, muavin, mualicə, müəllim, müəyyən* və s.

§67. Saitartımı. Bir sıra alınma sözlərin başındakı, ya da sonundakı samitın əvvəlinə müəyyən bir saitin əlavə edilməsi ilə formalaşan səsatımı ümumiləşmiş halda saitartımı adlanır. Saitartımı ədəbi dildə ümumiləşmiş qanuni bir hal sayılır və daha çox şivələrdə, canlı danışmada müxtəlif məqamlarda olur ki, bunlardan aşağıdakılar nisbətən ümumiləşmiş halda işlənir.

1. Söz başında.

a) Yanaşı samitlər kədirsa, sözün başında sadə danışmada və şivələrdə *i* artırılır: *şkaf – işkaf, stəkan – istəkan* və s.

b) Yanaşı samitdən bir və ya hər ikisi cingiltlidirsə, birinci samitdən sonra ahəng qanunu əsasında sonrakı saitlə uyuşan bir sait artırılır və bu hal orfoepik norma sayılır *qram – qıram, qrup – qurup, qrip – qirip, klub – kulub, xlor – xılor* və s

c) Sözü başında *r* samiti olduqda, sadə danışığda və şivələrdə sözü əvvəlnə *i* saiti artırılır: *rəhm – irəhm, rahat – irahət, razi – irazi, Rza – İrza, Rəsul – İrəsul* və s.

2. Söz sonunda:

Yanaşı samitlə bitən sözlərin axırıncı samiti *r* olduqda, tələffüz prosesində *r*-dən əvvəl qısa həməhəng bir sait artırılır: *cəbr – cəbir, dövr – dövür, sədr – sədir, teatr – tyatır* və s.

Qeyd Əslən belə yanaşı samitlə bitən bir sıra təkhecalı alınma sözlər müəyyən sait artırılması nəticəsində ikihecalı sözə çevrilmiş və belə də yazılır *fikir, qədir, sair, şəkil* və s

Beləliklə, aydın olur ki, səstartımı hadisəsi əslində Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğunlaşma tələbatı ilə üzvi surətdə əlaqədar fonetik bir hadisədir və məhz buna görə də, bu hadisənin bir qismi qanuniləşmiş, hətta yazıda sabitləşmişdir.

§68. Səsdüşümü (eleziya). Bir neçə sözü qovuşması, qoşulması və eləcə də sözə şəkilçilərin bitişdirilməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılığı azaltmaq üçün, yəni çoxhecalı sözü azhecalı söz halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözü, yaxud şəkilçinin tərkibindən müəyyən hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər sait səs, bəzən saitle qovuşmuş olan samit səs də ixtisar olunur ki, buna səsdüşümü hadisəsi deyilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində səsdüşümü əsasən sait səsə ixtisara düşməsi nəticəsində formalaşdığına görə, bu hadisəni konkret halda saitdüşümü də adlandırmaq olar. Saitdüşümü hadisəsi də dildə sabitləşmə və işlənilmə dərəcəsinə görə iki cürdür: a) yazıda sabitləşmə, b) yazıda sabitləşməyən.

Yazıda sabitləşən saitdüşümü iki məqamda, yəni həm sözlərdə, həm də şəkilçilərdə ola bilər ki, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İkinci hecası cingiltili samit – sait-cingiltili samit birləşməsindən formalaşmış bir qrup Azərbaycan sözlərinə saitle başlanan müəyyən şəkilçilər bitişdirildikdə ikinci hecanı formalaşdırən sait ixtisara düşür, yazılmır və tələffüz olunmur; məsələn: *oğul – onun oğ-lu, alın – onun al-nında, ağız – sənin ağ-zın, könül – mənim kön-lumdə, boyun – boy-nu, burun – bur-nundan* və s.

2. Səstartımı əsasında ikihecalı söz halında formalaşmış bir sıra alınma sözlərə saitle başlanan şəkilçi bitişdirildikdə sözü ikinci hecasını təşkil edən (daha doğrusu, artırılan) sait ixtisara düşür: *şəkil – şək-lim, fikir – fik-rin, isim – is-mə, ömür – öm-rumuz* və s.

3. Məkan-istiqaət anlayışı ifadə etmək üçün düzəldilmiş *ora, bura, hara* sözlərinə yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri bitişdirildikdə sondakı *a* saitini ixtisar etmək olur: *ora – ora-da, or-da, ora-dan, or-dan, bura – bura-da, bur-da, bura-dan, bur-dan, hara – hara-da, har-da, hara-dan, har-dan* və s.

4. Saitle bitən sözlə saitle başlanan söz birləşməsindən düzəldilən mürəkkəb sözlərdə birinci tərəfin sonundakı sait əksərən ixtisara düşür, tələffüz olunmur və yazılmır: *Əli-Əkbər – Əlakbər, Əli-Əş-rəf – Əlaşraf, Əli-Abbas – Əlabbas, xala-oğlu – xaloğlu¹* və s

5. İnkər şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə indiki və müzərə zaman şəkilçiləri bitişdirildikdə inkər şəkilçisinin saiti (*a, ə*) ixtisara düşür, məsələn: *yaz – yaz-ır, yazma – yaz-m-ır, gör – gör-ər-əm, gör-mə – gör-m-ür-əm* və s.

6. Sıra sayı düzəldən *-ıncı, -inci ..* şəkilçiləri saitle bitən miqdar sayı kökünə bitişdirildikdə şəkilçinin başındakı sait ixtisara düşür; məsələn *bir-inci, iki-nci, qırx-ıncı, altı-ncı* və s.

7. İkinci cəm şəxs sonluğunun, yəni *-sınız, -siniz* . şəkilçisinin ortasından bir saitle birgə *n* samiti də ixtisar olunur və bu şəkilçi daha çox şifahi nitqdə, bəzən də yazıda *-sız, -siz* . variantında da işlənir: *gedirsiniz – gedirsiz, gəlibsiniz – gəlibsiz* və s.

8. Aşağıdakı köməkçi sözlərin əvvəlindəki sait ixtisara düşür. Həmin köməkçi sözlər şəkilçiləşmiş halda müstəqil sözlərə bitişik yazılır və belə də tələffüz olunur: *üçün – çün (sizinçün), ilə – lə (qələmlə, sizinlə .), isə – sə (getmişsə), idi – di. (getmişdi), imiş – miş (bilirmiş), ikən – kən (deyərkən, getmişkən).*

9. Xəbər şəkilçisinin sonundakı *r* ümumən danışığda, bəzən də yazıda ixtisar olunur, yəni *-dir, -dir ..* şəkilçisi *-di, -di* halında işlənir: *getmədi (r), gedibdi (r)* və s.

10. Eyni samit qoşalığı ilə bitən sözlərin sonuna samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə, qoşa samitin bırı ixtisara düşür: *sirr – sir-li, fənn – fənlər, xətt – xə-t-siz* və s

Qeyd *Hiss* sözünün sonuna samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə, xüsusən yazıda qoşa ss saxlanılır, çünki bir *s* ixtisar edilərsə, mənə dəyişir. *hiss, his*

¹ Belə məqamda düşən saitlər bəzən tələffüz olunmur, lakin yazıda saxlanılır *əlaçıq (əliaçıq), üzəğ (üzüağ), istot (istiot)* və s

11 Bəzən söz sonundan, şəkilçidəki səslə eyniyyət təşkil edən bir samit, tələffüzü ağırlaşdırmamaq üçün ixtisara düşür; məsələn. *kiçikcik* əvəzinə *kiçikik* işlənir. Lakin belə hadisə samitlərin düşümlü üçün xarakter və ümumi hadisə deyildir.

Ümumiyyətlə, səsdüşümü hadisəsinə canlı danışqda, xüsusən şivələrdə daha çox yol verilir və belə hallar əksərən alınma sözlərin və mürəkkəb sözlərin tələffüzündə olur.

§69. Səs fərqləşməsi (dissimilyasiya). Bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də belə bir fonetik hadisə vardır ki, sözün tərkibində olan həmcins səsler nitq axınında ayrı cinsləşir; məsələn: *qararmaq* əvəzinə *qaralmaq* işlənir, yəni sözün ikinci *-rar* hecasında olan iki *r* səsindən biri (ikinci *r*) başqa məxrəcdə olan bir səsə (*l* səsinə) çevrilmiş və beləliklə də, *r - r* kimi tam eynicins səsler *r - l* kimi ayrı cins səsler olmuşdur. Əlbəttə, bu səsələrin hər ikisi (yəni *r, l*) sonor olmaq nöqteyi-nəzərindən həmcinsdir; lakin (*r*) - dilucu, titrək; (*l*) isə diliyanı, novlu sonordur. Buna görə də bunlar bir-birindən məxrəclə fərqli olan ayrıcins sonordardır. Dilçilikdə belə fonetik hadisə, yeni sözdəki eynicins (həmcins) səsələrin ayrıcinsləşməsi hadisəsi səs fərqləşməsi (dissimilyasiya) adlanır.

Səs fərqləşməsi hadisəsi xüsusən canlı danışqda, şivələrdə baş verən və çox rəngarəng təzahürləri olan bir fonetik hadisədir və belə hadisəyə uğramış sözlərin ancaq çox ümumiləşmiş nümunələri yazılı ədəbi dilə köçürülür.

Müasir Azərbaycan yazılı ədəbi dilində səs fərqləşməsinə uğramış halda artıq qanuni yer alaraq işlənilməkdə olan sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1 *Qararmaq yox, qaralmaq* (və bundan düzələnler).

2 *Sararmaq yox, saralmaq* (və bundan düzələnler).

3 *Hammal yox, hambal* işlənir (bəzi şivələrdə *hanbal* da deyilir).

Səs fərqləşməsi hadisəsi yalnız yanaşı və ya bir hecədə olan, həm də tam eyni məxrəcli səsələrdə deyil, yanaşı olmayan, sözün müxtəlif hecalarında olan və ümumiyyətlə, həmcins səsələrdə də özünü göstərən bir hadisədir. Məsələn, *hammal* əvəzinə *hambal* tələffüz etmək, yanaşı tam eyni məxrəcli iki səsədən (*mm*-dən) birinin, həm də sonrakının öz məxrəcini dəyişməsi, yəni burun məxrəcindən ağız məxrəcinə keçməsi nəticəsidir. Lakin *fantan* əvəzinə *fantal*, yaxud *tramvay* əvəzinə *tranvay* demək səs fərqləşməsi nəticəsi olsa da, burada birinci misaldə (*n - l*) halında fərqləşən (*n - n*) səsələrinin eynicins

olmalarına baxmayaraq, yerləri müxtəlifdir. Yəni bu səsələrdən birincisi birinci hecanın sonunda (*fan*), ikincisi isə ikinci hecanın (*-tan*) sonundadır, həm də birinciden iki səs sonra yerləşmişdir.

İkinci misaldə isə fərqləşib *n* ilə əvəzlənən *m* səsi fərqləndiyi *v* səsi ilə yanaşıdır, lakin onunla tam həmcins deyildir. Birinci səs (*m*) qoşadodaq, burun samitidir, ikinci səs (*v*) isə qoşadodaq, ağız samitidir, həm də sonor deyildir, lakin fərqləşmə nəticəsində bu səsələrdən birincisi (*n*) səsinə çevrilmişdir. Beləliklə də iki yanaşı səsi (*m, v* səslerini) həmcinsləşdirən qoşa dodaqlılıq əlaməti aradan qaldırılmış, birincisi (*n*) dil-diş məxrəcli sonor səs olmuş, ikinci səs (*v*) isə əvvəlki məxrəcində qalmışdır.

Burada diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, əvvəlki misallarda sonra gələn səs öz məxrəcini dəyişdiyi halda, bu misaldə öz məxrəcini əvvəl gələn səs dəyişmişdir.

Deməli, səs fərqləşməsi hadisəsi də həm yanaşı səsələrdə, həm uzaq səsələrdə, həm tam, həm natamam, həm irəli, həm də geri ola bilər.

Bütün bunlarla bərabər, qeyd etməliyik ki, səs fərqləşməsi hadisəsi şivələrdə nə qədər çoxdursa, yazılı ədəbi dilə bir o qədər azdır.

§70. Yerdəyişmə (metateza). Söz daxilindəki səsələrin qarşılıqlı halda öz mövqələrini dəyişməsi hadisəsi, ümumiyyətlə, yerdəyişmə adlanır. Azərbaycan dilində yerdəyişmə əsasən söz daxilindəki yanaşı samitlərdən sonrakının əvvələ keçməsi halında formalaşır. Məsələn, *məşhur* əvəzinə *məşür*, *yanlış* əvəzinə *yalnış* deyilir.

Bu sözləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, birinci sözün tərkibindəki yanaşı (*şh*) samitlərindən (*h*) əvvələ keçməklə (*hş*) samitlər yanaşması yarandığı kimi, ikinci sözün tərkibində yanaşı (*nl*) samitlərindən sonrakı (*l*) əvvələ keçməklə də (*ln*) samitlər yanaşması yaranmışdır.

Müasir Azərbaycan dilindəki sözlərin tərkibində olan belə yanaşı səsələrin yerdəyişməsi hadisəsinə loru danışqda, xüsusən şivələrdə yol verilir və bir sıra sözlər müxtəlif çalarlıqda yerdəyişmə hadisəsinə uyğun tələffüz olunur; məsələn:

doğra - dorğa (*ğr - rğ*), *qeyrat - qiryət* (*yr - ry*), *süfrə - surfə* (*fr - rf*), *ırgan - ırgən* (*gr - rg*), *pəhriz - pərhiz* (*hr - rh*) və s.

Bu sözləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, yerdəyişmə hadisəsi dilin təbiətinə uyğunluq tələbatı ilə əlaqədar ola bilər. Məlum olduğu üzrə, umumən türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *r* samiti söz başında (və eləcə də heca

başında) işlənir. Yuxarıdakı sözlərin hamısında isə ikinci heca *r* ilə başlanır. Deməli, bu sözlərdə *r* səsinin öz mövqeyini dəyişməsinə Azərbaycan dilinin bu xüsusiyyəti də təsir etmişdir. Məhz buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən aşağıdakı sözlər son zamanlarda yerdəyişmə əsasında öz eslindən fərqlənərək yazıda və tələffüzdə sabitləşmişdir: *kirpik* (kiprik), *körpü* (köprü), *torpaq* (topraq), *yarpaq* (yapraq) və s.

NİTQ PARÇALARININ MƏNALI SƏSLƏNMƏ (FONO-SEMANTİK) ƏLAMƏTLƏRİ

§71. Mənalı səslənmə. Biz danışarkən nitqimizi ifadə etdiyimiz məzmunla bağlı olan hissələrə bölürük və bu bölümlər fonetik qabığına görə də nitq axınının nisbi mənada bütövləşmiş parçalarını təşkil edir. Biz belə hissələrin və ya nitq parçalarının arasında müəyyən dərəcədə fasilə edirik və beləliklə də, bunların bitkinləşməsinə təmin etmiş oluruz. Əlbəttə, hər fasilə bitkinləşməni təmin edə bilməz, burada fasilə ilə ayrılan nitq parçasının məzmunca da, fonetik boyasına görə də az-çox bitkinliyi tələb olunan əsas şərtləndir.

Hər bir ibarənin (ibarəyə bərabər cümlənin) məzmunu və onunla üzvi surətdə bağlı olan fonetik boyaları fasilənin xarakterini müəyyənləşdirib onunla da bitkinləşdiyi kimi, hər bir qitə (qitəyə bərabər cümlə, ifadə və söz) də məzmunla, fonetik boyalarla fərqlənir və bunların əsasında xarakterini müəyyənləşmiş olan fasilə ilə də bitkinləşib tam halda formalaşır.

Əlbəttə, nitq axınının daha kiçik parçaları olan heca və səslər üçün də bu əlamətlərin vəhdəti mənə, fonetik boya və bunlara görə xarakterini müəyyənləşən fasilə vacibdir. Lakin bunu da unutmaq olmaz ki, nitq axınının kiçik parçaları olan hecaların və səslərin mənalılığı, fonetik rəngi söz, ifadə və cümlə tərkibində təzahür edə bilər və bu mühitdə də nisbi fasilə ilə ayrılaraq bitkinləşə bilər.

Belə görünür ki, bitkinliyi formalaşdıran fasilə ilə ayrılan hər bir nitq parçasındakı mənaya görə xüsusi fonetik boya olur və bunlar da öz növbəsində fasilənin kəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Fonetik boya dedikdə, əsasən, bu və ya digər nitq parçasında olan bir ifadənin, bir sözün, bir hecanın, bir səs digərindən fərqli tələffüz çalarlığı nəzərdə tutulur. Deməli, məzmun tələbindən asılı olaraq bir ifadənin, bir sözün, bir hecanın, bir səs digərlərinə

nisbətən güclü ya zəif, uzadılaraq ya qısaldılaraq, alçaqdan ya ucadan, kəsik-kəsik, qırıq-qırıq ya calaşır, aramla ya tez-tez, bağırıcı ilə ya pıçıltı ilə və s. kimi müxtəlif notda, müxtəlif tonda tələffüzü nitq parçasının məhz fonetik boyasını təşkil edir. Buradan isə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, fonetik boya nitq parçası daxilində səs mənaya uyğun surətdə necə qurulmuş olduğunu göstərən əlamətdir.

Beləliklə, aydınlaşır ki, nitq axını parçalarının məzmunla uzlaşaraq formalaşması əlamətləri əsasən nitqin fonetik qabığı ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Nitq parçalarının məzmunu ilə – mənası ilə üzvi surətdə bağlı olaraq nitq axınının səs qabığında təzahür edən belə fonetik boyalar isə nitq parçalarının mənalı səslənmə (fonosemantik) əlamətləri adlanır.

Nitq parçalarının mənalı səslənmə əlamətləri əsasən iki şəkildə təzahür edir: səs qurğusu, səs durğusu.

Səs qurğusu nitq axınının hər bir parçasında mənadan asılı olaraq, səslənmənin necə, hansı çalarlıqda qurulması deməkdir ki, bunun da iki əsas növü vardır: 1) Vurğu 2) Avazlanma (intonasiya).

VURĞU

§72. Vurğu haqqında. Danışmaq prosesində nitq axını parçaları müxtəlif fonetik çalarlıqda tələffüz olunur və buna görə də nitq axını dalğalı axına bənzəyir. Ümumiyyətlə, bir hecanın tərkibində o qədər də güclü və aydın tələffüz olunmayan, hecadüzəltməyən səslərə nisbətən, hecadüzəldən bir səs aydın və güclü tələffüz olunaraq fərqləndiyi kimi, çoxhecalı ayrı-ayrı sözlərdə bir heca, cümlədə isə bir söz digərlərindən uca və ya güclü bir tərzdə tələffüz olunması ilə də fərqlənir. Digər hecalar və ya sözlər isə ucadan və güclü tələffüz olunan heca və yaxud söz ətrafına toplanır; məsələn:

Heclarada: *gəl-mə, söy-lə-mə, a-ğac-lar* və s.

Sözlərdə: *Bu kitabı kim yazdı? Mən yazdım Bu gün məktəbə getdim, kitab oxudum, yazı yazdım*

Sözlərdəki hecalardan və cümlələrdəki sözlərdən birinin daha güclü və daha ucadan tələffüz edilməsinə vurğu deyilir.

Nitq axınındakı müxtəlif fonetik boyaların məqamından, istiqamətindən, məqsəd və şəraitindən asılı olaraq vurğunun müxtəlif növləri yaranır ki, bunlardan xüsusən aşağıdakı növləri ədəbi dilə daha geniş dairədə işlənir. heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu

§73. *Heca vurğusu*. Tonun artması və ya gücünün çoxalması ilə sözdə heca düzəldən hissənin fonetik boyasındakı dəyişiklik heca vurğusu adlanır. Heca vurğusu ilə tələffüz olunan hecaya isə vurğulu heca deyilir.

Heca vurğusu əsasən sözün də ölçüsüdür, çünki hər bir sözdə ancaq bir əsas heca vurğusu olur. Buna görə də nitq axınında neçə əsas heca vurğusu varsa, o qədər də əsas nitq hissəsi halında işlənən söz vardır demək olar¹.

Vurğulu hecanı müxtəlif çalarlıqda tələffüz etmək olur. Ele buna görə də heca vurğusu müxtəlif təzahürlərə malikdir.

Bəzən bir hecanı təşkil edən sait digər hecaları təşkil edən saitlərdən daha güclü və daha gərgin məxrəcdə tələffüz edildiyinə görə həmin sait ilə formalaşan heca da bütövlükdə güclü tələffüz olunur ki, belə vurğu güclü vurğu (dinamik vurğu) adlanır.

Bəzən isə avazın – tonun yuxarı dərəcəyə qaldırılması nəticəsində bir heca digərinə nisbətən yüksək avazla tələffüz olunur ki, belə vurğu avazlı vurğu (tonik vurğu) adlanır.

Azərbaycan dilində ən çox güclü vurğu işlənir. Lakin bezi hallarda, xüsusən hiss-həyəcan ifadəsi üçün avazlı vurğudan da istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, vurğulu hecanın yerinə və mənalılıq xüsusiyyətinə görə dünya dillərinin əksəriyyətində heca vurğularının iki əsas növü olduğu müəyyənləşdirilmişdir: sərbəst vurğu, sabit vurğu.

§74. *Sərbəst vurğu*. Sərbəst vurğu dildə olan çoxhecalı sözlərin tərkibində müxtəlif mövqedəki bu və ya digər heca üzərinə düşən vurğuya deyilir. Bu baxımdan rus dili nümunəvi bir dil sayılır²

“Rus dilində vurğu müxtəlif mənalı, yaxud sərbəstdir, yəni vurğunun yeri sabitləşdirilməmiş, sözün müəyyən bir hecasına (baş və ya son hecasına), yaxud sözün müəyyən hissəsinə (əsasə və ya şəkilçiyə) təhkim olunmamışdır; o sözün hər hansı bir hecasına və ya müxtəlif morfoloji hissəsi üzərinə düşə bilər. Bunu aşağıdakı misallarda müşahidə etmək olar

Сто́лик, де́вочка, вы́вел, морóженное, берéза, спалá, делáми, белобáтый, мо́локо...”³

¹ Dilçilik ədəbiyyatında heca vurğusu ovozino söz vurğusu termininin işlənilməsi də məhz heca vurğusunun söz ölçüsü olması ilə əlaqədardır

² М И Матусевич Введение в общую фонетику Л. 1948, стр 72

³ Р И Аванесов. Фонетика современного русского языка. М., 1958, стр 69

Rus dilində vurğunun müxtəlif mənalı olması mühüm fonosemantik və morfoloji vasitədir. Buna görə də vurğu sözlərin sövü qabığına görə, mənacə, formacə fərqləndirməyə xidmət edir: *замок – замо́к, мука – му́ка, хлопок – хлопо́к, пары – пары́, плачу – плачу́, мою – мою́* və s

Bir neçə söz, xüsusən alınma sözlər, müstəsna olmaq şərti ilə, demək olar ki, Azərbaycan dilində belə sərbəst vurğu yoxdur

§75. *Sabit vurğu*. Dildəki sözlərin tərkibində müəyyən mövqedə olan hecalara daimi təhkim edilmiş vurğuya sabit vurğu deyilir. Belə vurğu dünya dillərinin çoxunda vardır. Bəzində vurğu sözlərin baş hecasında olur (fin, eston, latış dillərində), bəzində vurğu sözlərin sonuncu hecasından əvvəlki yanaşı hecada olur (gürcü, polyak dilində), bəzində isə vurğu sözlərin son hecasında olur (fransız dilində, türk dilləri ailəsinə mənsub dillərdə).

Türk dilləri ailəsindən olan Azərbaycan dilində də heca vurğusu sabitdir, çünki heca vurğusunun əsas mövqeyi, yəni təhkim olunduğu məqam sözün sonuncu hecasıdır. Bunu aşağıdakı misallarda müşahidə etmək olar: *atá, oğúl, yaşayış, tələbə, kolxozçular, tələbələr*in və s

Azərbaycan dilindəki sabit vurğu sözün tərkibindəki hecaların məkanına, yəni sonuncu heca məkanına təhkim olunan vurğudur və buna görə də keçici sabit vurğudur. Bu isə Azərbaycan dilinin təbiəti ilə, quruluş sistemi ilə əlaqədar bir xüsusiyyətdir. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dili iltisəqi quruluşlu dillərdəndir, buna görə də sözlərin morfoloji dəyişməsinə şəkilçilər sözlərin sonuna bitişdirilir, beləliklə də, sözlərin sonunda hecalar artmış olur. Belə dəyişmənin nəticəsində sözün kökündəki sonuncu heca öz mövqeyini dəyişir, sözün orta hecası olur. Belə halda vurğu da öz mövqeyini dəyişir, sözün sonundakı hecaya keçir. Buna görə də Azərbaycan dilindəki heca vurğusu son hecaya təhkim olunması baxımından sabit, sözün şəkilçiləşmə yolu ilə dəyişməsi nəticəsində öz əvvəlki mövqeyindən sonrakı hecaya keçməsi baxımından keçici vurğu sayılır

Heca vurğusunun keçiciliyini aşağıdakı nümunələrdə yoxlayaçaq: *atá – atalar – ataların, salám – salamlás – salamlaşmaq* və s

Misallardan göründüyü kimi, ikihəcalı *ata* sözünün sonuncu (*ta*) hecasındakı vurğu *atalar* sözündə həmin sözə bitişdirilmiş *-lar* şəkilçisi ilə formalaşan hecaya keçmiş, *ataların* sözündə isə heca vurğusu bu sözün sonunda formalaşan *-rın* hecasına keçmişdir. Eyni qaydada *salam* sözünün son *-lam* hecasında olan vurğu *salamlas* sözünün

sonundakı *-laş* hecasına, *salamlaşmaq* sözündə isə sondakı *-maq* hecasına keçmişdir

Burada belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində bir sıra şəkilçilər də vardır ki, vurğu qəbul etməyən belə şəkilçilər sözə bitişdirildikdə sözün heca vurğusu öz yerində sabit qalır, şəkilçi ilə formalaşan sonrakı hecaya keçmir: *atá – atádir – atásan, qələm – qələmlə, söylá – söylámə* və s.

Misallardan görüldüyü kimi ikinci hecası vurğulu olan *ata* sözüne *-dir, -san, qələm* sözüne *-lə, söylə* sözüne *-mə* şəkilçisi bitişdirilmişsə də, vurğu öz əvvəlki yerindən oynamamış, bitişdirilmiş şəkilçilərdən heç birinin üzərinə keçməmiş və əvvəlki yerində sözə bağlanıb qalmışdır. Belə hallarda vurğunun əvvəlki yerində qalmasına səbəb şəkilçi olsa da, yeni şəkilçinin vurğu qəbul etməməsi olsa da, vurğu yerini dəyişmir və ya dəyişə bilmir, öz yerində bağlanmış kimi qalır. Buna görə də belə sözlərdəki vurğu bağlı və sabit olur.

Buradan aydın olur ki, Azərbaycan dilində heca vurğusunun əlamətləri təkcə söz kökü və söz əsası ilə deyil, həm də onlara bitişdirilən şəkilçilərin də vurğu xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də Azərbaycan dilindəki heca vurğusunun xüsusiyyətlərini dürüst təyin etmək üçün, həm şəkilçilərin, həm də sözlərin vurğuya görə nə kimi əsas xüsusiyyətlərlə qruplaşdırılması müəyyənləşdirmək lazımdır.

§76. Şəkilçilərdə vurğu Ümumiyyətlə, vurğu sözlərin əlamətidir, şəkilçilər isə vurğusuz olur. Lakin sözün tərkib hissəsinə daxil edildikdə bəzi şəkilçilər vurğulu vahidə çevrilir, bəzi şəkilçilərdə isə vurğu baxımından heç bir dəyişiklik olmaz.

Buradan aydın olur ki, Azərbaycan dilindəki şəkilçilər vurğuya görə iki növdür: vurğu qəbul edən şəkilçilər, vurğu qəbul etməyən şəkilçilər.

Azərbaycan dilindəki şəkilçilərin çoxu vurğu qəbul edən şəkilçilərdir. Vurğu qəbul edən şəkilçilər sözə bitişdirildikdə, sözdəki vurğu şəkilçinin üzərinə keçir: *söylá – söyləyir, oxút – oxutmaq, eşít – eşitsin, çiçák – çiçəklik* və s.

Azərbaycan dilində bir sıra şəkilçilər də vardır ki, heç bir vurğu qəbul etmir, sözə bitişdirildikdə sözün vurğusu öz yerində qalır, yeni şəkilçinin üzərinə keçmir. *gál – gələ, söylá – söylámə, oxút – oxútma, qələm – qələmlə* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki vurğu qəbul etməyən şəkilçilər, əsasən, aşağıdakılardır:

1) İnkâr şəkilçiləri *-m, -mə, -ma'*; məsələn: *síl-mə, oxutdúr-ma, çalış-mır* və s.

2) Sual şəkilçiləri *-mi, -mu, -mi, -mü*; məsələn: *alacáq-mi, işləyəcək-mi, gördün-mu* və s.

3) Birgəlik bildirən *-la, -lə* şəkilçiləri; məsələn: *qardaşım-la, atám-la, gúl-lə* və s.

4) Zaman şəkilçilərindən sonra bitişdirilən şərt şəkli şəkilçisi *-sa, -sə*; məsələn: *almış-sa, qalár-sa, biləcək-sə, görür-sə* və s.

5) Seçilmə bildirən zərflər əmələ gətirən *-ca, -cə* şəkilçisi; məsələn: *məzmún-ca, ağıl-ca, mán-cə, siz-cə, fikrim-cə* və s.

6) Tərkibində inkâr şəkilçisi olan fəli bağlama şəkilçiləri:
a) *-madan, -mədən*, məsələn *oxú-madan* (danışmazlar), *bíl-mədən* (söyləmə) və s.;

b) *-mamış, -məmiş*; məsələn: *salamláş-mamış* (keçmə). *Məni gór-məmiş* (getməz) və s.

7) Fəli bağlama düzəldən *-kən* şəkilçisi, məsələn *olár-kən, gə-dár-kən, bilmış-kən* və s.

8) İndiki, gələcək və müzərə zaman şəkilçilərindən sonra gələn *-dı, -di, -du, -dü* şəkilçiləri; məsələn *oxuyár-dı, durúr-du, gələcək-di, görür-dü* və s.

9) İndiki, gələcək və müzərə zaman şəkilçilərindən sonra gələn şəxs sonluqları; məsələn: *górür-əm, alir-san, oxuyúr-uq, oxuyúr-sunuz* və s.

10) İndiki, müzərə və gələcək, nəqli və nisbi keçmiş zaman şəkilçilərindən sonra gələn və şəxs sonluğu mənasında işlənən *-lar, -lər* şəkilçiləri; məsələn: *alár-lar, söyləyir-lər, deyəcək-lər* və s.

11) Xəbər şəkilçiləri *-dir, -dir, -dur, -dür*; məsələn *almış-dir, olmúş-dur, biləcək-dir, görüb-dür* və s.

12) Rəvayət şəkilçiləri *-miş, -muş, -miş, -muş*, məsələn: *alár-mış, oxuyúr-muş, bilir-miş, görüb-müş* və s.

13) Əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçiləri *-ın, -in, -un, -ün, -ımız, -iniz*; məsələn. *át-ın, qú-run, gá-lin, gó-rün, gətir-in, dinlə-yin, qal-dır-ımız, bil-dir-iniz* və s.

¹ İnkâr şəkilçisi qəbul etmiş sözə müzərə zaman şəkilçisi bitişdirildikdə, müstəsna hal olaraq, vurğu inkâr və müzərə şəkilçilərin birləşməsindən düzələn hecanın üzərinə keçir. Bəzən də ondan sonra bitişdirilən şəkilçi üzərinə keçmir: *oxumaz: oxumaram sövləməzsən, dinləməram* (müqayisə et *oxunuram, söyləmişsən dinləmirəm*)

14) Bir nəslə və ya tayfaya, fəmiliyaya mənsubiyyəti bildiren -gil şəkilçisi; məsələn: *anám-gil, Əlí-gil, bibim-gil* və s.

15) Adlara (isim, sifət, say, əvəzlilik) bitişərək xəbər düzəldən şəkilçilər:

a) I şəxs xəbər şəkilçisi -əm, -ıq, -ik; məsələn: *müəllim-əm, pionér-əm, mán-əm, belá-yəm, əlaçı-yıq, sağlám-ıq, birincilər-dən-ik* və s.;

b) II şəxs xəbər şəkilçisi -sən, -san, -sınız, -sınız, məsələn: *zərbəçi-sən, yaxşı-san, sən-sən, tək-sən, mühəndis-siniz, caván-sınız, siz-siniz, bəş-siniz* və s.;

c) III şəxs xəbər şəkilçisi -dir, -dir, -dirlər... məsələn: *gözəl-dir, əbəd-dir, sáf-dir, caván-dirlər, bilikli-dirlər* və s.

16) Fəmilija düzəldən -ov, -yev şəkilçisi; məsələn: *Hüseyn-ov, Məmməd-ov, Əli-yev* və s.

Bəzi şəkilçilərin belə vurğusuzluğu eyni fonetik tərkibdə olan şəkilçilərin eyni sözə və ya müxtəlif mənəli eyni fonetik tərkibli sözlərə bitməsi nəticəsində yaranan eyni fonetik qabıqlı sözlərin (morfoloji omonimləşmiş sözlərin) fərqləndirilməsi üçün əsas vasitə olur. Bu isə sözlərin mənəca fərqlənməsinə Azərbaycan dilindəki sabit vurğunun xidmət etdiyini göstərən konkret faktlardır.

Aşağıdakı cədvəldə vurğu ilə fərqlənən morfoloji omonimləşmiş sözlərdən və bunları töredən şəkilçilərin ən çox işlək və məhsuldar olanlarından nümunələr göstərilmişdir

Morfoloji omonimləşmiş sözlərin vurğu vasitəsi ilə fərqləndiyini göstərən cədvəl

Fellər	İsim, sifət və s.
-ma, -mə inkar şəkilçisi <i>asma, basma, doğma, böğmə, qazma, əşmə, əzmə, eşmə, kəşmə, düzmə, suzmə, yemə, içmə, düymə, döymə, dondurma, bağlama, qaralama</i> və s.	-ma, -mə fəli isim şəkilçisi <i>asmá, basmá, doğmá, boğmá, qazmá, əsmá, əzmá, eşmá, kəsmá, düzmá, súzmá, yemá, içmá, düymá, döymá, dondurmá, bağlamá, qaralamá</i> və s.
-la, -lə fəli düzəldici şəkilçi <i>bağla, dağla, yağla, başla, gopla, dişlə, işlə, bizlə, güllə, gözələ torpaqla, çiçəklə, yarpaqla</i> və s.	-la, -lə birləşməlik, vasitəlik şəkilçisi <i>báğla, dáğla, yáğla, báşla, gopla, dişlə, işlə, bizlə, güllə, gözələ torpaqla, çiçəklə, yarpaqla</i> və s.

-sa, -sə şəkilçisi <i>alsá, atsa, acsa, yağsa, yaysá düzsə, üzsə, köçsə, itsə, içsə, düzdürsə, köçdürsə, üzdürsə</i> və s.	-sa, -sə şəkilçisi <i>álša, átša, ácsa, yáğsa, yáysa düzsa, üzsa, köçsa, itsə, içsə, düzdürsə, köçdürsə, üzdürsə</i> və s.
-dir, -dir fəli növ şəkilçisi <i>azdır, qazdır, aldır, daşdır güldür, düzdür, üzür, bezdir qarışdır, vuruşdur, yarışdır</i> və s.	-dir, -dir xəbər şəkilçisi <i>ázdır, qázdır, áldır, dáşdır güldür, düzdür, üzür, bezdir qarışdır, vuruşdur, yarışdır</i> və s.
-ın, -in, -un, -ün II ş. c. əmr şəkilçisi <i>átın, qázın, yazın, azın, qırın üzün, düzün, gültün, kócün, ovun</i> və s.	-ın, -in, -un, -ün iyiyəlik və mənsubiyyət şəkilçisi <i>átın, qazın, yazın, azın, qırın üzün, düzün, gültün, kócün, ovun</i> və s.

Bunlardan başqa, şəkilçi qəbul edərək bəzi söz köklərinə omoqraf olmuş sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün Azərbaycan dilindəki vurğudan istifadə olunur: *alın - alin, gəlin - gəlin, sərín - sarín, yaxın - yaxın, biçin - biçin, baldır - baldır, alma - almá, qalın - qalın* və s.

§77. **Sözlərdə vurğunun yeri.** Vurğunun məqamına görə Azərbaycan dilindəki sözlər də iki qrupa ayrılır: vurğusu son hecaya düşən sözlər, vurğusu son hecaya düşməyən sözlər

Vurğusu son hecaya düşən sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin təqribən 90%-ni təşkil edir. Belə sözləri, əsasən, aşağıdakı tərzdə qruplaşdırmaq olar:

1) Azərbaycan dilinin öz sözləri: *babá, nənə, atá, aná, oğul, qardaş, bacı, ayaa, ürək, bilək, barmaq, dirsək, qulaa, ağız, aqa, dirək, budaa, çiçək, yarpaq, özək, uçuu, torpaq, dərə, tərə, bulaa, dəniş, ciğir, qayá* və s.

2) Alınma sözlər. Bunlar da müəyyən xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

a) Müxtəlif dillərdən müxtəlif yollarla Azərbaycan dilinə keçib çoxdan işlənən və Azərbaycan dilinin fonetik normalarına az-çox uyğunlaşmış sözlər: *əmál, ləhcə, şiddət, müəllim, mətbəə, məktəb, tələffüz, şərait, tələbə, saat, lampá, suxarı, çaynık, pambıq, bəkməz, dəstək* və s.

b) Vurğusu son hecaya olan alınma sözlər: *havá, bəxtəvər, dəryá, çəmən, zəmin, asimán, azád, kuçə, kağız, vaqón, faytón, aqronóm,*

aktiv, progressiv, monolit, vulkan, avtomat, institut, telefon, partizan və s.

c) Son zamanlarda alınan bezi sözlərin vurğudan sonrakı – axırıncı vurğusuz hecası ixtisar edilərək dilimizdə işlənildiyindən, belə sözlərin də vurğusu son hecaya düşür; məsələn: *proqramma* əvəzinə *proqram*, *probləma* əvəzinə *probləm*, *qazəta* əvəzinə *qazət*, *aptəka* əvəzinə *aptək* və s.

Vurğusu son hecaya düşməyən sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində nisbətən azdır. Demək olar ki, belə sözlərin hamısı alınmadır və başlıca olaraq aşağıdakı qruplara mənsub sözlərdir:

1) Bezi coğrafi adlardır: *Avropa, Asiya, Amerika, Avstraliya, Afrika, Rusiya, Turkiya, Norveç, Hollandiya, Fransa, Almaniya, İngiltərə, London, Praga* və s.

2) Rus və Avropa dillərindən alınma sözlərdir (xüsusən terminlərdir) ki, bunların da çoxu açıq hecalı olur: *poəma, tragədiya, komədiya, avtonomiya, morfologiya, estətika, coğrafiya, lava, delta, dinamo, diktatura, texnika* və s.

3) Ərəb və fars dillərindən keçmiş bezi zərf, bağlayıcı və ədatlardır: *xüsusan, məsələn, həqiqətən, bəzi, bəzən, bəlkə, əmma, həmişə, lakin* və s.

Əsil Azərbaycan sözlərində də müəyyən fonetik şərait, morfoloji məqam, mənə təsir ilə vurğu son hecada yox, əvvəlki hecalarda da ola bilər: *ancaq, yalnız, yənə, dünən* və s.

Yuxarıdakı nümunələrdə belə bir cəhət də diqqəti cəlb edir ki, vurğusu son hecaya düşməyən sözlərin bir qisminə vurğu birinci hecaya (*Asiya, atom, əmma, texnik...*), bəzində isə orta hecalarda (*Almaniya, poəma, morfologiya...*) olur.

§78. *Vurğunun dərəcəsi*. Sözlün heca miqdarından və sözə bitişən şəkilçinin həm miqdarından, həm də növündən asılı olaraq sözdəki vurğunun miqdarı, dərəcəsi dəyişir və sözdə bəzən iki və ikidən artıq vurğu ola bilər. Lakin bu vurğulardan ancaq biri sözlün varlığı üçün əsas olur, digər vurğu və ya vurğular isə sözlün varlığını baxımından ikinci dərəcəli vurğu sayılır. Buradan isə belə nəticə çıxır ki, heca vurğusu qüvvət və güc dərəcəsinə görə əsasən iki növ olur:

1) Baş (yaxud birinci dərəcəli) vurğu.

2) Əlavə (yaxud ikinci dərəcəli) vurğu¹.

¹ Şərti olaraq baş vurğunu hecanın saiti üstünə qoyulan dəqiqə işarəsi (‘) ilə, əlavə vurğunu isə hecanın saiti üstünə qoyulan saniyə işarəsi (‘‘) ilə qeyd edəcəyik

Azərbaycan dilində əlavə vurğu iki-üç hecalı sözlərin əksərən baş hecasında, üçdən artıq hecalı sözlərin isə bəzən baş hecasında, bəzən də sonrakı hecalarında olur.

Əlavə vurğular sözlün hər bir hecasında bəzən baş vurğudan qabaq, bəzən də baş vurğudan sonra gələn hecalardan büründə ola bilər.

Coxhecalı sözlərdə ancaq bir baş vurğu olur. Əlavə vurğu isə birbirindən zəif olmaq şərti ilə, bir neçə (iki, hətta üç) ola bilər. Məsələn, *müəyyənləşdirilməkdirilər* sözündə bir baş vurğu (*də* hecasında) və üç əlavə vurğu (*yən, dir, lər* hecalarında) vardır.

Ümumən bir neçə vurğusu olan sözlərdə baş vurğu və əlavə vurğular daha çox aşağıdakı xüsusiyyətləri olan hecalar üzərinə düşür:

1) Vurğu qəbul etməyən şəkilçi doğrudan-doğruya sözlün kökünə bitişdirilmişsə, həmin şəkilçidən sonra ne qədər şəkilçi bitişdirilmiş olsa da, baş vurğu yənə əvvəlki yerində qalacaqdır *almayacaqlar, görməyəcəklər, bitişməmişdir, söyləməyiblər* və s.

2) Söz kökünə üçdən artıq vurğu qəbul edən şəkilçi bitişdirilmişsə, baş vurğu, ümumi qaydaya uyğun olaraq, son hecada, əlavə vurğular isə əvvəlki hecalarda yerləşir: *məktəblərimiz, ölkələrdəki, səpələnmiş, alqışladılar* və s.

3) Bəzən sözə vurğu qəbul etməyən iki şəkilçi bitişdirilə bilər, belə halda baş vurğu əvvəlinci vurğu qəbul etməyən şəkilçinin qabağında heca üzərinə düşür; məsələn: *işlə – işləmə, işləyin – işləməyin, danış – danışma, danışın – danışmayın, yazın – yazmayın* və s.¹

4) İki və ya üç sözdən düzəlmiş mürəkkəb isimlərdə baş vurğu sonuncu sözdə və əksərən son hecada olur, əvvəlki sözlərin vurğusu isə əlavə vurğuya çevrilir: *uzündərə, incəsənət, rəsmxət, səstutan, bələqabəq, ağcaqayın, giləmeyvə, itburnu, doqqüzdön, əlizyuyan, günəbaxan, paltarasan, Qarəqoyunlu, Qonəqkənd, Məmmədəli, Aybəniş, Anəxanim, Xənməmməd* və s.

5) Sifətlə və ya sayla hər hansı bir isim yanaşmasından düzələn söz birləşmələrində baş vurğu birinci sözdə – təyində, əlavə vurğu ikinci sözdə – təyin edilən sözdə olur: *yaxşı adam, gözəl əsər, yeddə ölkə, birinci sinif* və s.

6) Əsas mənanı ifadə edən sözlərlə mənacə üzvi surətdə daha çox bağlanmış qoşmalarda baş vurğu yox, zəif əlavə vurğu olur; məsələn.

¹ Ümumiləşdirilmiş halda demək olar ki, əvvəlinci vurğu qəbul etməyən şəkilçi sözlün hecasında olsa, baş vurğu da həmin şəkilçidən əvvəlki hecanın üzərinə düşür

Üçün – oxumaq üçün, Vətən üçün.
 Kimi – rəhbər kimi, ayı kimi.
 Ötrü – bizdən ötrü, yatmaqdan ötrü.
 Görə – işə görə, bildiyimə görə.
 Sonra – işdən sonra, alandan sonra.
 Ayır – səndən ayrı, bizdən ayrı
 Əvvəl – səndən əvvəl, yeməkdən əvvəl.
 İlə – qələm ilə, duyğu ilə
 Başqa – məndən başqa, dərsdən başqa.
 Özgə – səndən özgə, bizdən özgə
 Bəri – dünəndən bəri, gedəndən bəri.
 Qarşı – düşməyə qarşı, vuruşa qarşı
 Üzrə – getmək üzrə, yollar üzrə
 Doğru – evə doğru, bizə doğru
 Sarı – kəndə sarı, bizə sarı
 Tərəf – çayın tərəfi, günün tərəfi
 Savayı – səndən savayı, anamdan savayı.
 Qeyri¹ – məndən qeyri, oxumaqdan qeyri

7) Bəzi alınma sözlərdəki ön şəkilçilər və ön qoşmalar da zəif əlavə vurğuya malik olur; məsələn: *bixəbər, bəmərə, pürəng, nəbələd, ənərməl, antipartiya, əksinqilab* və s.

8) Sifətin çoxaltma dərəcəsinə *m, p, s, r* ünsürləri ilə düzəldilən ön şəkilçili sifətlərdə baş vurğu şəkilçi üzərinə keçir, sözün sonunda isə əlavə vurğu olur; məsələn: *qapqara, gəmgöy, bəsbütün, tərtəmiz* və s.

§79. *Məntiqi vurğu*. Fikri müxtəlif mənə çalarlıqlarında ifadə etmək üçün cümlə daxilindəki bu və ya digər sözün xüsusi vurğu ilə tələffüzündən də istifadə oluna bilər. Məsələn, *Mən bu gün məktəbdən evə getdim* – cümləsinə götürək. Bu cümlənin tərkibindəki hər sözü müəyyən güclü vurğu ilə digər sözlərdən fərqləndirərək, mənəca da bir-birindən fərqlənən cümlələr əldə etmək mümkündür; məsələn:

1 *Bu gün məktəbdən evə mən getdim*²
 (Yəni başqası deyil, məhz mən getdim)

¹ *Qeyri* sözü birləşmənin əvvəlində işlənildikdə, baş vurğu *qeyri* sözünün ilk hecasında olur *qeyri-kəfi, qeyri-üzvi, qeyri-adı* və s.

² Sözün üstündə çəkilən xətt məntiqi vurğu işarəsidir

2 *Mən bu gün məktəbdən evə getdim.*
 (Yəni başqa yerə deyil, məhz evə getdim)
 3 *Mən məktəbdən evə bu gün getdim*
 (Yəni başqa gün yox, məhz bu gün getdim).
 4. *Mən bu gün evə məktəbdən getdim*
 (Yəni başqa yerdən deyil, məhz məktəbdən getdim).
 5. *Mən bu gün məktəbdən evə getdim.*
 (Yəni mən məktəbdən evə hər halda getdim).

Cümlədə xüsusi mənə çalarlığını ifadə etmək məqsədi ilə cümlə daxilindəki müəyyən sözü başqalarından tələffüzçə fərqləndirmək üçün sözə əlavə olunan tona məntiqi vurğu deyilir.

Məntiqi vurğu ilə tələffüz olunan sözə isə vurğulu söz deyilir. Məntiqi vurğu tamamilə sərbəst vurğudur, cümlənin hər yerində olan söz üzərində vurula bilər. Lakin, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun olaraq vurğulu söz də çox vaxt xəbərin yanında, xəbərdən əvvəl yerləşir.

Azərbaycan dilində məntiqi vurğu, başlıca olaraq, aşağıdakı hallarda işlənir: a) təyin və tərifiyə, b) bəzən ara sözlərdə və məhdudlaşdırmada müqayisə zamanı, c) bir-birini qüvvətləndirən, tamamlayan və ya bir-biri ilə qarşılanan qoşa sözlərdə; məsələn:

Mən sizə a b - hava barəsində deyil, absiz hava barəsində danışacağam (Ə.Sadıq).

*Onun açıq alını, açıq qabağı,
 O qəmsiz, qüssəsiz, o xoşbəxt üzü
 Mənim ilhamıma yaxındır, düzü*
 (S.Vurğun)

Qazma dəstələrinin hamısı sürətlə və müvəffəqiyyətlə işə başladı (Y.Şirvan).

*Bu el qızı, el gözəli,
 Öz qəlbinin yüz səsilə,
 Öz eşqilə, həvəsilə
 Gah durulur, gah bulanır*
 (S.Vurğun)

Heca vurğusunda olduğu kimi məntiqi vurğuda da birinci və ikinci dərəcəlilik olur. Məsələn, *Mən qapıdan çıxan kimi səni gördüm* – cümləsinə nəzər salaq.

Bu cümlədəki *çıxan kimi* ifadəsini və *səni* sözünü məntiqi momentdə vurğu ilə tələffüz edərək *görmək* işinin nə zaman, hansı momentdə və ilk dəfə hansı obyektə əlaqədar olduğunu bildirmək əsas məqsəddir. Lakin burada momenti ifadə etmək birinci dərəcəli vurğu ilə, obyektə ifadə etmək ikinci dərəcəli vurğu ilə tələffüz olunur. Beləcə də yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz – *O qəmsiz, qüssəsiz, o xoşbəxt üzü* – mürasimində üç söz (*qəmsiz, qüssəsiz, xoşbəxt*) məntiqi vurğulu sözlərdir. Lakin misranın mənası *xoşbəxt* sözünün əvvəlliklərdən daha güclü, xüsusi tonda tələffüzünü tələb edir ki, beləliklə də, birinci dərəcəli məntiqi vurğu *xoşbəxt* sözünün üzərinə düşür, digər sözlər isə ikinci dərəcəli məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur.

§80. Həyəcanlı vurğu. Cümlədəki fikirlə üzvi surətdə əlaqədar olan hiss-həyəcanı bildirmək üçün cümlədə müəyyən sözün və ya ifadənin qeyri-adi tonda tələffüzünə *həyəcanlı vurğu* deyilir.

Qabaqcadan belə bir cəhətə yada salmalıyıq ki, məntiqi vurğu ilə həyəcanlı vurğu arasındakı oxşarlıq hər ikisinin məntiqi daxilindəki müəyyən söz və ya ifadə üzərinə düşməsidir. Lakin bunlar əsaslı surətdə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, məntiqi vurğu həmin vurğu ilə tələffüz olunan sözün, ifadənin mənasına dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədini daşıyır. Həyəcanlı vurğu isə dinləyicini həmin vurğu ilə tələffüz olunan sözün, ifadənin hiss-həyəcanla dolğunlaşmış təsirini altına salmaq məqsədini daşıyır. Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur, həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışmaq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, nida cümlələrində həyəcanlı vurğulu ya bür, ya da bür neçə söz mütləq olmalıdır.

Müasir Azərbaycan dilində həyəcanlı vurğu əsasən danışanı həyəcanlandıran mənanın ifadəçisi olan sözdə bir və ya iki səsə gərgin uzadılmış halda tələffüzü ilə formalaşır, belə halda daha çox samit səs, bəzən də samitə yaxın sait səs uzadılır. Beləliklə, samit səs dilimizə keçmiş bezi *baqqal, qəddar, tibb, xətt, sirr, zidd* kimi ərəb sözlərində olan təşdidli (geminat) samitlərə, saitlər isə uzun-davamlı saitlərə oxşayır. *sussmaq, danış, axşam, qəşşəng, yaxşı, yavaaş-yavaaş* və s.

§81. Avazlanma (intonasiya) haqqında. Danışarkən cümlənin təkə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yeni səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən uzanır, bəzən qısalır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, cəlaşiq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də, ibarə və ya cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da, nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna *avazlanma* (intonasiya) deyilir.

Ümumiyyətlə, avazlanma çox mürekkəb və rəngarəng bir hadisədir. Avazlanma ton, yeni səsə alçalması və ucalması, sürət, yeni nitqin sürətlə və ya aramla cərəyanı, səsə gücü, yeni nəfəsvermənin, tələffüzün güclü və ya zəifliyi, səsə durğularla parçalanması, duyğu boyası, yeni qorxu, sevinc və daha başqa belə hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malik bir hadisədir. Bu hadisə cümlə ilə bağlıdır və əsasən səslənmənin cümlədə hərəkətidir. Elə buna görə də bu hadisəyə avazlanma deyilir. Bu hadisəni bəzən fonetistlər cümlə və ya ibarə (frazə) vurğusu da adlandırırlar.

§82. Avazlanma növləri. Hər bir dilin öz təbiətinə müvafiq avazlanma üsulları və təzahür növləri vardır. Azərbaycan ədəbi dilində avazlanmanın çox işlək növləri, əsasən, aşağıdakılardır:

1) Eyni söz, ifadə və ya cümlənin nə məqsədlə söylənilməsi avazlanmanın müxtəlifliyi ilə təmin olunur; məsələn:

Arzu və xahiş: *Oxu Sız də gedirsiniz Mən yazım.*

Əmr və hökm: *Oxu! Sız də gedirsiniz! Mən yazım!*

Sual, təəccüb: *Oxu? Sız də gedirsiniz? Mən yazım?*

Təsdiq, xəbər: *Evə bu saat gedəcək*

Sual, şübhə *Evə bu saat gedəcək?*

Şübhə və kinayə *Evə bu saat gedəcək?!*

2) Sadalama, qarşılaşdırma xüsusi avazlanmaya malikdir və bu avazlanma həm cümlənin tərkibindəki sözlərin, ifadələrin, həm də mürekkəb cümləni təşkil edən cümlələrin müxtəlif məna əlaqəsinin fərqləndirici əlaməti ola bilər ki, burada əsasən iki hal nəzərə çarpır

a) Həmcins üzv və cümlələrin sadalanmasında birinci üzvün və ya birinci cümlənin avazı sonrakında da təkrar olunur; məsələn:

Sadalanan sözlər:

El bilir ki, sən mənimsən.

Yurdum, yuvam, məkanimsən.

(S.Vurğun)

Sadalanın ifadələr:

Bu şənlik, bu büsat, bu cəlal nədir?

(S.Vurğun)

Ay işığı, bulaq başı, göy çəmən,

Bir dünyamız, bir sən özün, bir də mən.

(S.Vurğun)

Sadalanın cümlələr:

Qar əriyir, sular axır, sel olur. Qardaşım gəlmir, bacım məktub yazmır.

Əgər biz həmin nümunələrdəki söz, ifadə və cümlələrin hamısını eyni avazla deməyib, müxtəlif avazla desək, səsi getdikcə ucaltsaq və ya alçaltsaq, cümlələrin təsiri və bəzən məramı, məqsədi başqalaşmış olar, yeni ciddi sadalanma deyil, hətta qeyri-ciddi qarşılaşdırma, tutuşdurma təsiri ifadə edilmiş olar. Bəzən sadalanın bərabər-hüquqlu cümlələrdən biri səbəb, digəri nəticə bildirən cümleləyə çevrilir. Beləliklə, cümlələr arasında baş, budaq cümlələrin əlaqəsi üçün zəruri olan tabelilik əlaqəsi ifadə edilmiş olar: *Qar əriyir, sular axır, sel olur*

Əgər əvvəlki vəziyyətdə avazlanma bütün cümlələrdə eyni dərəcədə idisə (*Qar əriyir, sular axır, sel olur*), sonuncu vəziyyətdə avazlanma dərəcəsi təqribən belə olacaqdır:

Qar əriyir,
sular axır,
sel olur

b) Cümlələrin qarşılaşdırılmasında birinci cümle uca avazlanma ilə, sonrakı cümle isə nisbətən alçaq avazlanma ilə tələffüz olunur; məsələn:

Biz çalışdıq,
o çalışmadı.

Üçü yığıb gətirər,
üçü vurub dağıdır

Gah ucalıb,
gah endikcə, o
parda-pardə.

Bu iqlimdən o iqlimə yol açıb keçir (S.Vurğun).

3) Cümle daxilində xatıblar, nidalar, ara cümlələr, ara sözlər, əlavələr, xüsusiləşmələr cümləni təşkil edən üzvlərdən fərqli avazlanma ilə söylenir. Yeni sürət bir az artırılır və ya bir az azaldılır. Beləliklə də, avazlanmanın adi normal cərəyanı müəyyən dərəcədə öz istiqamətini dəyişmiş olur; məsələn:

– *Ey dost, bir az məni dinlə!*

– *Yaxşı, gedək.*

– *Yox, mən getmirəm.*

– *Sən, əlbəttə, getmək istəməzsən.*

– *Mən, doğrusu, başa düşürəm, sən dostum indi mənə nə üçün belə deyirsən? .*

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, sevinc, kədər, açıqlanmaq, yalvarış, neşə və s. müxtəlif hissi halların ifadəsində də avazlanmadan istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, natiqlikdə, aktyorluqda, diktorluqda və eləcə də müəllimlikdə yerli-yerində vurğudan və avazlanmadan düzgün istifadə edilməsi zəruridir.

DURĞU (FASİLƏ)

§83. Durğunun (fasilənin) mahiyyəti. Bu və ya digər dərəcəli mənə bitkinliklərinə müvafiq olaraq nitq axını müxtəlif dərəcəli fasilələr arasında parçalara ayrılır. Buradan tamamilə aydın olur ki, mənəli səslənmə prosesi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təkcə vurğu və avazlanmadan ibarət deyildir. Müxtəlif dərəcəli fasilələr də nitq axını parçalarının bitkinliyini təmin edən mənəli səslənmənin bir növüdür ki, buna, yeni mənəli səslənmənin fasilələr halında təzahür edən növünə durğu deyilir.

Durğu ifadənin tərkibindəki sözlər arasında, cümlənin üzvləri arasında, mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr arasında, nəhayət, cümlənin sonunda müxtəlif mənə ilə, məqsəd və psixoloji hal ilə sıx surətdə bağlı olan çox mürəkkəb bir prosesdir.

§84. *Durğu və durğu işarələri haqqında.* Doğrudur, durğu hadisəsinin az bir qismi yazıda, xüsusən durğu işarələri adlandırılan şərti əlamətlərlə ifadə olunur. Bu işarələrdə durğunun dərəcəsi, mənalılıq cəhəti kimi xüsusiyyətlər də az-çox ifadə olunur. Məsələn, nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi nitq axınının ön böyük parçasının həm mənəyə, həm də səslənmə cəhətindən bitmiş olduğuna və deməli, fasilənin çox, yəni davamlı durğu olacağına işarədir. Əlbəttə, bu işarələrin başqa vəzifəsi də vardır, mənalı səslənmənin başqa əlamətlərini, xüsusən avazlanmanı da bildirmək üçün bu işarələrdən istifadə olunur.

Çox nöqtə, üç nöqtə, hətta bir nöqtə fasiləsindən bəzən daha davamlı fasiləni bildirdiyi kimi, eyni zamanda hiss və həyəcanla bağlı olaraq nitq axınının mənə bitkinliyi olmadan qırıldığını, parçalandığını da ifadə edir.

Vergül işarəsinin vəzifəsi daha çoxdur. Lakin bu müxtəlif mənə əlamətləri əslində durğu ilə formalaşır və buna görə də vergül nitq axınında azacıq fasilənin varlığına işarə olaraq işlənir.

Qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, tire kimi işarələrin də durğu işarəsi olaraq əsas vəzifələri nitq axınında mənalı səslənmənin çox böyük əlamətlərindən biri olan durğuların müxtəlif növünü bildirməkdən ibarətdir.

Durğunun yeri və mahiyyəti haqqındakı təsəvvürü bir az artırmaq üçün aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

*O kitabı oxuyur / O, kitabı oxuyur
Yaxşı kitab oxu / Yaxşı, kitab oxu.
Ana vətən çağırır mənə / Ana, vətən çağırır mənə
Anacan, niyə belə ağlayırsan?
Anacan, niyə belə? Ağlayırsan?
Ana! Can! Niyə belə ağlayırsan?
Evimizə çağırtdığın adamlara nə verəcəksən?
Evimizə, çağırtdığın adamlara nə verəcəksən?
Çalış, sən də atan kimi, tənbel olma!
Çalış sən də, atan kimi tənbel olma!
Çalış sən də atan kimi, tənbel olma!*

Xatircəm ol, get, Mirzə, bəlkə Hacı gəldi, buraya başqa adamın gəlməsi qadağandır

Xatircəm ol, get, Mirzə, bəlkə Hacı gəldi buraya, başqa adamın gəlməsi qadağandır.

Belə misallərin miqdarını artırmaq olardı. Lakin elə bu misallərdən aydın olur ki, cümlələrdə işlədilən durğu işarələri əsasən durğulara xidmət edir və nümunələr üzərində aparılan əməliyyatdan da görüldüyü kimi, durğunun yerini dəyişdikdə mənə də dəyişmiş olur. Bu isə bir daha sübut edir ki, durğu mənalı səslənmənin bir növüdür və nitq axını parçalarının bitkinliyini təmin edən mühüm vasitədir.

İKİNCİ HİSSƏ

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOEPİYASI

TƏLƏFFÜZ VƏ ORFOEPİYA

§85. Tələffüz. Tələffüz kəlməsi əslində ərəbcə söz mənasında olan ləfz لفظ (əl-ləfzün اللفظ) kökündən düzəldilərək əsasən “söyləmək” mənasında işlənən bir sözdür. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz həm ümumi – əsas mənasına müvafiq işlənən bir kəlmədir, həm də “söyləyiş” mənası ilə bağlı bir anlayışı bildirən, daha doğrusu, “söyləmə” prosesi ilə əlaqədar olaraq dil səslərinin müxtəlif təzahürlərini ümumiləşmiş halda ifadə edən termindir. Buna görə də “tələffüz” termini dil səslərinin fonetik sistem, keyfiyyət və şəraiti ilə əlaqədar olaraq dəyişmə xüsusiyyətləri kimi anlayışları da ifadə edir.

Belə bir baxımdan “tələffüz” ilə müəyyən dərəcədə əlaqədar olan aşağıdakı əlamətdar cəhətləri yada sala bilərik:

a) Azərbaycan dilinin fonetik sistemində samitlərin əsasən kar və cingiltili qarşılığının bir qanunauyğunluq olması qarşılıqlı samitlərdən formalaşmış müstəqil mənalı söz və morfemlərin fərqlənmiş halda işlənilməsi üçün əsas təşkil edir. Məsələn, *göl – kül, gəl – kəl, ac – aç, qaç – qac, ax – ağ, bax – bağ, yax – yağ, at – ad, as – az* kimi sözlər və *-ca, -çə, -ca, -cə* kimi şəkilçilər bu qəbildəndir.

b) Samit səslərin kar və cingiltili qarşılığa malik olması tələffüz prosesində bezi fonetik qanunların yaranması üçün əsas təşkil edir. Bir sıra hallarda söz sonundakı cingiltili səs karlaşır; *kitab-kıtap, ağac – ağaç, darağ – darax, papaq – papax*

Bəzən də bir sıra kar samitlər iki sait arasına düşdükdə cingiltili qarşılığı ilə əvəzlənir: *get – gedir, ota/x/ – otağa* və s.

c) Danışıq prosesində sözlərin dəqiq anlaşılmasını təmin edici fonetik çalarlıq ilə əlaqədar bezi hallar düzgün tələffüz norması sayılır. Məsələn, *çičək* yazılsa da, *çičəx'*, *alı* yazılsa da *a li* kimi tələffüz

olunan sözlərdə *k* sesinin *x'* çalarlığında, *a* sesinin *a'* çalarlığında tələffüz edilməsi və s.

ç) Sözlərdə, əsasən, eyni məzmunu formalaşdırıcı morfoloji vahidlərin əksərən iki cür və ya dörd cür fonetik təzahürünü təmin edən qanunauyğunluqlar müəyyən dərəcədə tələffüzlə də bağlıdır. Məsələn, səsartımı, səsdüşümü, xüsusən ahəng qanununa görə şəkilçilərin iki, dörd variantda olması və s.

Bu faktlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, səslər tələffüzün əsas vasitəleridir və tələffüz normaları, xüsusiyyətləri səslərin hansı şəraitdə, hansı məqamda işlənilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Bunlardan əlavə, vurğu, intonasiya, hətta fasilə, durğu kimi daha çox fonetik təzahürlü hadisələr də üzvi surətdə həm tələffüz vasitələri ilə, həm bu vasitələrin şərti ilə bağlıdır və bunlar da, ümumiyyətlə, tələffüz anlayışına daxildir.

Tələffüz dilin şifahi təzahürü olmaqla bərabər, həm ümumən bu və ya digər bir dil ilə, həm də dil qolları ilə əlaqədar bir anlayışdır. Yeni “tələffüz” dedikdə həm ümumxalq dilindəki vahidlərin ümumi dil normalarına müvafiq tələffüzünü, həm də ayrı-ayrı dialekt və şivə xüsusiyyətlərinə müvafiq tələffüzünü başa düşmək olar. Məhz buna görə də tələffüz anlayışını konkretləşdirmək üçün bu və ya digər müəyyənləşdirici sözün əlavəsi lazım gəlir. Belə konkretləşdirmə müəyyənləşdirmə isə adətən, tələffüzün sahəsi və istiqaməti ilə bağlı olur; məsələn; *mahalli tələffüz, ədəbi tələffüz, dialektal tələffüz* və s.

Buna görə də hətta “tələffüz” termini daha çox “ədəbi dil normaları tələbatına uyğun söyləyiş” mənasında işlənilməsinə baxmayaraq, konkretləşmiş halda “ədəbi tələffüz” ifadəsini işlətmək daha məqbul sayılır.

Məlum olduğu üzrə, ədəbi dil ümumiləşdirici normalar əsasında formalaşmış bir dildir. Bu dil şifahi və yazılı qollara ayrıldığı kimi, onun normaları da fonetik sistemdə təzahür edən bütün vahidləri həm yazıda, həm də tələffüzdə ehatə edir. Məsələn, *gedəcək* sözünü müəyyən hərfi işarələrlə yazmaq orfoqrafik norma sayılır. Lakin bu sözün tələffüzündə müxtəliflik vardır. Bu söz şivələrdə *ke çax, ke:cix', geycax', gedajak* və s. kimi müxtəlif variantlarda tələffüz olunur. Ədəbi tələffüz normasına görə isə *gedəcəx'* tərzində tələffüzü daha doğru sayılır.

Buna görə də ümumiləşmiş halda belə demək olar ki, hərflərin dəqiq yazılıb-yazılmaması, bir-birinə düzgün bitişdirilib-bitişdirilmə

məməsi, xəttin aydınlığı və eybəcərliyi, sözlərin ayrı və bitişik yazılması kimi hallar yazı üçün nədirsə, sözün, ifadənin tərkibindəki fonetik vahidlərin ümumiləşdirilmiş normalara müvafiq tələffüz edilib-edilməməsi də şifahi nitq üçün eyni mahiyyətli bir haldır.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, ədəbi dilin yazılı qolu dilin fonetik sistemini yazıda ümumiləşdirilmiş halda sabitləşdirən orfoqrafik normalarla təzahür etdiyi kimi, ədəbi dilin şifahi qolu da dilin fonetik sistemini tələffüzü ümumiləşdirilmiş halda sabitləşdirən tələffüz normaları ilə təzahür edir ki, buna daha konkret halda orfoepiya qaydaları – normaları deyilir

§86. Orfoepiya. Orfoepiya¹ ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalar əsasında formalaşdıran, yəni fonetik cəhətdən ümumiləşdirici normaları təzahür etdirən tələffüz qayda-qanunlarının sistemli məcmusudur. Orfoepiya anlayışını bezən çox dar, bezən də çox geniş mənada başa düşmək olar. Bu isə tələffüz anlayışı ilə (hətta "fonetik sistem" anlayışı ilə) üzvi surətdə bağlıdır.

Orfoepiya anlayışını geniş mənada qəbul etmək məqsədə daha çox uyğundur. Çünki ədəbi tələffüzün əsas cəhətləri, xüsusən bu və ya digər səsə müəyyən fonetik şəraitdə, yəni ayrılıqda, digər həmcins və ya ayrıncins səsə yanaşı olduqda, sözün əvvəlində, ortasında, sonunda olduqda, qrammatik formalarda və söz birləşmələrində yanaşı gəldikdə necə tələffüz edilməsi qayda-qanunları, eləcə də vurğu, intonasiya normaları geniş mənada orfoepiya anlayışı ilə üzvi surətdə bağlı məsələlərdir.

Doğrudur, Azərbaycan dilində əsasən sabit vurğu var, sərbəst vurğu isə məhdud dərəcədədir. Lakin şivələrdə sərbəst vurğu nəzərə cərpacaq dərəcədə olduğu kimi, son zamanlar ədəbi dildə geniş dairədə işlənən alınma sözlərin bir qisminə də vurğunun söz əvvəlində, söz ortasında işlənilməsi halları artmışdır. Buna bənzər vəziyyət son zamanlarda düzəldilən bir sıra mürəkkəb sözlərdə də nəzərə cərpər. Buna görə də Azərbaycan dili orfoepiyası mövzuları sırasında vurğu məsələsindən də bəhs etmək lazım gəlir.

Orfoepiya ilə nitq sürəti məsələsinin də müəyyən dərəcədə əlaqəsi vardır. Hətta orfoepik üslub növlərini müəyyənləşdirici əlamətlər sırasında sürətin də nəzərə alınması zəruri sayılır.

¹ Orfoepiya – yunanca "düzgün", "dürüst" mənasında olan *orfhos* sözü ilə "danışmaq", "nitq" mənasında olan *epos* sözünün birləşməsindən düzəldilmiş bir termindir

Nəhayət, belə bir cəhəti də yada salmalıyıq ki, orfoepiya, ümumiyyətlə, şifahi ədəbi dilin normalar sistemi anlayışı ilə bağlı olduğundan, şifahi ədəbi dilin müxtəlif üslubları ilə əlaqədar bir sıra əlamətdar cəhətləri də əhatə edir

Yeri gəlmişkən bunu da qeyd etməliyik ki, nitq nöqsanlılığı (loqopediya¹) ilə bağlı olan hallar orfoepiya anlayışına daxil deyildir. Buna görə də uşaqların nitq nöqsanlılığını orfoepiya məsələləri sırasında daxil edən bəzi metodistlər elmi səhvə yol vermiş olurlar

§87. Tələffüz üslubları. Dil insanın anlaşma və ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar arasında ünsiyyət isə çox müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və müxtəlif məzmununda olur. Buna görə danışmaq da, nitq də müxtəlif çarlıqda təzahür edir. Danışmaq iki şəxs arasında da, yoxsa bir şəxs yığıncaqda da nitq söyləyir, auditoriyada da mühazirə oxuyur, sinifdəmi dərs deyir; yaxud bir şəxs radioda da, televiziya da çıxış edir? Danışan kimdir və kimə müraciət edərək danışır? Danışan qocadır mı, cavandır mı, uşaqdır mı? Danışanın həmsöhbəti kimdir? Yaşlıdır mı, cavandır mı, uşaqdır mı? Məsahiblər tanışdırlar mı, yoxsa tanış deyillər? Danışanların savad və təhsilləri necədir, ixtisasları nədir, nə haqda danışirlar? Elmi məsələlərdəmi söhbət gedir, məişət məsələlərindəmi danışmaq aparılır? Danışmaq hansı istiqamətdədir: danışan müəyyən məsələni, fikri sübut etmək üçün mü danışır, yoxsa gördüklərini, eşitdiklərini, bildiklərini sadəcə nağıl edir?

Məhz ünsiyyətin belə müxtəlif çarlıqda olması ünsiyyət vasitəsi olan dilin vahidlərinin də müxtəlif çarlıqda formalaşmasına istiqamətverici təsir göstərir.

Nitqin məqsəd və şəraitlə əlaqədar olaraq müxtəlif çarlıqda formalaşmış qol və budaqları isə ümumiləşmiş halda dilin üslubları adlanır.

Üslub dedikdə, biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsəduyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük. Belə vahidlər sistemi isə, ümumiyyətlə, ədəbi dilin üslubları anlayışı ilə bağlıdır.

Buna görə də tələffüz üslubları² geniş mənada, dilin fonetik vasitə və imkanlarının tələffüzündə məqsəduyğun çarlıqları sistemi, yəni

¹ Bu haqda məlumat almaq üçün M Abbasovun "Təlim-tərbiyə işində nitq nöqsanlarının islahı" (Bakı, 1948) adlı kitabını oxumaq məsləhətdir

² Bəzən "nitq üslubları" ifadəsi də belə bir mənada işlənir

şifahi ədəbi dil üslublarının fonetik imkanlar sistemi deməkdir. Tələffüz üslubları, dar mənada isə fonetik imkanların ancaq orfoepik normalar dairəsində məqsəduyğunluq əsasında təzahürü ilə formalaşan tələffüz variantları deməkdir

Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, dilin fonetik imkanlarının hər növü, hər cür təzahürü, hətta səslərin məxrəcləri üzrə tələffüzü, vurğu, intonasiya, sürət kimi məsələlər, eləcə də natiqlik, səhnə dili kimi spesifik məsələlər də geniş mənada tələffüz üslubları anlayışına, ya tam və ya qismən daxildir.

Dar mənada tələffüz üslubları anlayışında isə əsasən səslərin məxrəcə uyğun və ümumiləşmiş ədəbi dil normaları tələblərinə müvafiq tələffüzü və qismən də vurğu, ton nəzərdə tutulur. Buna görə də dolaşlıq olmasın deyə, “tələffüz üslubları” ifadəsini “geniş mənada tələffüz üslubları” anlayışını bildirən bir termin kimi, “orfoepik üslublar” ifadəsini isə “dar mənada tələffüz üslubları” anlayışını bildirən bir termin kimi işlətmək məsləhət görülür. Məhz buna görə də fonetika ilə üzvi surətdə bağlı olaraq tələffüz üslublarından bəhs açan alimlər bu məsələni dar anlayış dairəsində nəzərdən keçirməyi lazım bilmüşlər və demək olar ki, əsasən orfoepik üslublardan danışmışlar Məşhur fonetist L.V.Şerba tələffüz üslublarından danışarkən daha çox orfoepik normalar dairəsində üslublar məsələsini aydınlaşdırmış və əsasən “tam üslub”, “danışiq üslubu” deyə iki üslubdan bəhs etməyi lazım bilməmişdir¹.

Professor R.İ. Avanesov isə “Rus ədəbi tələffüzü” adlı kitabında tələffüz üslubları məsələsindən bir az geniş mənada bəhs açmağın lazım olduğunu zəruri saysa da, bu sahədə kifayət qəder tədqiqat işinin aparılmadığını, buna görə də, geniş mənada tələffüz üslublarından ətrafı danışmağın hələlik mümkün olmadığını qeyd etmiş və əsasən aşağıdakı üç üslub haqqında müxtəsər məlumat vermişdir:

1. Kitab üslubu.
2. Danışiq üslubu.
3. Sadə nitq üslubu²

Bunu da deməliyə ki, kitab üslubu adı altında poetik, akademik və natiqlik üslubları birləşməsini nəzərdə tutan müəllif

eyni zamanda danışiq üslubunun da ciddi üslub (строгий) və sərbəst, yaxud ixtiyari üslub (свободный) kimi iki növü olduğunu göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, R.İ. Avanesovun verdiyi bir neçə nümunədən belə nəticəyə gəlmək olur ki, o, sadə nitq üslubu (просторечный) dedikdə, daha çox loru danışığı nəzərdə tutmuşdur

“Rus ədəbi tələffüzü və vurğusu” adlı luğətin sonunda verilmiş “Tələffüz və vurğu haqqında məlumat” adlanan bəhsdə isə tələffüzdə bəzi üslubi çalarlıqların olmasına işarə edilərsə də, əsasən kitab üslubu və sadə nitq üslubu kimi iki üslubun daha çox fərqləndiyi qeyd olunmuşdur¹.

Beləliklə, aydın olur ki, doğrudan da tələffüz üslubları məsələsi hələlik hərtərəfli öyrənilməmişdir və burada bir çox əlamətdar cəhətlərin aydınlaşdırılması zəruridir.

Bizim mövzumuz, ümumiyyətlə, tələffüz üslubları deyildir, daha doğrusu, bız burada ancaq orfoepik üslublardan müxtəsər məlumat verməliyik, buna görə də hələlik ancaq iki üslubdan bəhs etməyi lazım bilirik.

§88. Tam üslub. Tam üslubun əlamətdar cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Sözlərin fonetik qabığını təşkil edən səslər məxrəclərinə görə çox aydın, bu səslərdən formalaşmış hecalar isə, adətən, üzvlənmiş halda, nitq zəncirinin dürist-aydın seçilə bilən halqaları kimi tələffüz olunur. Sözlün formalaşmasında zəruri sayılan vurğular dəqiq, öz yerində vurulur. Ayn-ayn sözləri, söz birləşmələrini və ifadələri ayırıcı durğu və vurğu aramla tələffüzü təminədiçi keyfiyyət və kəmiyyətə olur. Cümlələr arasında fasilə cümlə üzvləri arasındakı fasilədən çox olur. Ümumiyyətlə, orfoepik normalara tam riayət olunur

Tam üslubdan təlim-tədris prosesində, yəni dərslər deyərək, muhazirə oxuyarkən, müəyyən məsələni dinləyiciyə başa salmaq məqsədi ilə danışarkən, yeni bir sözü, termini, ifadəni dinləyicinin aydın eşitməsi üçün, müəyyən elmi məfhumu ifadə edən yığcam tərifin, formulun bütün sözlərini dinləyiciyə durust eşitdirmək üçün istifadə olunur. Elə buna görə də L.V.Şerba tam üslubun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün “...bu və ya digər səbəbə görə biz nitqimizi

¹ Л.В.Шерба Избранные работы по русскому языку М., 1957, стр. 21-22, Фонетика французского языка. Л., 1939, стр. 18, И.П.Сунцова Вводный курс фонетики немецкого языка М., 1958, стр. 13-14

² Р.И.Аванесов Русское литературное произношение М., 1958, стр. 14-19

¹ Русское литературное ударение и произношение М., 1965, стр. 535-536

xüsusi olaraq aydın qurmağa çalışırıq, bunun üçün də biz hər bir sözün hecalarını aydın məxrəcə söyləyirik” deyərək (*я-зы-ка-вы-е а-с-бен-но-с-ту*) ifadəsinin hecaları ayrılmış halda belə söylənişini də tam üsluba bir nümunə göstərmişdir¹.

Buna bənzər bir nümunə olaraq aşağıdakı ifadəni nəzərdən keçirək *el-mi - təd-qi-qāt - iş-lə-ri*.

Burada hecalar aydın tələffüz olunur və nisbətən daha güclü vurğulu heca (*qāt*) digərlərindən fərqlənir.

Tam üslubda sözün tərkibindəki hecaların belə ayrı-ayrı tələffüzü bəzən süni tələffüz kimi təsir bağışlaya bilər, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir danışıq əvvəldən axıra qədər tam üslubda qurulmur. Əksinə, hər bir danışıq, əsasən iki üslubun qovuşması ilə təzahür edir. Belə olduqda isə tam üslubda sözün, ifadənin, cümlənin söylənişi sünilik təsiri bağışlamır

Tam üslubda hecaların aydın və ayrı-ayrı tələffüzü üstünlük təşkil etdiyindən, bəzi mütəxəssislər bu üslubu hecayi (sillabük) üslub da adlandırmışlar². Lakin bu üslub təkcə hecaların aydın məxrəcə söylənilməsi ilə əlamətlənmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu üslubun başqa əlamətdar cəhətləri də vardır. Buna görə də bu üslubu “tam üslub” adlandırmaq daha münasib sayılır.

Yeri gəlmişkən, belə bir cəhət də qeyd edək ki, yazıda da bəzən bu və ya digər sözün, ifadənin, cümlənin fərqli (*seyrək, qara* və s.) yazılması halları olur ki, bunlar da əslində tam üslubun yazıda göstərilməsi deməkdir. Doğrudur, L V Şerbanın dediği kimi, “bizim yazımızı əsasən tam üsluba istinadın qurulur”³, lakin yazının başdan axıra qədər tam üslubda oxunması heç də tələb olunmur.

Beləliklə, aydın olur ki, tam üslub ciddi, rəsmi, dürüst, dəqiq, cəlbedici, təsirli üslubdur. Elə buna görə də bəzi tədqiqatçılar bu üslubu gah “kitab üslubu”, gah “akademik üslub”, gah “ciddi üslub” adlandırmışlar, gah da bütün belə çalarlıqları həmin adlardan biri ilə adlandırdıqları üslubda birləşdirmişlər⁴. Biz də məhz “tam üslub” adı altında tələffüzdəki belə çalarlıqların ümumiləşmiş əlamətlərini nəzərdə tuturuq.

§89. Sərbəst üslub. Sərbəst üslubun əlamətdar cəhətləri, əsasən aşağıdakılardır:

a) cümlənin əvvəlində olan sözün başındakı səslərin məxrəcələrinə görə aydın tələffüzü zəruridir: *K[i]tab aldım Şad xəbər* [e]səydim;

b) vurğulu səslərin də məxrəcələri aydın tələffüz olunmalıdır: *q[ə]lə[m]in* [u]cú *Yazmağa çal*[i]ş *Çalış*;

c) sözün tərkibində olan, lakin başda yox, ortada və sonda yerləşən vurğusuz səslərin tələffüzündə məxrəc aydınlığı zəruri deyildir: *yadı.yar* /*yadigar*) və s.;

ç) sözün tərkibində olan səslərdən bəziləri, xüsusən saitlər ya çox qısa, ya da çox uzun tələffüz olunur: *yazı çı, yazı r, sayı lir, ayı.lir, yava:ş-yavaş* və s.;

d) sözün tərkibində olan səslərdən bəziləri, şəraitdən asılı olaraq ixtisara düşür, ya da son dərəcə qısa tələffüz olunur: *yaz[ı]cı, say[ı]lir, ay[ı]lir, dos[t]lux* və s.;

e) sözün tərkibindəki səslərdən bəzilərinin qısa tələffüzü və ya ixtisara düşməsi nəticəsində sözün hecaları ayrılmış halda deyil, qovuşuq halda tələffüz olunur: *qar[ı]şar, qo[v]uşar, yen[i]lik* və s.;

ə) cümləni təşkil edən sözlər arasında fasilə son dərəcə az olur, bəzən əvvəlki sözün son səsi ilə sonrakı sözün ilk səsi bir hecanın tərkib hissəsi kimi qovuşuq tələffüz olunur: *Bir-səhifə-yaz Bir-adam-əl-açdı*,

f) söz birləşmələrini təşkil edən sözlər, eləcə də cümlə üzvləri azacıq qovuşuq tələffüz olunur, daha doğrusu, əvvəlki sözün son hecası sonrakı sözün ilk hecası ilə qovuşur. Belə qovuşmalarda ya əvvəlki sözün sonundan, ya da sonrakı sözün başından müəyyən səs ixtisara düşür, bəzən də belə qonşu səslərdən biri digərinin məxrəcəsinə uyğunlaşır. Beləliklə, iki səs qovuşması bir az uzadılaraq bir məxrəcəli səs kimi tələffüz olunur. Ümumiyyətlə, sözlərin tərkibindəki səslərin yaxın məxrəcəli səslərlə orfoepik çalarlıq mahiyyətinə əvəzlənərək tələffüz olunmasına bu üslubda daha çox yol verilir: *əlləlti* (əlli altı), *gülliydi* (güllü idi), *ağlıyağlıya* (ağlaya-ağlaya), *qoçadam* (qoçu adam), *qocadam* (qoca adam) və s.;

g) səslərin ümumi orfoepik normalarına əsasən rəyət olunur, danışıq aramla deyil, sürətli olur. Buna görə də durğu, fasilə əksər halda ixtisar olunur, yalnız intonasion mahiyyətli durğulara yol verilir

ğ) tələffüz normalarına uyğun olmayan bir sıra çalarlıqlara, xüsusən şivəcilik, köhnəlik, əcnəbilik çalarlıqlarına sərbəst üslubda az-çox yol verilir:

¹ Л В Шерба Фонетика французского языка Л, 1939, стр 19

² Yene orada, səh 19

³ Yene orada

⁴ Р.И Аванесов Русское литературное произношение. М., 1958, стр 15-17

1) Şivəçilik; məsələn: *mana* (məne), *sə'n* (sənin), *qapıyı* (qapını), *popaq* (papaq), *qəpək* (qəpik), *qərdəş* (qardaş) və s.

2) Köhnəlik (yeni bir zaman ədəbi tələffüz normaları baxımından qanuni, məcburi sayılan, lakin müasir dövrdə köhnəlmiş kimi səslənən tələffüz; məsələn: *qaida* (qayda), *fayda* (fayda), *cəvan* (cavan), *adəm* (adam), *kibi* (kimi), *yüzük* (üzük), *səlam* (salam) və s.

Misallardan göründüyü kimi, köhnəliyin bir qismi alınma sözlərlə əlaqədardır. Lakin bunlar bir zaman Azərbaycan ədəbi tələffüzü üçün norma sayılmışdır. Buna görə də belə nümunələr "əcənəbilik" qrupuna deyil, məhz "köhnəlik" qrupuna daxildir.

3) Əcnəbilik (yeni başqa dillərə xas olan çalarlıqlar – tələffüz); məsələn: *qazéta*, *maşına*, *stakán*, *çáynik*, *fólklor* və s.

Beləliklə, bu üslubların hər birinin məxsusi əlamətdar cəhətləri vardır. Lakin burada yada salmalıyıq ki, ümumiyyətlə, ədəbi dilin üslubları kimi orfoepik üslublar da tam təcrid olunmuş halda işlənilmir. Yəni danışq heç bir zaman 100 faiz tam üslub vahidləri – xüsusiyyətləri əsasında qurulmadığı kimi, ancaq sərbəst üslub normaları əsasında da qurulmur. Məqsəddən asılı olaraq danışqda hər iki üslub normalarından müxtəlif dərəcədə istifadə olunur. Buna görə də, demək olar ki, üslublar, adətən, qovuşuq halda işlənir. Bu haqda daha aydın təsəvvürə malik olmaq üçün səhnə dilini yada salaq. Səhnə dilinin ən əlamətdar cəhətlərindən biri də məhz üslublar çalarlıqlarının özündə cəmləməsidir. Əlbəttə, başqa sahələrlə əlaqədar danışqlarda da hər iki üslubun xüsusiyyətlərindən bu və ya digər dərəcədə istifadə olunur. Məsələn, kütləvi nitqdə, mühazirələrdə, dərslərdə, rəsmi danışqlarda əsasən tam üslub tələblərinə riayət olunur, lakin burada sərbəst üslub imkanlarından da istifadə edilir. Eləcə də adi danışqlarda, ailə və məişət söhbətlərində iştirak edən şəxslər özlərini sərbəst hiss edirlər və öz danışqlarını da əsasən sərbəst üslubda qururlar, lakin bəzən tam üslub imkanlarından da istifadə edirlər.

Bununla belə, hər bir üslubun daxilində digər üslub ünsürləri olsa da, bu ünsürlər sistem təşkil etmir və nitqin əsas üslub mahiyyətini müəyyənləşdirmir.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, dilin fonetik sistemi və fonetik qanunları hər bir üslub üçün ümumi və əsasdır. Buna görə

de ədəbi tələffüz normalarını mənimsəmə və onun əsaslarını öyrənmə baxımından orfoepik normaların əsasını təşkil edən bu qanun-qaydalar haqqında ümumi təsəvvür və qaydalara uyğun da nitq vərdisi hər bir mədəni vətəndaşda olmalıdır. Belə təsəvvür, vərdis isə tələffüz vahidlərinin, yeni səslərin məqam və şəraitə görə necə tələffüz edilməsi qanun-qaydalarının öyrənilməsi ilə, daha doğrusu, orfoepik normaların öyrənilməsi və mənimsənilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır.

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZÜN MƏNBƏLƏRİ HAQQINDA

§90. Mənbələr haqqında. Ədəbi tələffüz şifahi ədəbi dilin təzahür vasitəsidir. Buradan isə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbi dil seçmə və əvəzetmə yolu ilə formalaşdırıldığı kimi, onun təzahür vasitələrinin, xüsusən şifahi ədəbi dilin təzahür vasitəsi olan tələffüzün normaları, qayda-qanunları da məhz seçmə və əvəzetmə yolu ilə müəyyənləşdirilir.

Belə tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsi üçün seçmə və əvəzetmə əməliyyatında hansı mənbələrdən istifadə olunur?

Ədəbi dilin formalaşması və inkişafı tarixindən bizzat məlumdur ki, belə əməliyyatın əsas mənbəyi ümumxalq dili və onun şivə qolları olmuşdur. Lakin xalqın ictimai, iqtisadi, mədəni inkişafı dilin də inkişafına təsir göstərir, xüsusən ədəbi dilin müxtəlif qollar üzrə daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Belə tələbat isə ədəbi dilin istifadə mənbələrini də müxtəlifləşdirir. Buna görə də bir neçə əsrlik ədəbi dil irsinə malik olan müasir ədəbi dillərin normalarının müasir tələbat əsasında müəyyənləşdirilməsində, dəqiqləşdirilməsində seçmə, əvəzetmə əməliyyatı üçün bir neçə mənbə ilə, yeni canlı danışq və onun şivə qolları ilə məhdudlaşmaq olmur. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş olan müasir ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsində seçmə, əvəzetmə əməliyyatı mənbələri kimi indi ədəbi dilin irsi zəminindən də, yazılı ədəbi dilin vasitəsi olan yazı sistemindən də, qohum, qonşu və əcnəbi dillərdən də istifadə olunur.

Elə buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təzahür vasitəsi olan Azərbaycan ədəbi tələffüz normaları aşağıdakı üç mənbə üzərində aparılan seçmə və əvəzetmə əməliyyatı əsasında müəyyənləşdirilir.

§91. Şivələr. Ədəbi tələffüz normalalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan ən mühüm mənbə şivələrdir. Buna görə də bəzən belə sual da verilir. Ədəbi dil baxımından hansı şivə düzgündür və ədəbi tələffüz normaları üçün nümunəvi mənbədir?

Bu suala ümumiləşmiş halda belə cavab vermək olar ki, ədəbi dil normaları baxımından hər bir şivədə düzgün cəhətlər olduğu kimi, düzgün sayılmayan cəhətlər də vardır. Buna görə də təkliddə heç bir şivə ədəbi tələffüzün normalalarını müəyyənləşdirmək üçün yeganə, nümunəvi mənbə deyildir. Hətta bir sıra şivə qrupları üçün əlamətdar olan *udun, üz-güzüm, gələtdü, nöş, nödü, popağ, diyan, gələrsüz, gedşün, gedax, gəlx, ge cux, ateyin, qapıyı, murtda, bəji, gedəjam, dayna* və s. kimi bir sıra xüsusiyyətlər ədəbi tələffüz baxımından normal və məqbul nümunələr sayılır.

Lakin ədəbi tələffüz normalalarının müəyyənləşdirilməsində müxtəlif dil vahidləri ilə əlaqədar olaraq bu və ya digər dərəcədə şivələrin hamısından istifadə olunur

Bes şivələrdən hansı yollarla istifadə olunur?

Əlbəttə, seçmə və əvəzetmə əməliyyatı burada da əsasdır, həm də bu əməliyyat dildən şüurlu surətdə istifadə edənlər tərəfindən aparılır. Belə əməliyyatda isə mərkəzləşdirmə prosesinin xüsusi əhəmiyyəti və rolu vardır.

Mərkəzləşdirilmə dedikdə, ədəbi dil baxımından ictimai-siyasi, mədəni mərkəz ilə əlaqədar şərait nəzərdə tutulur. Belə mərkəzləşdirilmə də əsasən iki pillə üzrə olur:

Birinci pillə bu və ya digər rayon mərkəzi olan şəhərin, qəsəbənin ətrafındakı kənd şivələrinin rayon mərkəzində qovuşma və ümumiləşmə pilləsidir. Bu pillədə xüsusən Naxçıvan, Şuşa, Gəncə, Qazax, Şəki, Şamaxı, Bakı, Lənkəran kimi şəhərlərin rolunu qeyd etmək lazımdır.

İkinci pillə isə əsasən şivə qruplarının ümumi mərkəzdə – paytaxtda qovuşma və ümumiləşmə pilləsidir. Bu baxımdan, demək olar ki, ümumxalq Azərbaycan dili şivələrinin heçiqi mənada mərkəzləşdirilməsi ikinci pillədə olur.

Buna görə də ədəbi tələffüz normalalarının müəyyənləşdirilməsində məhz mərkəzləşdirilmə yolu ilə formalaşan paytaxt tələffüzü əsas mənbələrdən sayılır. Burada belə bir cəhəti də qeyd edək ki, Bakı şəhərində formalaşan paytaxt tələffüzü üçün məhəlli Bakı şivəsi əsas olmamışdır və paytaxt tələffüzü bir sıra əlamətdar cəhətləri görə məhəlli Bakı şivə tələffüzündən əsaslı surətdə fərqlənir.

Paytaxt tələffüzü əsasən qurultaylarda, konfranslarda, məktəblərdə Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalıları tərəfindən həm birinci pillədə, həm də xüsusən ikinci pillədə aparılan seçmə, əvəzetmə əməliyyatı nəticəsində respublikanın paytaxtı olan Bakı şəhərində qovuşdurulan, ümumiləşdirilən və mərkəzləşdirilən tələffüzdür.

Mərkəzləşdirilmənin mahiyyətini və əlamətlərini aydınlaşdırmaq üçün bir neçə faktı nəzərdən keçirək

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində belə bir fonetik əlamət vardır ki, əsasən iki və ikidən artıq həcalı sözlərin sonunda ancaq kar samitlər işlənir. Buna görə də sözlərin sonuna bitişən bir sıra şəkilçilərin də axırında kar samit olur. Bu xüsusiyyət hətta muasır orfoqrafiya qaydalarına görə cingiltli samitin hərfi işarələri ilə yazılan söz və şəkilçilərin qarlaşmış halda tələffüzü üçün ədəbi tələffüz normalası kimi qəbul olunmuş və ümumiləşdirilmişdir. Buna görə də müasir ədəbi tələffüz normasına əsasən bir sıra sözlərin və şəkilçilərin sonundakı *q* öz məxrəcində deyil, qarlaşmış halda, daha doğrusu *x* məxrəcində tələffüz olunur: *papaq – papax, otaq – otax, aldığ – aldix, olacaq – olacax* və s.

Eyni esada *c, z, g* samitləri də bir sıra sözlərin sonunda qarlaşmış halda tələffüz olunur: *ağac – ağaç, bəkmaz – bəkməs, qəşəng – qəşənk* və s.

Burada belə bir məsələni də yada salmalıyıq ki, mərkəzləşdirilmədə seçmə və əvəzetmə əməliyyatı müəyyən prinsiplər əsasında aparılır. Bu prinsiplər isə dilin funksiyası, vahidləri və qanunları ilə üzvi surətdə bağlıdır.

§92. Yazı. Yazılı qolu olan ədəbi dilin tələffüz normalalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan mənbələrdən biri də yazıdır. Ümumiyyətlə, yazı dedikdə, həm yazılı ədəbi dil materialları, həm də əlifba sistemi və orfoqrafiya qaydaları nəzərdə tutulur. Buna görə də bəzən bu və ya digər bir sözün tələffüz normasını müəyyənləşdirərkən yazılı ədəbi dil materiallarının necə, hansı əlifba əsasında və hansı orfoqrafik prinsipə görə yazılmasını da nəzərə almaq lazım gəlir.

Məsələn, əgər biz müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *adam, ömür, qayda, fayda, ciit, toxum* kimi sözlərin nə zamandan Azərbaycan dilində, əslində fərqli halda, indi tələffüz etdiyimiz normaya müvafiq tələffüz olunduğunu yalnız şivələrə əsasən deyil, yazıya da əsaslanaraq müəyyənləşdirmək istəyinkəsə, yazılı mənbələrə müraciət etməliyəm. Bu məqsədlə M F Axundzadənin əsər-

lərini nəzərdən keçirdikdə, belə bir faktla qarşılaşırıq ki, o, yazı məsələlərindən danışarkən bir sıra alınma sözlərin, o cümlədən *adam, toxum, cüt, qayda* kimi sözlərin artıq o zaman belə azərbaycancalaşmış halda tələffüz olunduğunu qeyd edir və belə də yazılmasını lazım bilir.

Bir qədər əvvəlki mənbələrə də nəzər saldıqda, Vidadi, Vaqif şeirlərində *heyif, ömür, fayda, adam* sözlərinin indi tələffüz etdiyimiz çalarlıqda işləndiyini təsdiqedicə faktlara rast gəlirik; məsələn:

Heyif oldı, ömür getdi badırlara (M.V.Vidadi).

Heç sövdəgər fayda bulmaz bu yerdə (M.P.Vaqif).

Adamlıq ədası heyif ki, yoxdur (M.P.Vaqif) və s.

Deməli, bu sözlərin hələ XVIII əsrdən azərbaycancalaşmış halda tələffüz olunduğunu təsdiq və təsbitedicə belə faktlardan həmin sözlərin müasir ədəbi dildə də bu cür tələffüz edilməsini müəyyənləşdirərkən istifadə etmək lazımdır. Xüsusən əvvəlki dövrlərdə yazılmış əsərləri həm düzgun oxumaq, həm də belə əsərlərdəki sözlərin, ifadələrin tələffüz normalarını müəyyənləşdirərkən belə mənbələrə daha çox əsaslanmaq zəruridir. Lakin müasir ədəbi tələffüz normalarını müəyyənləşdirərkən daha çox müasir yazı və orfoqrafiyadan bir mənbə kimi istifadə olunur.

Bu baxımdan müasir Azərbaycan yazı sistemi, orfoqrafiya qaydaları tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsində olduqca əlverişli bir mənbədir. Məlum olduğu kimi, müasir Azərbaycan yazı qaydaları, xüsusən sözlərin və şəkilçilərin orfoqrafiya qaydaları yazı ilə tələffüz arasında ciddi fərqlərin aradan qaldırılması prinsipi əsasında qurulmuşdur. Buna görə də indi tələffüz normalarını müəyyənləşdirərkən, hətta demək olar ki, bir çox söz və şəkilçilər yazıldığı kimi də tələffüz edilməlidir. Bunu təsdiq etmək üçün aşağıdakı sözləri nümunə göstərmək olar; məsələn. *mən, sən, o, biz, siz, bu, belə, bir, üç, beş, on, yüz, min, qara, göy, sarı, dağ, dərə, təpə, baş, əl, qol, üz, göz, al, qal, sal, bil, gəl, get, gör, sil, öz, danış, vuruş, görüş* və s. kimi yuzlərcə söz yazıldığı kimi də tələffüz olunur. Bu baxımdan, bəzi təkhecalı sözlərin son səsliəri istisna edilərsə, demək olar ki, ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbi dilindəki təkhecalı sözlər, xüsusən luğəvi şəraitdə, yazıldığı kimi də tələffüz edilir.

Bunlardan başqa, müasir Azərbaycan ədəbi dili luğət tərkibində olan bəzi alınma sözlərin də, xüsusən yazı vasitəsi ilə danışığa köçürülən sözlərin, o cümlədən terminlərin və qısaltma sözlərin də tələffüz

füzü eksenən yazı ilə əlaqədar olur və daha çox yazılışlarına muvafiq çalarlıqda tələffüz edilir.

Müasir Azərbaycan dilində bir sıra adlar, xüsusən yer və tayfa – xalq adları da var ki, bunların yazılışı dilin daxili qanunlarına o qədər də uyğun gəlmir. Lakin buna baxmayaraq, belə sözlərin əsasən yazılışına uyğun çalarlıqda tələffüzü məsləhətdir: *Azərneft, Azərbaycan* və s.

§93. Ənənəvi və acnəbi mənbələr. Ədəbi tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan mənbələrdən biri də ənənəvi və acnəbi tələffüz normalarıdır. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən aşağıdakı sözlərin tələffüzünü nümunə göstərmək olar. Məsələn, *sovet, kolkoz, komsomol* sözlərində [*so*], [*kol*], [*kom*] hecalarındakı *o*-nun *a* çalarlığında tələffüz edilməsi rus dilinin ədəbi tələffüz norması ilə əlaqədardır.

Beləcə də bir sıra alınma sözlərdə *k* hərfinin *k'* məxrəcində tələffüz edilməsi də məhz həmin sözlərin mənsəcə mənsüb olduğu dildə və ümumən Avropa dillərində, rus dilində məqbul sayılan tələffüz norması ilə əlaqədardır. Buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi tələffüz normasını müəyyənləşdirərkən həmin mənbə nəzərə alınmış və belə sözlərin yazılışında *k* hərfinin müəyyən şəraitdə *q* samitinin qarşılığı məxrəcinə müvafiq, yəni *k'* çalarlığında oxunması və tələffüz edilməsi normal sayılır *lek'sik'a, fonetik'a, k'ollektiv, k'osmos, subyek't, ak'tiv* və s.

XIX əsrdən Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş bir sıra sözlərin tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsində bu mənbədən istifadə olunur. Bəzən klassik ədəbi dildə işlənmiş müəyyən söz, ifadəni bu və ya digər məqsədlə müasir dildə danışanlar, yazanlar işlədirlər ki, belə sözlərin tələffüzündə ənənəvi və ya acnəbi çalarlıq nəzərə alınır. Məsələn, məqamına görə eyni söz iki cür tələffüz olunur: *əba – aba, avam – əvam* və s.

TƏLƏFFÜZ VASİTƏLƏRİ

§94. Əsas vasitələr. Tələffüz mənalı səsənmə prosesidir, mənalı səsənmə isə tələffüz vahidlərinin fonetik qabıqda nitq vahidləri halında formalaşaraq təzahürü deməkdir.

Buna görə də dil səsələrinin iki əsas növü – saitlər və samitlər mənalı səsənmə üçün, yeni tələffüz üçün də əsas vasitələrdir və

tələffüzün əlamətdar xüsusiyyətləri, normaları məhz həmin vəsi-tələr: n bu və ya digər məqamda necə, hansı çalarlıqda mənalı sə-lənməsi ilə müəyyənləşir.

§95. Saitlər. Azərbaycan ədəbi tələffüzünün əsasları baxımın-dan sait səslərin orfoepik normalarının müəyyənləşdirilməsi birinci dərəcəli şərtlərdəndir. Saitlər dilin lüğət və qrammatik vahidlərini formalaşdırıb təzahür etdirən ön mühüm fonetik ünsürləridir. Buna görə də eyni saitin müxtəlif samitlə birləşməsindən və ya müxtəlif saitin eyni samitlə birləşməsindən fərqli mənalı ifadə edən sözlər-in, qrammatik vahidlərin tələffüzü də əsasən saitlərin köməyi ilə for-malaşır. Bu baxımdan aşağıdakı sözləri nəzərdən keçirək: *al, ol, el, əl, il, öl, ad, od, öd, ud, at, ot, et; ət, it, öt; az, iz, öz, üz; an, on, un, en, ən, ön, ün, kal, kol, gəl, gül, dan, don, dön, din, dən, dün* və s.

Əsasən saitlərlə bağlı olan bir sıra qanunların, o cümlədən hələ də idarəedici qüvvəsini saxlayan saitlə ahəngi və saitlərlə samitlə ahəngi qanunlarının məna və ahəngdarlıq baxımından, xüsusən şəkilçilərin həm yazılışında, həm də tələffüzündə çox mühüm rolu vardır. Bu qanunlar bir sıra şəkilçilərdə, nəinki saitlərin, hətta samit-lərin müxtəlifləşməsinə və şəkilçilərin bir neçə variantlı olmasına, eləcə də bir sıra sözlərdə bu və ya digər samitin hansı çalarlıqda tələf-füz olunmasına istiqamətverici təsir göstərir; məsələn: *-maq, -mək, -lıq, -lik, -luq, -lük, -acaq, (-yacaq), -əçək, (-yəçək)* və s. kimi şəkil-çilərin belə variantları, yaxud söz sonunda *q* və *k* samitlərinin müəy-yən məqamda *ğ, y* samitləri ilə əvəzlənməsi, hətta bir sıra alınma sözlərdə *k* hərfini bəzən *k'* kimi (*kolxoz, akademiya*), bəzən isə *k* kimi (*kino, jaket*) tələffüz olunması məhz saitlərin təsirlə tələbatı nəticəsidir.

Belə bir faktı da yada salmalıyıq ki, ədəbi tələffüz ancaq ayrı-ayrı sözlərin düzgün tələffüzü ilə məhdudlaşmış, burada ayrı-ayrı ifadə-lərin və cümlələrin də tələffüzü nəzərdə tutulur.

Məhz bu baxımdan yanaşdıqda yenə saitlərin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Çünki burada vurğu və intonasiya ilə əlaqədar olaraq, saitlərin vurğulu, vurğusuz, ucadan, alçaqdan, uzadılaraq, qısaldıla-raq, cütavazlı, təkavazlı tələffüzü zəruri olur.

Bütün belə cəhətləri nəzərə aldıqda tamamilə aydın olur ki, ədəbi tələffüzdə saitlərin xüsusi nəzərə alınması zəruridir. Məhz buna görə də saitlərin tələffüz normalarından ümumiləşdirilmiş halda deyil, ayrı-ayrılıqda bəhs etmək lazımdır.

§96. Samitlər. Orfoepik normalar baxımından samitlərin tələf-füzünün dəqiqləşdirilməsi də çox vacibdir. Samitlər, demək olar ki,

dilin maddi əsasını təşkil edən ünsürlərdir. Buna görə də samitlərin dəyişməsi dilin əsas vahidləri hesab olunan sözlərin dəyişməsinə, bu isə sözlərlə ifadə olunan mənalının dəyişməsinə səbəb olur. *at, ad, al, az, aş, as, aç, ac, an, ar, ağ; lal, çal, şal, sal, nal, zal, qal, hal, yal, fal, kal, and, alt, ard, art, qal, qar, qan, qaz, qaç, qac* və s.

Bu nümunələrdən aydınca görünür ki, eyni məqamda işlənən ayrı-ayrı samitlər və ya müxtəlif məqam və şəraitdə işlənən eyni samit müxtəlif mənalı sözlərin maddi əsasını təşkil etmiş və bu maddi əsaslar üzrə sözlər saitlər vəsiti ilə formalaşmışdır. Məhz buna görə də samitləri dilin maddi vəsaiti, saitləri isə dilin forma-laşdırıcı vəsaiti adlandırmaq olar.

Samitlərin keyfiyyəti, kəmiyyəti sözlərin və morfoloji vahidlərin hansı mənada işlənilməsi üçün əsas olduğu kimi, samitlərin tələf-füzü də sözlərin və morfoloji vahidlərin hansı mənada anlaşılması üçün əsasdır.

Belə bir əlamətdar halı qeyd edək ki, samitlərin hamısı sözlərdə və morfoloji vahidlərdə eyni məqamda, eyni şəraitdə və eyni dərəcədə işlənilmir. Məsələn, Azərbaycan dilində *ğ* samiti sözün başında işlənilmir; lakin bir sıra şəkilçilərin əvvəlində işlənir: *-ği, -ğu, -ğın, -ğın (çalğı, sorğu, qızğın, yorğun)* və s.

Eləcə də əsil Azərbaycan sözlərində, demək olar ki, *k, g* samit-ləri əsasən incə saitlərlə, *q, x, ğ* samitləri isə əsasən qalın saitlərlə yanaşı ola bilər.

Məhz buna görə də bəzi sözlərdə *k, g* samitləri ilə yanaşı gələnlərin qalın saitlərin tələffüzünə həmin saitlər az-çox təsir edir. Məhz buna görə də *Bakı* yazılsa da, əksəriyyət *Baki* tələffüz edir.

Xüsusən söz başında və söz sonunda samitlərin yanaşı gəlməsi Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun hal deyildir. Buna görə də bir sıra alınma sözlərdə belə məqamlarda olan yanaşı samitlərin tələf-füzündə müəyyən çalarlıqlara yol vermək lazım gəlir. Bəzən də söz daxilində yanaşı, qoşa samitlərin bir-birinə təsir nəticəsində belə samitlərdən biri zəifləyir və ya başqa bir çalarlıqla tələffüz olunur. Samitlərin tələffüzündə belə hallar çoxdur və ədəbi tələffüzdə bun-ların bir qisminin nəzərə alınması zəruridir. Məhz buna görə də samitlərin hər cür məqam və şəraitdə necə tələffüz edilməli olduğunu dəqiq aydınlaşdırmaq üçün onları da ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirtmək lazımdır.

TƏLƏFFÜZ ŞƏRAİTİ

§97. Başlıca şərait haqqında. Ümumiyyətlə; orfoepiya müxtəlif məqam və şəraitdə işlənən sözlərin qabığına təşkil edən səslərin yerinə görə necə, hansı məxrəcdə, hansı çalarlıqda tələffüz normaları sistemdir. Buna görə də bu normaların xüsusiyyətlərini, əlamətdar cəhətlərini dəqiqləşdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, dildeki sözlərin əsas növlərini, işlənmə məqam və şəraitini, fonetik tərkibini nəzərə almalıyıq.

Söz dedikdə, bız söz köklərini, düzəltmə sözləri, müxtəlif şəkili qəbul edərək qrammatik əsasda dəyişilmiş sözləri, mürəkkəb sözləri, eləcə də söz birləşmələrini təşkil edən sözlərin baş hərfləri və ya ilk hissələri tərkibindən düzəldilmiş qısaltma sözləri bu ad altında tanıyıraq. Belə sözlər isə söz birləşmələrində, ifadələrdə, cümlələrdə müxtəlif məqam və şəraitdə işlənir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, orfoepik normaları müəyyənləşdirmək üçün dil vahidlərinin tələffüzünü lüğəvi, qrafik və qrammatik olmaq üzrə xüsusən üç şərait əsasında nəzərdən keçirmək vacibdir.

Lüğəvi şərait dedikdə, əsasən səslərin söz daxilindəki yeri və məqamı ilə əlaqədar olaraq necə tələffüz ediləcəyi qayda-qanunları nəzərdə tutulur.

Qrafik şərait dedikdə, müxtəlif idarə, təşkilat adlarını bildiren söz birləşmələrini, mürəkkəb adları, ifadələri təşkil edən sözlərin baş hərfləri, bəzən də ilk hissələri əsasında yazıda sabitləşdikdən sonra şifahi ədəbi dilə köçürülmüş qısaltma sözlərin tələffüz qaydaları nəzərdə tutulur.

Qrammatik şərait dedikdə, sözlərin morfoloji vasitələrlə dəyişilməsi, sintaktik qaydalarla formalaşan müxtəlif tərkiblərin, birləşmələrin bir vahidi kimi işlənən sözlərin, morfemlərin xüsusən əvvəlindəki və ya sonundakı səslərin necə tələffüz ediləcəyi qayda-qanunları nəzərdə tutulur.

Burada belə bir cəhət nəzərə almaq lazımdır ki, qrammatik şəraitdən asılı olaraq sözün hətta kökündəki bu və ya digər səs tələffüzü dəyişilsə, belə tələffüz lüğəvi şərait tələffüzü hesab olunmur. Eləcə də müəyyən şəkili qəbul edərək, yaxud müəyyən sözlə yanaşaraq qrammatik şəraitdə işlənən sözün tələffüzündə heç bir dəyişiklik olursa, həmin sözün tələffüzü lüğəvi şərait əsasında tələffüz

sayılır. Bu vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün *kitab* sözünü nəzərdən keçirək. Lüğəvi şəraitə görə *kitab* sözünün sonundakı *b* bir qədər karlaşmış halda *b*, yeni *p* çalarlığında tələffüz olunur. Həmin sözlə samit səslə başlanan şəkili bitişdirildikdə və ya söz yanaşdırıldıqda, sonundakı *b* yenə *p* çalarlığında tələffüz olunur. Deməli, qrammatik şərait tələffüzü dəyişdirmir: *kitabsız, kitabda, kitab var, kitab satır*. Lakin *kitab* sözünə səslə başlanan şəkili bitişdirildikdə və ya söz yanaşdırıldıqda, qrammatik şəraitin təsiri ilə sonundakı *b* səsi lüğəvi şəraitə olduğu kimi karlaşmış halda deyil, əsil məxrəcinə müvafiq, yeni cingiltli bir səs kimi tələffüz olunur: *kitabı, kitaba, kitabın, kitab aldım, kitab azdır* və s.

Beləliklə, aydın olur ki, eyni sözün müəyyən qrammatik şəraitdəki tələffüzü ilə lüğəvi şəraitdəki tələffüzü eyniyyət təşkil edirsə, deməli, qrammatik şəraitdən asılı olaraq dəyişiklik baş verməyəcək və söz lüğəvi şərait tələffüzündə sabit qalır. Bəzən isə qrammatik şəraitdən asılı olaraq sözün tələffüzündə müəyyən fərq əmələ gəlir və beləliklə, söz lüğəvi şərait əsasında deyil, qrammatik şərait əsasında tələffüz olunur.

Burada nəzərə alınmalıdır ki, qrammatik şərait əsasında olan tələffüz sözün sonu, sözlə bitişən şəkili və sözün əvvəli ilə əlaqədar tələffüzdür. Sözün orta hissəsinin tələffüzü qrammatik şəraitə görə əsasən dəyişilmir və lüğəvi şərait əsasında olan normalara müvafiq qalır.

LÜGƏVİ ŞƏRAİTDƏ TƏLƏFFÜZ

§98. Səslərin lüğəvi şəraiti. Dilin ən kiçik vahidləri hesab olunan səslər əsasən sözün tərkib hissəsi halında işləniləndikdə mənalı vahidlərə çevrilir. Buna görə də tələffüz, birinci növbədə, səslərin söz qabığı keyfiyyətini kəsb etməsi ilə, yeni sözün üzvi-maddi hissələr kimi işlənilməsi ilə bağlıdır, səslərin belə lüğəvi şəraitdə işlənilməsi isə tələffüzün lüğəvi şəraitini təşkil edir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan sözlərin fonetik tərkibini nəzərdən keçirdikdə çox rəngarəng fonetik çalarlıqlarla qarşılaşırıq. Müasir ədəbi dildə sait və samit səslərlə başlanan və bitən sözlər vardır. Lakin diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, Azərbaycan dilində olan saitlərin və samitlərin hamısı sözün tərkibində, xüsusən sözün başında və sözün sonunda eyni dərəcədə işlənilir. Bəzi saitlər,

samitlər sözün hər yerində geniş dairədə işlənir. Bəzi saitlərin, samitlərin işlənilmə imkanı isə məhduddur, hətta elə sait, samit var ki, söz başında işlənilmir (*t* saiti, *ğ* samiti), bəzi saitlər də var ki, xüsusən əsil Azərbaycan sözlərində, ancaq ilk hecada işlənir, sonrakı hecalarda və sözlərin sonunda işlənilmir (*a*, *ö*, *e*) Belə saitlər alınma sözlərin hər yerində işlənir.

Azərbaycan dilinin əlamətdar cəhətlərindən biri də budur ki, söz başında və ya söz sonunda iki, üç yanaşı samit ola bilməz. Hətta XI əsrin məşhur turkoloqu Mahmud Kaşğari bu xüsusiyyətin ümumən türk dillərinə aid olduğunu ayrıca qeyd etmişdir (*alt*, *üst*, *alp* kimi bir neçə söz müstəsna) Buna görə də başqa dillərdən alınma sözlərin başında və ya sonunda yanaşı gələn samitlərin tələffüzündə şəraitdən və samitlərin növündən asılı olaraq az-çox dəyişiklik etmək lazım gəlir Hətta sonuncu samitlər bəzən ixtisar olunur: *dost* sözü *dos*, *kommunist* sözü *kommunis* kimi tələffüz olunur.

Azərbaycan dilinin əlamətdar cəhətlərindən biri də söz daxilində yanaşı saitlərin işlənilməsidir Lakin muasir Azərbaycan ədəbi dilində bəzi alınma sözlərdə yanaşı saitlər işlənir ki, belə sözlərin yanaşı saitlərlə yazılmasına baxmayaraq tələffüzündə dəyişiklik edilir

Sözün daxilində işlənən samitlərin məxrəclərindən asılı olaraq hansı saitlərlə yanaşı gələ bilməsi, eləcə də söz ortasında yanaşı samitlərin eyni məxrəcli yaxın və uzaq məxrəcli olması da belə fonetik tərkibli sözlərin tələffüzünə az-çox təsir göstərir. Yanaşı samitlərdən birinin məxrəci dəyişdirilir, bəzən hətta yanaşı samitlərdən biri tələffüz olunmur, ixtisara düşür. Bəzən isə, xüsusən alınma sözlərdə, eyni herfi işarə onunla yanaşı gədən saite görə başqa bir samit məxrəcində tələffüz olunur (*kino*, *kolxoz*). Beləliklə, bir daha aydın olur ki, sözlərin rəngarəng fonetik tərkibinə müvafiq halda sözlərin tələffüzündə də rəngarəng çalarlıqlara yol vermək lazım gəlir

Burada belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra sözlərin sonundakı və əvvəlindəki səslərin tələffüzü qrammatik şəraitdən asılı olaraq, yəni sözün şəkilçi qəbul etməsi ilə və ya başqa bir sözə yanaşması, yaxud qoşulması ilə əlaqədar olaraq dəyişilə bilər: *papaq* (*x*), *papağın*, *papağ al*. Lakin sözlərin orta hissəsini təşkil edən səslərin tələffüzü ancaq lüğəvi şərait əsasında müəyyənləşir və başqa şəraitdə də lüğəvi şəraitdə olduğu kimi tələffüz edilir. Buna görə, ümumiyyətlə, sözlərin necə tələffüz edilməsini müəyyənləşdirərkən, birinci növbədə, sözlərin fonetik qabığı ilə üzvi surətdə bağlı olan şəraiti, yəni lüğəvi şəraiti nəzərə almaq zəruridir.

Sözlərin fonetik qabığını formalaşdıran sait və samit səslərin söz daxilində hansı məqamda işlənilməsi ilə bağlı olaraq necə tələffüz edilməsi məhz lüğəvi şərait əsasında müəyyənləşdirilir. Bu şərait isə sözün tərkibində saitlərin, samitlərin hər hansı məqamda, yeni söz başında, söz ortasında, söz sonunda işlənilməsi ilə, həm də eyni məxrəcli, yaxın məxrəcli və ya uzaq məxrəcli səslərlə yanaşı olması ilə bağlıdır. Məhz buna görə də lüğəvi şəraitdə tələffüzü müəyyənləşdirərkən sözlərin tərkibindəki saitlərin və samitlərin belə məqamları əsas meyar kimi diqqət mərkəzində olmalıdır. Məhz bunu nəzərə alaraq lüğəvi şəraitdə tələffüz bəhsini saitlərin tələffüzü, samitlərin tələffüzü kimi iki əsas bölmədə nəzərdən keçirməyi daha müvafiq bildik.

SAITLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ. SAMITLƏRLƏ YANAŞI SAITLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

§99. A saiti. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ən çox işlənən saitlərdən biri *a* saitidir Buna görə də *a* saitin tələffüz çalarlığı çoxdur Ümumiyyətlə, muasir ədəbi dildə işlənən sözlərin bir qisminin əsli ilə əlaqədar fonetik təbiətindən, bir qisminə isə fonetik şəraitindən, bəzən də intonasiyon çalarlıqdan asılı olaraq müəyyən hecalardakı *a* saiti ya uzun (*aː*), ya qısa (*a*), ya adi (*a*), ya vurğulu (*á*), ya uzadılmış vurğulu (*ā*), ya da diftonqlaşmış *ou* kimi müxtəlif çalarlıqda tələffüz olunur.

A saiti aşağıdakı məqam və şəraitdə uzun tələffüz olunur:

1. Əsasən ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin tərkibində aşağıdakı məqamlarda olan *a* saiti bir qədər uzadılaraq tələffüz olunur.

a) Birinci, bəzən də ikinci hecadan sonrakı hecada incə saitlərdən, xüsusən *ə*, *e*, *i* saitlərindən biri gələrsə, ondan qabaqkı hecada olan *a* azacıq uzun tələffüz olunur: *a di*, *a lim*, *a ləm*, *ka.tib*, *sa kit*, *qa: bil*, *saːhil*, *ma.təm*, *ma ne*, *bəra bər*, *təra nə*, *ləya ˈqət*, *müha ribə*, *müda.fiə*, *müqaːvimət* və s

Qeyd Belə alınma sözlərdən bəziləri ahəng qanunu əsasında azərbaycancalığa da həlökət əslinə uyğun olaraq *a* saitin azacıq uzadılması ilə tələffüz olunur *za lım qa zi* və s Belə sözlər sorbost üslubda adi *a* ilə tələffüz olunur *qazı*, *zalıh* və s

b) Fars və ərəb dillərindən alınma sözlərin bəzisinə əslinə uyğun olaraq birinci hecadakı *a* saiti azacıq uzun tələffüz olunur: *a gah, a ram, a:sudə, qa:nun, qa:mus, ma:hur, na:mus* və s.

Qeyd Belə sözlər tədricən öz əslindən uzaqlaşır, dilimizin əsas fonetik sistemine – təbiətinə uyğunlaşaraq buradakı uzun *a* bu sözlərin bəzisinə adi *a* kimi tələffüz olunur. Lakin hələlik bu hal ümumi orfoepik normaya görə məqbul sayılmır, müstəsna hallarda ancaq sərbəst üslubda belə tələffüzə yol verilir: *agah, aram, namus, dava* və s.

c) Fars dilindən alınma bezi sözlərdə *ba-, na-* ön şəkilçilərdəki *a* saiti bir az uzun tələffüz olunur: *ba:həm, ba.hava, ba.məzə, na.dan, na.saz, na'gah, na dinc, na'tamam, na:xələf* və s.

Qeyd Belə şəkilçilərlə düzəlmiş bezi sözlərdə *a* saiti azərbaycancalaşmış halda, yeni *adi a* ilə tələffüz olunur. *nahaq, naxoş* və s.

ç) Bezi alınma sözlərdə vurğu sözün son hecasına deyil, əvvəlki hecalara, xüsusən baş hecaya düşərsə, həmin hecanın vurğulu saiti, o cümlədən vurğulu *a* azacıq uzadılaraq tələffüz olunur: *bāza, fāza, kābel* və s.

d) Ərəb dilindən alınma sözlərin bir qisminin əslində olan ayn (ع) səsi onunla yanaşı gələn saitin, o cümlədən *a* səsini uzadılması ilə əvəzlənir ki, belə sözlərdə uzun tələffüz olunan *a* orfoqrafiasına qaydasına görə *qoşa a* ilə yazılır: *saat, maaş, maarif, inşaat, camaat* və s.

Orfoepik qaydalara görə belə sözlərdə iki *adi a* kəmiyyətində – uzunluğunda deyil, bir *a* səsini azacıq uzadılmış kəmiyyətində tələffüz olunur: *sa.t, ma.ş, ta.m, ma'rif, inşa.t, cama:t* və s. Bununla belə, bu cür sözlərin heca bölgüsündə hər *a* bir hecanın əsası kimi tanınır və hətta sözün bir hissəsini ikinci sətərə keçirmək lazım gəldikdə, birinci *a* əvvəlinci sətirdə, ikinci *a* isə sonrakı sətirdə yazılır: *maaş – ma-aş* və s.

2. Vurğulu *a* saiti aşağıdakı hallarda azacıq uzadılaraq tələffüz olunur.

a) Təkidlə sadalanan sözlərin son hecasındakı *a* saiti bir az uzadılaraq tələffüz olunur: *atā, anā, gardāş, yoldāş, vətəndāş, sirdāş* və s.

Qeyd. Belə hallarda saitin uzadılması, əsasən tam üslubun əlamətdar cəhətidir, sərbəst üslubda uzadılma vacib deyil.

b) Sual sözü və sual şəkilçisi olmayan sual cümlələrində xəbərin son hecasındakı *a* saiti sual intonasiyası çalarlığı ilə qovuşaraq azacıq uzun tələffüz olunur *Belə ola.r? Kişi də ağlaya r? Sən oxuyursa.n? Oxumara m?*

3. Əgər sözün ikinci hecasını təşkil edən *a* saitindən sonra üçüncü hecanı təşkil edən *o* və ya *u* saitindən əvvəl *v* samiti olarsa, tələffüz zamanı *v* samiti düşür. *A* saiti isə sonrakı *o* və ya *u* saiti ilə qovuşmuş halda *ou* diftonqu çalarlığında azacıq uzadılaraq tələffüz olunur. *yasavul – yasoul, qaravul – qaroul* və s.

II *A* saiti aşağıdakı hallarda qısa tələffüz olunur:

1. Vurğusuz və vurğulu *a* saitləri ilə düzəlmiş cüthəcəli sözlərin ilk örtülü hecasındakı vurğusuz *a* azacıq qısa tələffüz olunur. *qa r-daş, qa rā, ba bā, xa.lā, ta.lā, ta.lān, qa yā, qa zān, qa rğā* və s.

2. İkiden artıq hecalı sözlərdə vurğulu hecadan əvvəlki hecada olan *a* səsi azacıq qısa tələffüz olunur: *qara çı, qara nquş, aza çıq, dağa.rcıq, kama.nçā, tapa nçā* və s.

Qeyd Əgər *a* saiti olan hecadan əvvəlki hecadakı sait qısa tələffüz olunursa, vurğusuz *a* saiti adi halda tələffüz olunmalıdır *ki tabça, si lahdaş* və s.

Başqa şərait və məqamlarda *a* saiti əsasən adi kəmiyyətdə tələffüz olunur.

Ümumiyyətlə, dilimizin təbiətinə və əsas qanununa uyğun olaraq sözlərin son hecasındakı *a* saiti vurğulu, əvvəlki hecalardakı *a* saiti isə vurğusuz tələffüz olunur.

§100. *I saiti*. Azərbaycan ədəbi dilində *i* saiti nisbətən az işlənən saitlərdəndir. Bu saitin əlamətdar cəhətlərindən biri də budur ki, o əsasən Azərbaycan sözlərində işlənir və söz köklərinin başında olmur. Elə buna görə də *i* saitinin tələffüz çalarlığı da məhduddur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik qaydalarına görə *i* saiti əsasən adi kəmiyyətdə, vurğulu və ya vurğusuz, bəzən azacıq uzadılaraq, bəzən isə daha qapalı, yeni *i* çalarlığında tələffüz olunur. Bu baxımdan *i* saitinin xüsusən aşağıdakı məqam və şəraitdə tələffüzünü nəzərə almaq lazımdır:

I. *I* saiti aşağıdakı hallarda azacıq uzadılaraq tələffüz olunur:
1. Təkidlə sadalanan sözlərin son hecasındakı *i* saiti azacıq uzadılaraq tələffüz olunur: *qı:r*, *yı.ğ*, *qırmızı.*, *sarı.*, *yaşı l* və s.

2. Sual şəkilçisi və sual sözü olmayan sual cümlələrində xəbərin son hecasındakı *i* saiti azacıq uzadılaraq tələffüz olunur: *O bir şey yazı:r? Heç yazmı:r? Axtardığın kitabı tapdı.n? Nəyi, kitabı.?*

II. *I* saiti aşağıdakı hallarda az və ya çox qısa tələffüz olunur.

Vurgulu saitlə başlayan şəkilçi bitişdirərkən birinci hecası *a* ilə bitən bir qrup ikihecalı sözün ümumən cingiltili, xüsusən sonor samitlərdən bu və ya digəri ilə örtülən və qapalılışan ikinci hecasındakı vurgulu *i* saiti ya çox qısalıb düşür, ya da azacıq qısa tələffüz olunur:

a) *i* saiti düşən sözlər: *alın – almı*, *qarın – qarnı*, *qayın – qaymı*, *bağır – bağrı*, *ağız – ağzı* və s.

b) *i* saiti qısalan sözlər: *bayıl – bayı.la*, *balıq – balı.ğa*, *çadır – çadı.rı – çadı.rın* və s.

III Fonetik şəraitə görə *i* saiti bəzən daha qapalı, əksərən isə adi kəmiyyətdə tələffüz olunur:

a) sözün sonundakı *i*-dən əvvəl dilönü və dil-dış samitlərdən, xüsusən *ş*, *ç*, *k* samitlərdən biri olarsa, *i* saiti daha qapalı, dilönü məxrəcində *i* çalarlığında tələffüz olunur: *Baki*, *naşi*, *kaşi*, *yaxşi*, *qayçı* və s.;

b) başqa hallarda *i* saiti, ümumiyyətlə, son hecada vurgulu, baş və orta hecalarda isə vurgusuz, adi kəmiyyətdə tələffüz olunur: *qızıl*, *qıfıl*, *artıq*, *sırtıq*, *ciğir* və s.

§101. *O* saiti. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *o* saiti əsil Azərbaycan sözlərində əsasən birinci hecada, alınma sözlərdə isə bütün hecalarda işlənir. Buna görə də *o* saiti əksərən adi kəmiyyətdə vurgusuz, bəzən isə vurgulu olur. Sözlərin əslindən, fonetik tərkibindən, bəzən də intonasiya və məna çalarlığından asılı olaraq *o* saiti uzadılmış və ya diftonqlaşmış halda da tələffüz olunur.

I. Aşağıdakı hallarda *o* saiti azacıq uzadılaraq tələffüz olunur:

1. Sözün *ov* fonetik tərkibi ilə bitən birinci örtülü hecasındakı *v* samiti düşür, *o* saiti isə uzun tələffüz olunur: *do.şan* (dovşan), *do.ğa* (dovğa), *lo.ğa* (lovğa), *ço.dar* (çovdar), *so.qat* (sovqat) və s.

Qeyd Burada uzanan *o* səsinə sona doğru azacıq *u* çalarlığında, daha doğrusu, bir qədər *o.ü* diftonqu çalarlığında tələffüz etmək məsləhətdir *ço.udar*, *do.uşan* və s.

2. Azərbaycan ədəbi dilində *ov* fonetik tərkibi ilə bitən bir neçə söz var ki, bunların da tələffüzündə *v* hərfi düşür, *o* saiti *ou* çalarlığında azacıq uzadılır: *pi.ou*, *al.ou*, *buz.ou*, *qır.ou* və s.

3. Alınma beynəlxalq terminlərin bir qismində, xüsusən *loq* hecası ilə bitən sözlərdə həmin hecadan əvvəl gələn vurgulu *o* saiti azacıq uzun tələffüz olunur: *fil.oloq*, *texn.oloq*, *leksik.oloq* və s.

Qeyd Əgər belə sözlərin sonundakı *loq* morfemindən *logiya* morfemi düzəldilərsə, əvvəlki *o* adi halda, *logiya* morfemindəki *o* saiti vurgulu və azacıq uzadılaraq tələffüz olunur *filol.ogiya*, *fonol.ogiya* və s.

4. Təkidlə sadalanan sözlərdəki vurgulu *o* saiti azacıq uzadılaraq tələffüz olunur: *o i*, *o.x*, *o.d*, *yo.l*, *qo.l*, *so l* və s.

II. Başqa hallarda *o* saiti adi kəmiyyətdə ya vurgulu, ya da vurgusuz tələffüz olunur: *on*, *don*, *odun*, *otaq*, *soba*, *çoban*, *oyun*, *qoyun* və s.

Qeyd Burada belə bir halı yada salmaq lazımdır ki, dilimizə rus dili vasitəsilə keçən bir sıra sözlərin tələffüzündə rus dili tələffüz normasına uyğun olaraq *o* saiti *a* ilə əvəzlənir: *kalkoz*, *savxoz*, *savet*, *kallektiv*, *kammunist*, *kamsamol* və s.

Belə sözlərdə vurgusuz *o* saitin tam *a* halında deyil, daha açıq *o* kımı, yəni azacıq *a* çalarlığında tələffüzü məsləhətdir¹

§102. *U* saiti. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *u* saiti hər məqamlarda işlənən saitlərdəndir və Azərbaycan dilindəki sözlərin çoxunda adi kəmiyyətdə həm vurgulu, həm də vurgusuz tələffüz olunur. Çox məhdud miqdarda sözün tərkibində *u* saiti azacıq uzun və ya azacıq qısa tələffüz olunur ki, bu da əsasən aşağıdakı şərait və məqamlarla əlaqədardır:

¹ И Аванесов Русское литературное произношение М., 1958, стр 32, 139

I. Uzun tələffüz olunur:

1 Ərəb və fars dillərindən alınmış bəzi sözlərdə incə saitlə formalaşan hecalardan əvvəlki hecada olan *u* saiti azacıq uzun tələffüz olunur: *ümü'mi, xüsu:si, asu'də, nümu.nə, Füzü:li* və s.

2 Təkidlə sadalanan sözlərdəki vurğulu *u* saiti azacıq uzadılaraq tələffüz olunur: *düz, büz, qoyün, quzú, toyux* və s.

3 Sual şəkilçisi və sual sözü olmayan sual cümlələrinin xəbərindəki sonuncu hecada olan *u* saiti də azacıq uzun tələffüz olunur: *Bələ olu r? Kitabı sən də oxudu.n? və s.*

4 Əslində vurğulu və ya vurğusuz uzun *u* ilə tələffüz olunan bəzi sözlərdə əslinə uyğunluq mühafizə olunur: *tu.fan, Tu la, du.ma* və s.

II. Qısa tələffüz olunur:

1. Söz başında olan vurğusuz *u* saiti ikinci hecadakı vurğulu qalın saitin təsiri ilə azacıq qısalmış halda tələffüz olunur: *u.cá, u.şáq, u.cúz, u.záq, u.tán, u.zán* və s.

2 Birinci hecası *o* və ya *u* ilə bitən, ikinci hecası cingiltili və xüsusən sonor samitlə örtülən və qapalılaşan bir qrup ikihecalı sözlərdə vurğulu saitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə şəkilçi bitişən ikinci hecadakı *u* saiti ya tamam qısalıb düşür, ya da azacıq qısa tələffüz olunur: *burun – onun burnu, boyun – onun boynu, boynuna bax, oğul – oğlu, oğula, qoyun – qoynuna bax, oyun – oyu nun əvvəli* və s.

§103. *Ə saiti*. I. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ə* saiti də sözün hər yerində işlənən səslərdəndir. Ümumiyyətlə, *ə* saiti Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərin və şəkilçilərin əksəriyyətində adi kəmiyyətə, vurğulu və vurğusuz tələffüz olunur: *əl, ələk, əlcək, gəl, dər, dərə, çəmən, kallə, yasəmən, çiçək, kəpənək, tapə, tapəl, gələcək, kəndlərdə* və s.

II. *Ə saiti* aşağıdakı hallarda azacıq uzun tələffüz olunur:

1 Xüsusən ərəb dilindən alınma bir sıra sözlərin əslində olan və ayn (*ع*), həmzə (*ع*) adlı hərfi işarələrlə yazılan boğaz səsi düşdüyündən, ondan əvvəlki *a* çalarlıqlı sait səslər azərbaycanca əksərən uzadılmış *ə* kimi tələffüz olunur: *ə'la, bə'zi, və'də, mə'lum* və s.

2 Sual şəkilçisi, sual sözü olmayan sual cümlələrinin xəbərlərində və sual intonasionalı sözlərdə sonuncu hecadakı *ə* səsi azacıq uzun tələffüz olunur: *Mən gərək tak gedə.m? Evə ? İkimiz bərabər r?*

3 Təkidlə sadalanan sözlərin son hecasındakı *ə* saiti azacıq uzadılaraq tələffüz olunur: *qələ:m, dəfiə:r, kimlə:r? Həsə:n, Azə:r, mə:n, sə n* və s.

§104. *E saiti*. I. Müasir Azərbaycan dilində *e* saiti ən az işlənən saitlərdəndir. Ümumiyyətlə, *e* saiti sözlərin ilk hecasında, bəzi alınma sözlərdə isə sonrakı hecalarda da işlənir.

Sözlərin tərkibində *e* saiti, əsasən, adi kəmiyyətdə ya vurğulu, ya da vurğusuz tələffüz olunur *el, bel, tel, get, keç, elə, belə* və s.

Bir neçə alınma sözdə ikinci hecada olan vurğusuz *e* səsi son dərəcə qısaldılmış halda tələffüz olunur. Buna görə də belə sözlərdə, xüsusən sərbəst üslubda, qısaldılmış *e* saiti ixtisar olunur. Məsələn, *telefon, teleqraf* sözləri *telfon, telqraf* kimi tələffüz olunur. *Teleskop, televizor* sözlərində isə ikinci *e* qısaldılmış halda *i* çalarlığında tələffüz olunur: *teli skop, teli vizor* və s.

II. *E saiti* aşağıdakı hallarda azacıq uzun tələffüz olunur:

1. Ərəb dilindən alınma bəzi sözlərin əslində olan və (*ع*), (*ع*) kimi hərfi işarələrlə yazılan boğaz səsi düşdüyündən, ondan əvvəlki yarımçaçı *e, i* və bəzən qapalı *e* əvəzinə azərbaycanca azacıq uzadılmış *e* tələffüz olunur. *e.lan, e.mal, e.zam, e'tiraz, e.tiqad, e.tiraf, e.caz, me.yar, ne.mat, me.mar* və s.

2 Bəzi alınma sözlərdə olan güclü vurğulu *e* azacıq uzadılaraq *ē* kimi tələffüz olunur *ē.ra, ē.tika, ē.pos, estētika* və s.

3. Sual şəkilçisi, sual sözü olmayan sual cümlələrinin xəbərində və ya sual intonasionalı sözlərdə sonuncu hecadakı *e* azacıq uzun tələffüz olunur: *Mağazadan nə aldın, jake t?*

4 Təkidlə sadalanan sözlərin son hecasındakı *e* saiti azacıq uzadılaraq tələffüz olunur: *e l, te l, ye l, se l, be l* və s.

§105. *İ saiti*. Müasir Azərbaycan dilində *i* saiti sözlərin hər yerində işlənən şərait və məqamla əlaqədar surətdə ya vurğusuz, ya da vurğulu tələffüz olunan saitlərdəndir. Vurğulu *i* iki və ikidən artıq hecalı sözlərin əksərən son hecasında olur. Təkhəcalı sözlərdə isə vurğusuz *i* olur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərin əksəriyyətində *i* saiti adi kəmiyyətdə, bəzi sözlərdə isə ya azacıq uzun, ya da azacıq qısa tələffüz olunur.

I. *İ saiti* aşağıdakı hallarda azacıq uzun tələffüz olunur:

1. Fars dilindən alınma *bi-* ön şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərdə həmin şəkilçinin *i* saiti azacıq uzun tələffüz olunur: *bi tərəf, bi savad, bi-huş, bi xəbər, bi çarə, bi-xatər, bi şəraf* və s.

2. Bir sıra alınma sözlərin ilk və ya orta hecalarında *i* saiti əslinöyğunluq çalarlığından azacıq uzun tələffüz olunur: *şi. və, ni zə, aqi da, qəsi da, si ma və s.*

3. Azərbaycan dilində bezi köməkçi sözlərin başında *i* saiti azacıq uzun tələffüz olunur: *i di, i miş, i kən, i sə, i lə və s.*

Qeyd Bu sözlərdəki *i* saitinin uzun tələffüzü daha çox tam üslubla bağlıdır, sərbəst üslubda isə adi kəmiyyətdə tələffüz olunur

4. Təkidlə sadalanan sözlərdə və sual şəkilçisi, sual sözü olmayan sual cümlələrinin xəbərlərində və ya sual intonasiyalı sözlərdə sonuncu hecadakı *i* saiti azacıq uzadılaraq tələffüz olunur: *bi r, iki, yeddi., səkkiz, si z, bi z, Əli, Vəli* və s.

II *İ* saiti aşağıdakı hecalarda azacıq qısa tələffüz olunur:

1. İki və ikidən çox hecalı sözlərin başında gələn vurğusuz *i* azacıq qısa tələffüz olunur: *i ki, i nək, i pək, i sti* və s.

2. Bezi alınma sözlərin son hecasında vurğulu qalın sait olarsa, ondan əvvəl gələn hecadakı *i* saiti azacıq qısa tələffüz olunur: *ki tab, xi tab, iştı rak, inqi lab, inti.zam, inti bah* və s.

Qeyd Belə sözlərin başlanğıcında olan *i* adı kəmiyyətdə tələffüz olunur Sərbəst üslubda qısa da tələffüz etmək olar Bezi alınma sözlər var ki, bunlar əslinə uyğun olaraq birhecalı yazılır *əmr, sədr* və s Lakin belə yazılmalarına baxmayaraq bu sözlərin tələffüzündə sonuncu *r* samitindən əvvəl qısa *i* saiti artırılır, yəni *əmi r, sədi r* kimi tələffüz olunur ki, belə tələffüz də normal sayılır

3. Bezi alınma və əslən təkhecalı sözlər azərbaycancalaşdırılaraq ikhecalı edilmişdir. Buna görə də belə sözlərə saitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə, sözün ikinci hecasını təşkil edən *i* saiti düşür: *ətir – ətri, qəbir – qəbri, fikir – fikri, isim – ismi, şəkəl – şəkli* və s.

Belə sözlər təklidə və ya samitlə başlanan şəkilçi qəbul edərək işlənərkən ikinci hecadakı *i* saiti azacıq qısa və ya adi kəmiyyətdə tələffüz olunur ki, hər iki hal normal sayılır.

§106. Ö saiti. Azərbaycan dilinin təbiəti ilə uzvi surətdə bağlı olan səslərdən biri də *ö* saitidir Lakin ədəbi dilde *ö* saitinin istifadə dairəsi məhduddur. Bir neçə sözü nəzərə almasaq, demək olar ki, *ö* saiti sözün ancaq birinci hecasında işlənir, şəkilçilərdə isə işlənilmir.

Buna görə də orfoepik norma baxımından *ö* səsinin tələffüzündə çox da rəngarəng çalarlıq yoxdur

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *ö* səsi sözün mənşəyindən və sözdəki məqamından asılı olaraq ya adi kəmiyyətdə, ya da azacıq uzadılmış halda, həm vurğulu, həm də vurğusuz tələffüz olunur.

I. *Ö* saiti aşağıdakı hallarda azacıq uzun tələffüz olunur:

1. Ərəb dilindən alınma bezi sözlərdə açıq dodaq saitlərindən sonra gələn boğaz səsi düşdüyündən bunun əvəzinə açıq dodaq saiti *ö* azacıq uzun tələffüz olunur: *şö lə, şö.bə, mö.təbər, mö.tədil, mö.cuz, mö.cüza, mö.tərizə, mö.min, rə və s*

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində birinci hecası *öv* səsləri ilə, ikinci hecası isə incə saitlərdən biri ilə, xüsusən *ə* saiti ilə formalaşan bezi alınma sözlərin ilk hecasının sonundakı *v* samiti tələffüzdə düşür Bunun əvəzində isə *ö* saiti azacıq uzun və sona doğru qapalı, yəni enişli diftonq (*ö:ü*) çalarlığında tələffüz olunur: *tö.übə (tövbə), nö.übə (növbə), kö.üşən (kövsən), kö.ürək (kövrək), tö.üsiyə (tövsiyə), kö.üsər (kövsər), şö.ukat (Şövkət), şö.üqi (Şövqi)* və s.

3. Azərbaycan dilində *öv* səsləri ilə bitən bir neçə söz də var ki, bunların tələffüzündə sonrakı *v* düşür və *ö* saiti azacıq uzun və sona doğru diftonq, yəni *ö:ü* çalarlığında tələffüz olunur. *butö.ü* (bütöv), *bulö.ü* (bulöv), *kösö.ü* (kösöv) və s.

4. Təkidlə sadalanan sözlərdə, sual şəkilçisi, sual sözü olmayan sual cümlələrinin xəbərlərində, ya da sual intonasiyalı sözlərdə vurğulu hecadakı *ö* azacıq uzun tələffüz olunur. *ö.z, sö.z, gö.z, kö.z, dö.z, bir.sö.z? o.göy.gö.z?* və s.

II Başqa hallarda *ö* saiti adi kəmiyyətdə ya vurğulu, ya da vurğusuz tələffüz olunur: *ördək, həcət, ölçü, özgə, cövr, sövq, şövq, sök* və s.

§107. Ü saiti. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ü* saiti sözlərin təkcə ilk hecalarında deyil, sonrakı hecalarda və şəkilçilərdə də işlənir

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərdə *ü* saiti əksərən adi kəmiyyətdə, bezi intonasiya mahiyyətli hallarda azacıq uzadılır. Bezi sözlərin ilk hecasında isə azacıq qısdaldılmış halda tələffüz olunur.

I. *Ü* saiti aşağıdakı hallarda azacıq uzun tələffüz olunur:

1. Təkidlə sadalanan sözlərdə *ölçü., bölgü., ulgu* və s

2. Sual cümlələrində: *Sənin gözün görür r? Sağ gözü n?*

II. Ü saiti aşağıdakı hallarda vurğusuz, azacıq qısa tələffüz olunur:

- 1 İlk örtüsüz-açıq hecada: *ü.tü, ü.zük, ü.rək, ü.sul, ü.çün, ü.tük* və s
- 2 İlk örtülü-açıq hecada: *bü.tün, bü.kük, bu löv, bü.töv, qu.sur* və s.

Qeyd Aşağıdakı sözlərə saitle başlanan şəkilçi əlavə edildikdə ikinci hecadakı *ü* saiti yazıda da, tələffüzdə də düşür. *ömür – ömrü, üfiq – üfqü* Lakin *üfiq* sözüne saitle başlanan ayrı şəkilçilər əlavə edildikdə, ikinci hecadakı *ü* saiti yazıda saxlanılır, tələffüzdə düşür *üfuaq, üfuaqün* sözləri *üfqə, üfqün* kimi tələffüz olunur.

YANAŞI SAİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

§108. Yanaşı saitlilik haqqında. Azərbaycan dilinin təbiəti ilə əlaqədar əlamətlərdən biri də budur ki, onun əsas vahidlərindən olan kök və şəkilçilərdə iki sait yanaşı gəlməz. Saitlər arasında mütləq samit olmalıdır. Elə buna görə də müasir Azərbaycan dilində belə bir qanun var ki, saitle bitən sözə saitle başlanan şəkilçi bitişdirildikdə araya müəyyən bir samit artırılır və artırılan samit, ümumiyyətlə, "bitişdirici samit" adlanır *ata – ata + n + in, ata + s + t, ata + y + a* və s.

Bu nümunələrdə *ata* sözü ilə ona bitişdirilən *-in, -t, -a* şəkilçiləri arasına artırılmış *n, s, y* məhz belə bitişdirici samitlərdir.

Lakin müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bir sıra alınma sözlər var ki, orfoqrafik qaydalara görə bunların tərkibində sait qoşalığına yol verilir.

Belə sözlərdəki sait qoşalığı müxtəlif çalarlıqlıdır, yəni ya iki eyni saitdən, ya da iki müxtəlif saitdən ibarət olur və söz tərkibində müxtəlif məqamda yerləşir. Belə vəziyyət isə sözlərdəki yanaşı saitlərin müxtəlif çalarlıqda tələffüzünə müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Məhz buna görə də sözlərin orfoepik normalarından bəhs edərkən belə yanaşı saitlərin eyni və ya müxtəlif olmasını, sözün əvvəlində, ortasında və ya sonunda yerləşməsinə, sözün sait qoşalığı ilə başlamasını, bitməsinə nəzərə almaq zəruridir.

§109. Eyni sait qoşalığı Eyni sait qoşalığı müasir Azərbaycan dilindəki sözlərin əksərən ortasında, bəzən də sonunda olur. Hətta bəzi sözlər eyni sait qoşalığı ilə bitir, lakin eyni sait qoşalığı ilə başlanan heç bir söz yoxdur. Belə sait qoşalığı sözün tərkibindəki məqamından asılı olaraq müxtəlif çalarlıqda tələffüz edilir.

Müasir Azərbaycan dilində, başlıca olaraq, dörd sait əsasında formalaşan eyni sait qoşalığının aşağıdakı növləri vardır:

1. **AA:** Belə sait qoşalığı sözün hər yerində bir uzun *a* kəmiyyətində tələffüz olunmalıdır: *maaş – ma'ş, maarif – ma rif, saat – sa t, camaat – cama't* və s.

2. **ƏƏ:** Belə sait qoşalığı hər yerdə bir uzun *ə* kəmiyyətində tələffüz olunmalıdır.

Söz ortasında *təccüb – tə ccüb, təassıf – tə ssıf, təəhhüd – tə'hhüd* və s.

Söz sonunda: *əmtəə – əmtə., mətbəə – mətbə.* və s.

3. **İİ:** Ancaq bir neçə sözün sonunda yazılan *ii* saitləri araya artırılan *y* ilə qovuşmuş halda iki qısa *i* çalarlığında tələffüz olunur: *bədii – bədi yi, təbii – təbi yi* və s.

4. **OO:** Son zamanlarda ədəbi dilə daxil olmuş bir sıra sözlərdə, xüsusən terminlərdə qoşa *o* işlənir ki, bunlar, əsasən, iki çalarlıqda tələffüz olunur:

a) Əgər qoşa *o*-nun son hissəsi vurğuludursa, *o* zaman belə qoşa *o* bir uzun vurğulu *o* kimi tələffüz olunur: *zooloq – zōloq* və s.

b) Əgər qoşa yazılan *o* vurğusuzdursa, uzadılmış *a* çalarlığında tələffüz olunur: *kooperativ – ka perativ, koordinator – ka rdinator* və s

Qeyd. Əgər qoşa vurğusuz *o*-dan sonrakı heca vurğulu *o* saiti ilə formalaşmışdırsa, qoşa *o* diftonq *ȧo*, yəni uzadılmış *a* ilə qısa *o* qovuşuğu çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *zoologiya – zȧologiya* və s

§110. Müxtəlif sait qoşalığı Müasir Azərbaycan dilindəki bir sıra sözlərin əvvəlində, ortasında, bəzən də sonunda müxtəlif saitlər yanaşı gəlir və yanaşı da yazılır. Lakin yanaşı yazılan belə müxtəlif saitlərin tələffüzü ilə yazılışı tam eyniyyət təşkil etmir və orfoepik normaya görə, əsasən iki çalarlıqda tələffüz olunur.

I. Aşağıdakı növ qoşalıkları təşkil edən yanaşı saitlər aralarına artırılan *y* samiti ilə qovuşmuş halda müxtəlif kəmiyyət çalarlığında tələffüz olunurlar.

Qeyd Burada qabaqcadan belə bir məsələni qeyd etməliyəm ki, qoşa sait arasına artırılan *y* dedikdə, *y* çalarlıqlı bir samitin tələffüzdə artırılması nəzərdə tutulur və bu səs tam *y* deyil, burada adətən birinci saitdən sonra azacıq *y* məxrəcində bir samit səsün tələffüzü başlanır və bu səs tam halda formalaşmamış sonrakı sait tələffüz olunur. Deməli, tələffüzdə qoşa sait arasına artırılan *y* dedikdə, *y* səsini başlanğıc tonu nəzərdə tutulur və belə də anlaşılmalıdır.

1. **Aİ.** Tərkibində *ai* qoşalığı olan sözlərin tələffüzündə bu saitlərin arasına *y* samiti artırılır və *y*-dan əvvəlki *a* azacıq uzun, *y*-dan sonrakı *i* saiti isə azacıq qısa tələffüz olunur: *a:yid* (aid), *a yıla* (aile), *da'yirə* (daire), *xa'yin* (xain), *sa'yit* (sait) və s.

2. **AE.** Tərkibində *ae* qoşalığı olan bir neçə düzəltmə söz müasir Azərbaycan dilində işlənir ki, bunların tələffüzündə *e* saiti düşmə dərəcəsində qısaldır, buna görə də belə sözlərdə *ae* qoşalığı *ay* hecası kimi tələffüz olunur: *ayrostat* (aerostat), *ayroport* (aeroport), *ayrologiya* (aerologiya) və s.

3. **Əİ.** Tərkibində *əi* qoşalığı olan sözlərdə bu saitlərin arasına *y* samiti artırılaraq tələffüz olunur: *zəyif* (zeif), *məyişət* (maışət) və s.

4. **İA.** Tərkibində *ia* qoşalığı olan sözlərdə əvvəlki *i* qısaldılır və bu saitlərin arasına *y* samiti artırılaraq tələffüz olunur: *di yalekt* (dialekt), *di yaqram* (diqram), *di yametr* (diametr), *bi,yabir* (biabir) və s.

Qeyd 1) bəzən əvvəlki *i* tamamilə düşür, məsələn *sosyalist* (sosialist) və s.
2) *avia* sözündə *ia* qoşalığının ilk səsi *i* qısa, *a* səsi isə adi kəmiyyətdə, lakin *yo* çalarlığında tələffüz olunur: *avi yomodel* (aviomodel), *avi yovağzal* (aviovağzal) və s.;
3) *iddia*, *biar* sözlərində *y* samiti artırılır;
4) *ia* qoşalığından sonrakı hecada *ə* saiti olduqda, araya *y* samiti artırılır və *a* bir qədər uzun tələffüz olunur: *ria yət* (riayət), *ia şə* (iaşə), *ia nə* (iane) və s.

5. **İO.** Tərkibində *io* qoşalığı olan sözlərdə həmin saitlərin arasına *y* samiti artırılaraq *iya* çalarlığında tələffüz olunur: *piya.ner* (pioner), *biya.logiya* (biologiya) və s.

Qeyd *Radio* sözünün tələffüzündə *i* qısa, *o* isə *y* ilə birlikdə adi kəmiyyətdə tələffüz olunur. *radi yo* və s.

6. **İU.** Tərkibində *iu* qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalığ *i.yu* çalarlığında tələffüz olunur: *radi.yus* (radius), *radi.yum* (radium) və s.

7. **İƏ.** Tərkibində *iə* qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalığ *i.yə* çalarlığında tələffüz olunur. *təbi.yət* (təbiət), *şəri.yət* (şəriət), *müdəfi yə* (müdafiə), *vaqi.yə* (vaqiə), *faci.yə* (facie) və s.

8. **Eİ.** Tərkibində *ei* qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalığ *eyi* çalarlığında tələffüz olunur: *ateyist* (ateist), *kodəyin* (kodein) və s.

9. **EA.** Tərkibində *ea* qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalığ qısa *i* saiti ilə *i.ya* çalarlığında tələffüz olunur: *ti yatr* (teatr), *ri.yal* (real), *ri yaksiya* (reaksiya), *ri yaktor* (reaktor) və s.

10. **EO.** Tərkibində *eo* qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalığ qısa və daha dar məxrəcli *e* ilə *e.yo* çalarlığında tələffüz olunur: *te.yo-rem* (teorem), *fe yodal* (feodal), *te.yodolit* (teodolit) və s.

11. **OE.** Belə qoşalığ sözün ilk hecası ilə bağlı olarsa, qoşalığı təşkil edən səslərdən birincisi (yeni *o*) az qısa, lakin öz məxrəcində *e* saiti ilə adi kəmiyyətdə, *ye* çalarlığında tələffüz olunur; məsələn *poyeziya* (poeziya), *poyema* (poema), *poyetika* (poetika) və s.

Qeyd Əgər belə qoşalığ sözün ilk hecası ilə bağlı olmazsa, qoşalığı təşkil edən səslərdən birincisi (yeni *o*) çox qısa, *o* saiti isə adi kəmiyyətdə, lakin *eo* diftonqunun sonu kimi tələffüz olunur *orfo e piya* (orfoepiya) və s.

12. **Oİ.** Tərkibində *oi* qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalığ *ayi* çalarlığında tələffüz olunur *eqayist* (eqoist) və s.

Qeyd Əgər əvvəlki hecada *o* olarsa, qoşalığ *oyi* çalarlığında tələffüz olunur *kolloyid* (kolloid)

13. **UE.** Tərkibində *ue* qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalığ *uye* çalarlığında tələffüz olunur: *duyel* (duel), *duyet* (duet) və s.

II. Aşağıdakı növ qoşalıkları təşkil edən saitlər, əsasən qovuşuq halda diftonq çalarlığında tələffüz olunur.

1. **UA.** Tərkibində *ua* qoşalığı olan sözlərdə, adətən birinci sait *u* azacıq qısa və *a* məxrəcinə hazırlıq çalarlığında, *a* isə vurğulu olduqda daha aydın məxrəcdə, vurğusuz olduqda *u* ilə daha çox qovuşuq çalarlıqda tələffüz olunur: *su.əl*, *aktu.əl*, *dü.ə*, *dü.əlist* və s.

2. **AU.** Tərkibində *au* qoşalığı olan sözlərdə belə qoşalığ *a* səsinin azacıq qısılması ilə *äu* diftonqu çalarlığında da tələffüz olunur: məsələn *fä.una*, *kä uçuk*, *rä und*, *lä.uriyat* və s.

3. **AO.** Tərkibində *ao* qoşalığı olan sözlərdə belə yanaşı saitlər dodaqlanmış diftonq çalarlığında belə tələffüz olunur: *kakao* – *kakou* və s.

4. **AƏ.** Tərkibində *aə* qoşalığı olan sözlərdə belə qoşalığ enişli diftonq çalarlığında, yeni ilk saitin (*a* səsinin) azacıq uzanması, ikinci saitin (*ə* səsinin) azacıq qısaldılması ilə (*a.ə* kimi) tələffüz olunur: *ita.ət*, *qəna.ət*, *şüca.ət*, *bəra.ət* və s.

5. ƏA. Tərkibində əa qoşalığı olan sözlərdə belə qoşalıq yoxuşlu diftonq çalarlığında, yeni ilk saitin – ə səsının azacıq qısaldılması ikinci saitin – a səsının azacıq uzadılması ilə (ə.a: kimi) tələffüz olunur: *fə.əlīyyat, sə.ədət* və s.

Qeyd Əgər belə qoşalıq sözün son hecası ilə əlaqədar olarsa, qoşalığın ikinci səsi, (a səsi) adi kəmiyyətdə tələffüz olunur: *fə.əl, müddə.ə* və s.

6. ÜU. Tərkibində uu qoşalığı olan bir neçə söz işlənir ki, bunların tərkibindəki uu qoşalığı adətən diftonq çalarlığında tələffüz olunur: *şuur* və s.

7. ÜA. Tərkibində üa qoşalığı olan sözlərdə a saiti qısa ü saitinin müşayiəti ilə *ü.ä* diftonqu çalarlığında tələffüz olunur və belə sözlərin çoxunda a uzadılır: *mü.ä.vin* (müavin), *mü.ä.sir* (müasir), *mü.ä.licə* (müalicə), *mü.ä.yinə* (müayinə), *mü.ä.milə* (müamilə) və s.

Qeyd Son zamanlar ədəbi dilə işlənən *nüans* sözü müstəsna kimi *nüans* halında tələffüz olunur.

8. ÜƏ. Tərkibində üə qoşalığı olan sözlərdə həmin qoşalıq qısaca *ü* ilə adi kəmiyyətli ə qovuşuğu, yeni *ü.ə* diftonqu kimi tələffüz olunur. *mü.əllim, mü.əllif, mü.əyyən, mü.əzzin, mü.əmma* və s.

Qeyd Ədəbi dilə işlənən *şüara* sözündə *üa* qoşalığı adi kəmiyyətli *üə* sait birləşməsi halında yazıldığı kimi tələffüz olunur.

SAMİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ. MÜXTƏLİF ÇALARLIQLARDA TƏLƏFFÜZ OLUNAN CİNGİLTİLİ SAMİTLƏR

§111. *B samiti*. I. Aşağıdakı məqam və şəraitdə *b* samiti adi halda, yeni məxrəcə uyğun surətdə aydın tələffüz olunmalıdır:

a) söz əvvəlində: *bal, bala, bir, buz, bucaq, boz, boran, bəl, böcək, beş, belə, bülbül, bərə, bəzək, blok, briqadır* və s.

Qeyd. İkinci hecası *t, f, k, x, c, ş* kimi kar samitlərlə başlayan bir sıra sözün əvvəlində gələn *b* samitinin azacıq qarlaşmış halda – *p* çalarlığında (*b* kimi) tələffüzü də normal sayılır *hütün, hütöv, bufet, büküm, büküş, buxar, buxov, biçin, biçaq, biçirmək* və s

b) təkhecəli sözlərin sonunda saitle yanaşı olarsa: *ab, tab, qab, dib, cib* və s.;

c) söz ortasında iki sait arasında: *baba, bibi, xəbər, bəbir, abad, babək, qaba, oba, əbədi, təbabət, qabıq, qubar, tələbə, tələbat* və s.

Qeyd Bəzi sözlərin ikinci hecasında belə şəraitdə olan *b* samitinin *v* çalarlığında tələffüzünə sərbəst üslubda yol verilir: *qavıq* (qabıq), *ova* (oba), *bava* (baba) və s

ç) söz ortasında və ya söz sonunda olan hecanın başında: *anbar, sünbül, qənbər, dəbbə, domba, təşəbbüs, təkəbbür* və s.;

d) söz ortasında, söz sonunda cingiltili və ya sonor samitdən əvvəl yanaşı gələrsə: *qəbz, səbz, səbir, ibrət, iblis, təbliğ, gübrə* və s.

II *B* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə azacıq qarlaşmış halda *b* kimi, yeni *p* çalarlığında tələffüz olunmalıdır:

a) çoxhecəli sözlərin sonunda: *kitab, qutaş, əzaş, şərəş, məktəş, məktəş, inqilaş, münasiş, məvaciş, məğluş, mühasiş* və s.;

b) təkhecəli sözlərin sonunda samitlə yanaşı olarsa: *kəşş, qəşş, qarş, qəlş* və s.;

c) söz ortasında kar samitlə başlayan hecadan əvvəlki hecanın sonunda: *mübtəda, mübham, iptida, mübtala, cəhhə* və s.;

ç) söz ortasında və söz sonunda kar samitdən əvvəl onunla yanaşı gələndə: *abstrakt, əhsis, həşş, sühh* və s.;

d) söz ortasında olan qoşa *b*-dən birincisi: *dəbbə, tişbi, təkəbbür, təşəbbüs, əbbası* və s

Qeyd. Tərkibində qoşa *b* olan şəxs adlarında hər iki *b* adi halda tələffüz olunur: *Cabbar, Abbas* və s

§112. *C samiti*. I. *C* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcə müvafiq aydın tələffüz olunmalıdır:

a) söz başında: *cavab, cəm, ceyran, cənab, cib, civə, cidır, cod, corab, cür, cümə* və s.;

b) söz ortasında:

1. Samitlər arasında: *acı, aciz, acəib, gecə, necə, becərmə, acıq, qoca, böcək, bucaq, cüca* və s.

2. Samitlə sait arasında: *ancaq sancaq, zəncir, incə, Gəncə, əncam, tərcümə, mütərcim* və s.

3. Söz ortasındakı qoşa *c*-nin hər ikisi: *təəccüb, münəccim* və s.

II. *C* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə *j* çalarlığında tələffüz olunmalıdır:

a) söz ortasında *c* ilə bitən hecadan sonrakı heca cingiltili samitlə başlanarsa. *vijdan* (vicdan), *əjdad* (əcdad), *səjdə* (səcdə), *ijlas* (iclas), *əjnəbi* (əcnəbi) və s.;

b) təkhecalı sözlərin sonundakı *c*-dən əvvəl sait varsa: *aj* (ac), *gij* (gic), *vij* (vic), *gejə* (gecə), *uj* (uc), *güj* (güc) və s.

II. *C* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə karlaşmış halda *c* çalarlığında tələffüz olunmalıdır:

a) çoxhecalı sözlərin sonunda: *ağac* (ağac), *ələc* (ələc), *məxrəc* (məxrəc), *çəkiç* (çəkic), *qorxunc* (qorxunc), *gülünç* (gülünç) və s.;

b) təkhecalı sözlərin sonundakı *c*-dən əvvəl samit olarsa: *dinc* (dinc), *linç* (linc), *tunç* (tunc), *künç* (künc) və s.

§113. *D* samiti. I. *D* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq halda aydın tələffüz olunmalıdır:

a) söz başında:

1. Saitdən əvvəl: *dağ, damar, dekan, dən, dil, diri, dırnaq, don, doğru, dövr, döşək, duz, durna, düymə* və s.

2. Samitdən əvvəl: *dvoryan, dram, drap* və s.

Qeyd. Söz başındakı *d*-dən sonra qapalı sait və onun ardınca kar samit olarsa, başdakı *d* samitini, xüsusi sərbəst üslubda, bir qədər karlaşmış çalarlıqda tələffüz etmək olar *dukan, diksinmək, dustaq, düşmək* və s.

b) söz ortasında:

1. Saitlər arasında: *adam, adət, edam, adil, edib, dodaq, odun, udum, hüdu, gedən* və s.

2. Saitlə samit arasında: *badyan, tədris, vedrə, hidro, qüdrət* və s.

3. Samitlə sait arasında: *sandal, sevda, əndam, əqdəm, dimdik, ordu, buğda, aydın, findıq, ulduz, gündüz, ördək* və s.

c) təkhecalı sözlərin axırında saitdən sonra: *ad, dad, yad, od, öd, güd, yod* və s.

Qeyd *Süd* sözünün sonunda *d* samiti müstəsna olaraq *t* çalarlığında tələffüz olunur

II. *D* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə azacıq karlaşmış halda *-d* çalarlığında tələffüz olunur:

a) təkhecalı sözlərin axırında samitdən sonra gələrsə: *and, dörd, qənd, əqd, kənd, fənd* və s.;

b) çoxhecalı sözlərin sonunda: *polaq, savaq, övlaq, söyüd, azad, igid* və s.;

c) sözün daxilində qoşa *d* olduqda birinci *d* *tərəddüd, şiddət, müddət* və s.

§114. *G* samiti. I. *G* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə adi halda öz məxrəcinə uyğun, aydın tələffüz olunmalıdır.

a) söz başında: *gah, gavalı, gen, gecə, gənc, gəmi, gil, gonbul, göz, gödək, gur, guşa, gül, günəş* və s.;

b) söz ortasında samitdən sonra: *səngər, əngəl, süngü, ülgüc, zəngin, nərgiz, çəngəl, məngənə, zəngin, üzəngi, güzgü* və s.;

c) bir qrup sözün sonunda *gah* hecasındakı *g*: *agah, segah, naghah, çargah* və s.

II. Əsil Azərbaycan sözlərinin və azərbaycancalaşmış alınma sözlərin ortasındakı iki sait (ya biri, ya da hər ikisi incə sait olmalı) arasında yerləşən *g* samiti *y* çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *iyid* (igid), *əyər* (əgər), *məyər* (məgər), *şayird* (şagird), *Niyar* (Nigar) və s.

Qeyd 1) Belə sözlərdən bəzində *g*-dən əvvəlki sait xüsusən sərbəst üslubda tələffüz zamanı düşür, belə halda sonrakı *g* öz məxrəcinə uyğun tələffüz olunmalıdır *ruzigar* əvəzinə *ruzgar, yadigar* əvəzinə *yadgar* və s.

2) Avropa dillərinə mənsub alınma sözlərdə *g* hər cür məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq tələffüz olunur. *geoloq, agent, gigiyena* və s.

III. Sözlərin sonunda *g* samiti karlaşmış halda, yəni *k* çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *ahənk* (ahəng), *nəhənk* (nəhəng), *cənk* (cəng), *zənk* (zəng), *rənk* (rəng), *qəşənk* (qəşəng), *külənk* (küləng), *link* (ling) və s.

§115. Q samiti. I. Q samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə adi halda, məxrəcə müvafiq, aydın tələffüz olunmalıdır:

a) söz başında:

1. Saitdən əvvəl: *qal, qazan, qeyd, qeyrət, qəlb, qəşəng, qiyam, qiymət, qırmızı, qol, qonaq, qönçə, quş, qucaq, qütb, qüvvə* və s.

2. Samitdən əvvəl: *qram, grip, qrup, qvardiya* və s.

b) söz ortasında:

1. Saitlər arasında: *xaqan, laqeyd, əlaqə, naqis, vaqon, hüquq, həqiqət, füqərə, intiqam, məqam* və s

2. Saitlə cingiltli samit arasında: *iqlim, miqdar, nəqliyyat, təqdim, əqrab, əqrəbə* və s.

3. Cingiltli sonor samitlə sait arasında: *manqal, tonqal, ilqar, yonqar, inqilab, manqa, çinqil* və s.

4. Kar samitlə sait arasında: *çaşqın, sısqə, asqırmaq, hıçqırmaq, aşqar, dehqan, təhqir, təhqiq* və s.

5. Qoşa q-dən ikincisi: *hoqqa, toqqa, saqqal, baqqal* və s.

II. Q samiti bir sıra sözlərdə məqam və şəraitdən asılı olaraq aşağıdakı çalarlıqda tələffüz olunmalıdır:

a) karlaşmış halda -q çalarlığında tələffüz olunmalıdır:

1. Söz ortasında kar samitdən əvvəl yanaşı gələrsə: *nöqtə, nəqs, iqtibas, iqtisad, nöqsən, rəqs, iqtidar, məqsəd* və s.

2. Söz ortasında qoşa q-dən birincisi: *toqqa, çaqqal, baqqal* və s

3. Təkhəcalı sözlərin sonunda: *irq, şərq, fərq, zövq, şövq, məşq, fəvq, dinq, danq* və s.

4. Çoxhecalı alınma sözlərin sonunda: *məntiq, ittifaq, natiq, aşiq, şafəq, məxlug, tədqiq, istintaq, filoloq* və s.

b) çoxhecalı əsil Azərbaycan sözlərinin, eləcə də çoxdan azərbaycancalaşmış bir sıra alınma sözlərin sonundakı q səsi x çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *qabax* (qabaq), *uzax* (uzaq), *papax* (papaq), *otax* (otaq), *torpax* (torpaq), *çirax* (çıraq), *çanax* (çanaq), *aşlx* (aşıq), *çomax* (çomaq).

Qeyd 1) Sonundakı q samiti karlaşmış halda tələffüz olunan sözlərə samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə və ya söz qoşulduqda q-nin tələffüzü eynən qalır, lakin saitle başlanan şəkilçi bitişdirildikdə, söz qoşulduqda sondakı q səsi əslinə uyğun cingiltli tələffüz olunur, məsələn: *ittifaq – ittifaqdan, ittifaqda, ittifaqın, dəqiq – dəqiq deyil, dəqiq olmalı* və s

2) Sonundakı q samiti x çalarlığında tələffüz olunan sözlərə samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə və ya söz qoşulduqda q səsi yenə x çalarlığında tələffüz olunur. Lakin belə sözlərə saitle başlanan şəkilçi bitişdirildikdə və ya söz qoşulduqda q əvəzinə ğ tələffüz olunur; məsələn *papaq – papax – papaxçı, pa-paxsatan, papax – papağın dərisi, papağ aldım* və s

§116. V samiti. I V samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə adi halda, yeni məxrəcə müvafiq aydın tələffüz olunmalıdır.

a) söz başında *var, ver, vur, vətən, vücud, vilayət* və s ;

b) söz ortasında:

1. Saitlər arasında: *divar, hava, dəvə, civə* və s.

2. Saitlə cingiltli samit arasında: *dövr, cövr, mövcud, dövlət, şövq, meyvə, halva, sivri* və s.

3. Kar samitdən sonra, saitdən əvvəl gələrsə: *rişvət, mehvər, rüşvay, işvə, əhval* və s.

4. Qoşa v samiti olarsa *müqəvvə, əvvəl* və s ;

c) söz sonunda:

1. Təkhəcalı sözlərin sonunda cingiltli samitdən sonra gələrsə: *ləğv, üzv, həcv* və s.

2. Təkhəcalı sözlərin sonunda saitdən sonra gələrsə: *av, ev, sev, dev, növ, nov, plova* və s.

3. İkihecalı sözlərin sonunda saitdən sonra gələrsə: *buzov, buxov, murov, alov* və s

II. Bir sıra sözlərdə məqam və şəraitdən asılı olaraq v samiti aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz edilməlidir.

a) karlaşmış halda, yeni f çalarlığında:

1. Söz ortasında yanaşı kar samitdən əvvəl gələrsə: *aytobus, aytomat, Avstraliya, eyfemizm, taytologiya* və s.

2. Təkhəcalı sözlərdə sondakı kar samitdən əvvəl yanaşı gələrsə *söyt, məhy, səhy* və s

3. Familiya bildirmək üçün adların axırına bitişdirilən -ov, -yev şəkilçilərinin sonundakı v *Həsənov, Mehdiyev* və s.

4. İki və ikidən artıq hecalı alınma sözlərin sonundakı -tiv morfemində olan v: *aktiv, motiv, kollektiv, subyektiv, obyektiv* və s.;

b) diftonq çalarlıqlarında:

1. Sözlün tərkibində v səsindən əvvəl o, sonra u gələrsə, *ovu* birləşməsi *ou* çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *ouc* (ovuc), *ous-*

durmaq (ovuşdurmaq), *qōun* (qovun), *qōuşma* (qovuşma), *qōurma* (qovurma), *sōurmaq* (sovrmaq), *çōuş* (çovuş) və s.

2. Sözü tərkibində *v*-dən əvvəl *o*, sonra hər hansı bir samit gələrsə, *ov* birləşməsi bir adi *o* ilə qısa *u* və ani *v* tərkibindən ibarət *ōu* [v] diftonq çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *ōu*.[v]*xalamaq* (ovxalamaq), *dōu*.[v]*şan* (dovşan), *çōu*.[v]*ğun* (çovğun), *çōu*.[v]*dar* (çovdar), *iōu*.[v]*lamaq* (tovlamaq), *sōu* [v]*qat* (sovqat), *dōu* [v]*qa* (dovğa), *nōu* [v]*ruz* (novruz) və s.

Qeyd Sərbəst üslubda belə sözlərdəki *ov* birləşməsini *ōu* diftonqu çalarlığında da tələffüz etmək olar: *ōumaq* (ovmaq), *ōulaq* (ovlaq), *nōuruz* (novruz) və s.

3 Söz ortasında *v* səsindən əvvəl *ö*, sonra isə kar samitlə başlanan heca gələrsə, *öv* birləşməsi *ōü* diftonqu çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *kōü şək* (kövşək), *cōü hər* (cövher), *rōü şən*, (rövşən), *kōü sər* (kövsər), *iōü siyə* (tövsiyə), *bənōü.şə* (bənövşə), *gülōü.şə* (gülövsə), *mōü süm* (mövsüm) və s.

4. Söz ortasında *v* səsindən əvvəl *ö*, sonra isə cingiltili samitlə başlanan heca gələrsə, *öv* birləşməsi bir adi *ö* ilə qısa *ü* və ani [v] tərkibindən ibarət diftonq çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *nōü* [v]*bə* (növbə), *nōü*.[v]*raq* (növraq), *iōü*.[v]*bər* (lövbər), *kōü*.[v]*rək* (kövrək), *rōü*.[v]*nəq* (rövnəq), *iōü*.[v]*bə* (tövbə) və s.

Qeyd Sərbəst üslubda belə sözlərdəki *öv* birləşməsini *ōü* diftonqu çalarlığında da tələffüz etmək olar: *nōübə* (növbə), *rōünəq* (rövnəq), *iōübə* (tövbə) və s.

§117. Z samiti. I. Z samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə adi halda öz məxrəcinə uyğun, aydın tələffüz olunmalıdır:

a) söz başında: *zanbaq*, *zeytun*, *zədə*, *zəy*, *zil*, *zirvə*, *ziğ*, *zor*, *zolaq*, *zövq*, *zökəm*, *zümürd* və s.;

b) söz ortasında:

1 Saitlər arasında: *yazı*, *qazan*, *tezis*, *təzə*, *əziz*, *izah*, *fizik*, *qızarmaq*, *gözəl*, *uzun*, *üzük* və s.

2. Saitlə samit arasında: *mizrab*, *cəzb*, *əzbər*, *üzv*, *muzd*, *yezne* və s.

3. Samitlə samit arasında: *mənzil*, *inzibat*, *tənzim*, *zəlzələ*, *zirzəmi*, *manzumə* və s.

4. Qoşa z-dən hər ikisi: *izzət*, *ləzzət* və s.;

c) söz sonunda:

1. Təkhəcalı sözlərin axırında saitdən sonra: *az*, *yaz*, *tez*, *gəz*, *iz*, *köz*, *duz*, *üz*, *süz* və s.

2. Təkhəcalı sözlərin axırında cingiltili samitdən sonra: *nəbz*, *qəbz*, *ərz*, *məğz* və s.

II. Z samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə bir qədər karlaşmış çalarlıqda tələffüz olunmalıdır

a) təkhəcalı sözlərin sonundakı z-dən əvvəl yanaşı kar samit olarsa: *məhz* (məhz), *ləfz* (ləfz) və s.;

b) çoxxəcalı sözlərin sonunda *almaz* (almaz), *bəkməz* (bək-məz), *mərəz* (mərəz), *narkoz* (narkoz), *saqqız* (saqqız), *doqquz* (doq-quz), *möcüz* (möcüz), *nüfuz* (nüfuz) və s.

ƏSASƏN ÖZ MƏXRƏCİNƏ MÜVAFIQ TƏLƏFFÜZ OLUNAN CİNGİLTİLİ SAMİTLƏR

§118. L samiti. L samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq tələffüz olunur

a) söz başında: *lay*, *lək*, *lil*, *liğ*, *lov*, *lül*, *lavaş*, *leqal*, *ləkə*, *liman* və s.;

b) söz ortasında

1 Saitlər arasında: *ala*, *elə*, *belə*, *ilə*, *qılıq*, *dolu*, *ulu* və s.

2. Saitlə samit arasında: *qaldır*, *aldat*, *bəlkə*, *bildirçin*, *qılçıq*, *dolça*, *quldur*, *tülkü* və s.

3. Samitlə sait arasında: *anla*, *dinlə*, *tənlik*, *inlə*, *nəsli*, *tuflı* və s.

4. Qoşa l olanda: *yolla*, *nulla*, *güllə*, *pilla*, *sillə*, *kəllə*, *bəlli* və s.;

c) söz sonunda: *al*, *gəl*, *el*, *bil*, *ol*, *qul*, *gül*, *qıl*, *göl*, *futbol*, *gözəl*, *qızıl*, *ideal* və s.

§119. M samiti. M samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq, aydın tələffüz olunur

a) söz başında: *mal*, *mən*, *min*, *moruq*, *mövzu*, *muzdur*, *mülk* və s.;

b) söz ortasında: *kömur*, *hökumət* və s.

1. Saitlər arasında: *aman*, *əmanət*, *imarət*, *koma* və s.

2. Samit-sait arasında: *damağ*, *alma*, *kəlmə*, *yemiş*, *termos*, *qırmızı* və s.

3. Sait-samit arasında: *imla*, *damla*, *əmlak*, *temp*, *plomb* və s.;

c) söz sonunda *şam*, *yem*, *kəm*, *kim*, *qum*, *adam*, *qələm*, *dilim*, *məlum*, *salam* və s.

Qeyd 1) Söz daxilində qoşa *m* sərbəst üslubda aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunur:

a) əgər ikinci *m* vurğu u heca tərkiübündədirsə, tam halda və aydın, birinci *m* isə yarımqıç tələffüz olunmalıdır: *müəmma* (müəmma), *kommuna* (kommuna) və s.;

b) başqa şərait və məqamda söz daxilindəki *mm*-dən birincisi tam halda tələffüz olunur, ikinci *m* və ondan sonra gələn sait isə ixtisara düşür, tələffüz olunmur: *kom[mu]nist* (kommunist), *kom[mu]tasiya* (kommütasiya), *kom[mu]tator* (kommütator) və s.

2) Söz daxilində *m*-dən sonra diş-dodaq samitlərdən *f*, *v*, *p* və xüsusən *b* yanaşı gəldikdə, sərbəst üslubda assimilyasiya neticesinə uyğun olaraq *m* əvəzinə *n* tələffüz olunmalıdır *sünbə* (sümbe), *zənbil* (zəmbil), *bonba* (bomba), *lanpa* (lampa), *limfosit* (limfosit), *anper* (amper), *anfiteatr* (amfiteatr).

§120. *N samiti*. *N* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq tələffüz olunur:

a) söz başında: *nar*, *ney*, *nəm*, *nitq*, *nov*, *növ*, *nur*, *nüsxə*, *naxış* və s.;

b) sözün ortasında:

1. Saitlər arasında: *ana*, *enerji*, *ənənə*, *inilti*, *sınıq* və s.

2. Saitlə samit arasında: *anla*, *hansı*, *mənzum*, *hönkür*, *yonqar*, *bəndə*, *tənha*, *kənd*, *lent*, *sevinc* və s.

3. Samitlə sait arasında: *səhnə*, *meynə*, *örnək*, *dırnaq*, *durna*, *çaxnaş*, *dan* və s.;

c) söz sonunda: *sən*, *don*, *yön*, *yun*, *gün*, *qalxan*, *aydın*, *sərin*, *oyun* və s.

§121. *R samiti*. *R* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq tələffüz olunur.

a) söz başında: *rast*, *reys*, *rəf*, *ritm*, *rol*, *ruh*, *rüb*, *razi*, *rektor*, *rədif* və s.;

b) söz ortasında:

1. Saitlər arasında: *aran*, *geri*, *bəri*, *iri*, *qırıq*, *qora*, *körük*, *quru*, *qürur* və s.

2. Saitlə samit arasında: *termin*, *bərk*, *xırda*, *körpü*, *arzu* və s.

3. Samitlə sait arasında: *qatran*, *sonra*, *qətrə*, *tədris*, *qıvrım*, *metro*, *doğru*, *zümriid* və s.

4. Qoşa *r* olanda: *cərrah*, *müccərrad*, *sərrast*, *sərraf*, *terror* və s.;

c) söz sonunda: *var*, *ver*, *şir*, *gör*, *dur*, *qatar*, *bəşər*, *aktyor*, *taşəkür*, *cəbr*, *səbir*, *metr*, *litr* və s.

Qeyd. Sonda qoşa *r* ilə yazılan *sirr* sözü ancaq bir *r* ilə tələffüz olunur. Bu sözə saitlə başlanan şəkilçi əlavə edildikdə və ya saitlə başlanan söz qoşulduqda hər iki *r* söz ortasında olan qoşa *r* kimi adi halda tələffüz edilməlidir. *sirr* – *sirrın*, *sirr açıldı* və s.

§122. *Ğ samiti*. *Ğ* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq tələffüz olunur:

a) söz ortasında: *sığorta*, *luğət*, *müğənni*

1. Saitlər arasında: *ağac*, *ağır*, *cığal*, *cığır*, *oğul*, *uğur*, *zoğal* və s.

2. Saitlə samit arasında: *ağrı*, *ağla*, *nəğmə*, *miğməğa* və s.

3. Samitlə sait arasında: *damğa*, *çalğı*, *darğın*, *çovğun*, *çilğın*, *dovğa* və s.;

b) söz sonunda: *ağ*, *dağ*, *yağ*, *dığ*, *lağ* və s.

Qeyd. Söz ortasında kar samitdən əvvəl gələn *ğ* karlaşmış halda *x* çalarlığında tələffüz olunmalıdır *baxça* (bağça), *boxça* (boğça), *saxsağan* (sağsağan) və s.

§123. *Y samiti*. *Y* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq tələffüz olunur.

a) söz başında: *yay*, *yel*, *yəhər*, *yiya*, *yığcam*, *yovşan*, *yol*, *yön*, *yuva* və s.;

b) söz ortasında:

1. Saitlər arasında: *qaya*, *ayaq*, *ayıq*, *iyirmi*, *soyuq*, *söyud*, *yuyun*, *iyütmək* və s.

2. Saitlə samit arasında: *aydın*, *heykəl*, *dəymiş*, *iyrənc*, *qıyqac*, *meyvə*, *söylə*, *düymə* və s.

3. Samitlə sait arasında: *adyal*, *əşya*, *lobya*, *miqyas*, *adyutant*, *xülya*, *nisyə* və s.

4. Qoşa *y* olanda: *mahiyyət*, *nəşriyyat*, *niyyət*, *səhiyyə*, *abədiyyat*, *abədiyyət* və s.;

c) söz sonunda: *ay*, *iy*, *qıy*, *meh*, *zəy*, *toy*, *küy*, *göy*, *subay*, *alay*, *qalay*, *haray* və s.

§124. *J samiti*. *J* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcinə müvafiq tələffüz olunur:

a) söz başında: *janr*, *jalə*, *jaket*, *jilet*, *jurnal*, *jüri*, *jmix* və s.

b) söz ortasında: *əjdaha*, *qijilti*, *müjda*, *pedaqoji* və s.

MÜXTƏLİF ÇALARLIQLARDA TƏLƏFFÜZ OLUNAN KAR SAMİTLƏR

§125. *P* samiti. I. *P* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə adi halda, yeni məxrəcə uyğun surətdə aydın tələffüz olunmalıdır:

a) saitlər arasında: *apar, qıpq, təpik, qəpik, qarı, ipək, köpük, küpə* və s.;

b) saitle samit arasında: *arpa, spirt, qarqız, kərpic, körpü, kırpi, aprel, kuplet, teploxod, teplovoz* və s.

Qeyd Əgər *p*-dən sonra *t, d, s, z, ş, ç* kimi dil samitlərindən hər hansı biri olarsa, xüsusən sərbəst üslubda, *p* səsinə azacıq *f* çalarlığında da tələffüz etmək olar *tafdıq* (tapdıq), *tafsırıq* (tapşırıq) və s.

II. *P* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə ani-natamam məxrəclə tələffüz olunmalıdır:

a) sözün başında:

1. Saitdən əvvəl: *Papaq, Pul* və s.

2. Samitdən əvvəl: *Plov, Plan, Proqram, Psixolog* və s.;

b) söz sonunda:

1. Saitdən sonra: *səp, top, qrip, tip, səp* və s.

2. Samitdən sonra: *alp, qarp, turp, qulp, qurp* və s.

Qeyd Söz başında saitdən əvvəl gələn və eləcə də söz sonunda saitdən sonra gələn *p* səsinə bir qədər nəfəslə tələffüz etməli: *phul, phart, iph, saph* və s.

III. Sözün daxilində qoşa *p* olduqda, əvvəlinci *p* adi halda, ikinci *p* cingiltiləşmiş çalarlıqda – *p* kimi tələffüz olunmalıdır: *tappılı, guppultu, hoppanmaq, şappılı, düppədüz, hoppanmaq* və s.

§126. *F* samiti. *F* samiti sözün hər yerində, hər cür məqam və şəraitdə adi halda, yeni öz məxrəcə müvafiq, aydın tələffüz olunmalıdır:

a) sözün başında: *fal, fayda, fəda, fərq, fil, fikir, firça* və s.

1. Saitdən əvvəl: *foto, futbol, fürsət, füsunkar* və s.

2. Samitdən əvvəl: *fleyta, flor, fleksiya, fransızca, frazeoloji* və s.;

b) sözün ortasında:

1. Saitlər arasında: *afaq, afət, üfuq, zafər, səfər, iltifat, tufəng, çafa, kafedra* və s.

2. Saitle samit arasında: *astab, qəflət, işfa, əfsus, üfuqi* və s.

3. Samitlə sait arasında: *qərənfil, delfin, alfa, morfem* və s.

4. Qoşa olduqda: *tələffüz, tənəffüs, şəffaf, müvəffəq* və s.

Qeyd. Ümumi qaydaya görə iki kar samit yanaşı olanda ikincisi bir qədər cingiltili çalarlıqda tələffüz olunmalıdır. Buna görə də söz ortasında qoşa *f* və ya *f*-dən əvvəl yanaşı kar samit olduqda sonrakı *f* samitini bir qədər cingiltili çalarlıqda da tələffüz etmək olar *şəffaf, kəşfiyyat, məxfi* və s.

c) sözün sonunda:

1. Saitdən sonra: *saf, tarif, şərəf, kef* və s.

2. Samitdən sonra: *sərf, vəsf, kəşf, vəqf, amorf* və s.

Qeyd. Söz sonunda samitdən sonra gələn *f* samiti bir qədər qısa – yarım kəmiyyətə, həm də özündən əvvəlki samitlə qovuşmuş halda tələffüz olunur *kəşf, sərf, vəsf* və s.

§127. *K* samiti. Rus dilindən alınma bir sıra söz və terminlərdə *k* hərfi ilə yazılan samit səs aşağıdakı məqam və şəraitdə *q* samitinin kar qarşılığı kimi, yeni *ka* məxrəcində *k* kimi tələffüz olunmalıdır.

a) söz başında:

1. Qalın saitlərdən əvvəl: *k'abel, k'abina, k'adr, k'alka, k'alori, k'amera, k'amfora, k'ansler, k'apella, k'apital, k'arnaval, k'ataloq, k'afe, k'odeks, k'ollektiv, k'olxoz, k'ombayn, k'ombinat, k'ommunist, k'ommutator, k'ompleks, k'onqres, k'onsert, k'operativ, k'osmos, k'ub, k'ultivator, k'urort, k'ursiv* və s.

2. Samitlərdən əvvəl: *k'adrat, k'vant, k'vars, k'vas, k'laviatura, k'lassizm, k'lerikal, k'limatoloq, k'linika, k'lişe, k'nopka, k'reyser, k'rem, k'rep, k'reslo, k'ron* və s.;

b) söz ortasında:

1. Qalın saitlərdən əvvəl: *ak'ademiya, alk'aloid, alk'aqol, ak'k'ord, ak'k'umulyator, dek'abr, dek'an, dek'orativ, mik'roskop* və s.

2. Samitlərdən əvvəl: *trak'tor, demok'rat, dezinfek'siya, ek'ran, ek'stra, ek'spedisiya, elek'trik, mikrosk'op, dik'tant, dik'tor, dialekt', kuk'la* və s.;

c) söz sonunda:

1. Qalın saitlərdən sonra: *konyak'*, *blok'*, *kubok'* və s.
2. Samitlə yanaşı: *park'*, *oçerk'*, *k'iosk'* və s.

Qeyd. Tərkibində *ka* olan və indi *k* hərfi ilə də yazılan bir sıra sözlər daha əvvəllər dilimizə keçdiyindən və əvvəllər mətbuatda ərəb əlifbasındakı (ق) *qaf* hərfi ilə yazıldığından, ümumi danışmada belə də mənimsənilmişdir. Buna görə də belə sözlərdə *k* (*ka*) əvəzinə, xüsusən sərbəst üslubda, *q* də tələffüz etmək olar *qarandaş* (karandaş), *qazarma* (kazarma), *qub* (klub), *qnyaz* (knyaz), *qrxmal* (kraxmal), *qartof* (kartof) və s.

§128. *T samiti*. I. *T* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə adi halda, məxrəcə uyğun, aydın tələffüz olunmalıdır:

a) söz başında *tam*, *tabaq*, *tar*, *teatr*, *tez*, *texnik*, *taləbə*, *təbib*, *tikan*, *toz*, *tuğ*, *tum*, *tüstü*, *traktor*, *tramvay*, *trest*, *tribuna*, *trikotaj*, *trolleybus*, *tropik* və s.;

b) söz ortasında:

1. Saitlər arasında: *ata*, *qatar*, *qatıq*, *otur*, *ötür*, *qutu*, *ütü*, *fətir* və s.
2. Cingiltili samitlə sait arasında: *altı*, *artıq*, *ortaq*, *örtük*, *tən-tənə*, *şırıltı*, *türtü*, *yumurta* və s.

3. Saitlə samit arasında: *yetmiş*, *teatr*, *titrək*, *ötkün*, *lütf*, *metro*, *litr* və s.

4. Sözlərin axırında saitdən sonra gələrsə: *ot*, *öi*, *tut*, *saat*, *adət*, *zenit*, *unut*, *üyyüt*, *avtomat*, *dövlət*, *minnət*, *zəhmət*, *əziyyət*, *səadət* və s.

II. *T* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə bir qədər cingilti olmuş halda *d* çalarlığında (*t* kimi) tələffüz olunmalıdır:

a) əsil Azərbaycan sözlərinin, eləcə də çoxdan azərbaycancalaşmış alınma sözlərin daxilində kar samitdən sonra yanaşı gələn *t* *yastı*, *işti*, *axtar*, *taxta*, *aştar*, *uşta*, *həftə*, *xəstə*, *məktəb*, *dəftər*, *müxtəsər* və s.

Qeyd. Yeni alınma sözlərdə belə məqamda olan *t* öz məxrəcə uyğun, adi halda tələffüz olunur *aktiv*, *traktor* və s.

b) söz ortasında olan qoşa *t*-dən ikincisi: *həttə*, *ittifaq*, *ittiham*, *əlbəttə*, *müttəfiq*, *müttəhim*, *Səttar* və s.

III. Söz axırında: *st*, *št*, *ft*, *pt* səs birləşmələrindəki *t* öz məxrəcində deyil, qısaldılmış halda, özündən əvvəlki yanaşı samitdən məxrəcə uyğun bir çalarlıqda onunla qovuşuq tələffüz olunmalıdır:

st: *doss* (dost), *rass* (rast), *şikass* (şikəst), *sərbəss* (sərbəst), *dəss* (dəst), *üss* (ust), *manifess* (manifest), *ateiss* (ateist) və s.
št: *güzəşt* (güzeşt), *behişt* (behişt), *püşşt* (puşt) və s.
ft: *liff* (lift), *şriff* (şrift), *landşaff* (landsaft), *neff* (neft) və s.
pt: *resepp* (resept) və s.

§129. *S samiti*. I. *S* samiti sözün hər yerində, hər cür məqam və şəraitdə əsas məxrəcə müvafiq, adi halda tələffüz olunmalıdır:

a) söz başında: *saz*, *sel*, *sən*, *siz*, *six*, *sol*, *söz*, *su*, *sud*, *sulh* və s.;

b) söz ortasında: *desant*, *əsər*, *isti*, *qışqanc*, *dost*, *kösöv*, *usta*, *üsul*, *tüstü*, *musiqi*, *təsalli* və s.;

c) söz sonunda: *mars*, *his*, *irs*, *səs*, *sus*, *süs*, *kurs*, *küs*, *afsus*, *kosmos* və s.

Qeyd. 1) Söz başında *s* ilə hər hansı bir samit səs yanaşı olduqda başdakı *s* səsini ani halda, yeni sonrakı yanaşı samitin başlanğıc hissəsinə qovuşmuş halda tələffüz edilməsi məsləhətdir *skamya*, *smeta*, *staj*, *stol* və s.

2) Son zamanlar alınmış bəzi sözlərin daxilindəki qoşa *s*, adətən, bir *s* halında tələffüz olunmalıdır *rejissor* (rejissor), *komisar* (komissar) və s.

§130. *Ke samiti*. I. *Ke* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə adi halda öz məxrəcə müvafiq, yeni *k* samitinin qarşılığı kimi tələffüz olunmalıdır:

a) əsil Azərbaycan sözlərində və çoxdan azərbaycancalaşmış alınma sözlərdə.

1. Söz başında *t*-dən başqa hər cür saitdən əvvəl: *kal*, *katib*, *kef*, *kəs*, *kələm*, *kim*, *kitab*, *kol*, *kotan*, *köz*, *köpük*, *kuzə*, *kul* və s.

2. Söz ortasında saitlər arasında: *çəkcik*, *iki*, *öküz*, *hekayə*, *hökumət*, *zəka* və s.

3. Söz ortasında cingiltili samitdən sonra saitdən əvvəl: *inkar*, *nankor*, *erkən*, *tulkü* və s.

4. Söz ortasında saitdən sonra, cingiltili samitdən əvvəl: *hikmət*, *çəkmə*, *tökmə*, *hökmən*, *hönkür* və s.

5. Təhcecalı sözlərin sonunda *pək*, *tək*, *tik*, *tuk*, *mülk*, *müşk*, *kürk*, *bərk* və s.;

b) son zamanlarda rus dilindən alınma sözlərdə:

1. Söz başında və ya sözün ortasında incə saitlərdən əvvəl gələrsə: *jaket, bankir, anket* və s.

2. Söz axırında incə saitlərdən sonra gələrsə: *elastik, dramatik* və s.

II. Əsil Azərbaycan sözlərində və çoxdan azərbaycancalaşmış alınma sözlərdə *ke* samiti məqam və şəraitdən asılı olaraq aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunmalıdır:

a) söz ortasında kar samitlə bitən hecadan sonra gələn heca başındakı *ke* samiti azacıq cingilti ilə tələffüz olunmalıdır: *təşkil, müşkül, ölkün, kəşkin, yetkin, əşkək, küşkün, düşkün* və s.

Qeyd Söz ortasında *f, h* samitləri ilə bitən hecadan sonrakı hecanın başındakı *ke* öz məxrəcə uyğun tələffüz olunur: *əfkar, məhkum, möhkəm, məfkurə* və s.

b) söz ortasında yanaşı gələn *kk*-dən ikincisi azacıq cingilti ilə tələffüz olunmalıdır: *hikkə, Məkkə, mütəkkə, sikkə* və s.

III. *Ke* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə *y* samitinin qarşılığı sayılan *x'* səsi çalarlığında azacıq nəfəsli tələffüz olunmalıdır:

a) çoxhecalı sözlərin sonunda: *çiçək, ərik, çürük, bilək* və s.

b) söz ortasında örtülü hecadan əvvəlki, qapalı hecanın sonundakı *ke*: *kəklək, təklif, əkil, Əkbər* və s.

ƏSASƏN ÖZ MƏXRƏCLƏRİNƏ UYGUN TƏLƏFFÜZ OLUNAN KAR SAMİTLƏR

§131. *Ç samiti.* *Ç* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcə uyğun tələffüz olunur:

a) söz başında: *çal, cöl, çək, çillə, çadır, çürük, çovdar* və s.;

b) söz ortasında: *açıq, alçaq, alça, qaçaq, açar, üçün, içəri, küçə, külçə* və s.;

c) söz sonunda: *aç, qaç, iç, keç, üç, heç, biç, qıç, ölç* və s.

Qeyd Söz ortasında samitlə başlanan hecadan əvvəlki hecanın sonundakı *ç* samitini xüsusən sərbəst üslubda, azacıq *ş* çalarlığında da tələffüz etmək olar: *keçmiş, qaçqın* və s.

§132. *H samiti.* *H* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcə müvafiq tələffüz olunur:

a) söz başında: *hal, heç, hava, hesab, həb, həvas, hikkə, hıçqırıq, hoqqa, hökm, höruk, huş, humanizm, hündür* və s.;

b) söz ortasında: *ağah, şahid, zəhin, möhür, mühəndis, mühit, mühüm, sahman, ehtiyac, töhmət, möhlət, köhnə, səhnə, izhar, tənha, məzhəkə, məhrum, məşhur, məlhəm* və s.;

c) söz sonunda *ah, gah, agah, segah, səth, mədh, fəth* və s

Qeyd. Söz sonunda samitdən sonra yanaşı gələn *h* zəifləyir, tələffüz olunmur. Lakin belə sözlərə saitlə başlanan şəkulçi bitişdirildikdə, söz qoşulduqda *h* yarımqıç məxrəcə tələffüz olunmalıdır

§133. *X samiti.* *X* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə öz məxrəcə müvafiq tələffüz olunmalıdır:

a) söz başında *xal, xala, xeyr, xeyli, xəz, xəlvət, xiyar, xına, xoş, xumar, xüsusi, xlor* və s.;

b) söz ortasında: *yaxa, axın, mexanik, məxaric, mixək, sıxıntı, toxum, çuxa, çuxur, yuxu, arxa, tərşun, yaxşı, saxsı, məxsus, məxmər* və s.,

c) söz sonunda: *ax, qax, yox, çox, çix, qırx, tox* və s

§134. *Ş samiti.* *Ş* samiti aşağıdakı şəraitdə öz məxrəcə uyğun tələffüz olunur:

a) söz başında: *şad, şəriyyat, şərq, şəhər, şir, şitil, şövg, şölə, şur, şuluq, şüur, şrift, şkaf* və s.;

b) söz ortasında: *maşa, maşın, meşə, nəşə, nişan, fişəng, işıq, aşıq, qoşun, döşək, qurğuşun, axşam, tapşırıq, mənşə, qarşı, yaxşı, arşın, turşu, aşqar, daşqın, məşhur, coşqun, müşkül, nəşriyyat, təşkil* və s.;

c) söz sonunda: *aş, qardaş, zəhmətkeş, atəş, iş, keçmiş, xoş, sərxoş, quş, gümüş, bəxş, nəqş, fərş* və s.

QRAFİK ŞƏRAİTDƏ TƏLƏFFÜZ

§135. *Qrafik əsasda düzəldilən qısaltma sözlər haqqında* Müəssir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində elə sözlər var ki, bunları ümumiləşmiş halda "yazı əsasında formalaşmış sözlər" adlandırmaq olar. Belə sözlərin tələffüzündə də onların yazılması, yəni hansı hərflərlə formalaşması, yazılmış sözlərin hansı hissələrinin

əsasında qurulması və yazılmış vahidlərin heca təşkil edib-etməsi nəzərə alınır. Buna görə də belə sözlərin tələffüzü yazı vahidləri ilə bağlı olur və tələffüz qaydaları – normaları qrafik şərait əsasında müəyyənləşir.

Qrafik əsasda formalaşmış belə sözlər son zamanlarda Azərbaycan ədəbi dilində çoxalmış və geniş dairedə yayılmışdır. Hətta belə sözlərin bir qismi ümumi danışq dilinə keçərək çox işlək sözlərdən olmuşdur. Məsələn, BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) sözünü ümumiləşmiş halda işlədir və cümlə, ifadə daxilində tələbata uyğun olaraq bunlara müxtəlif şəkildə də bitişdirirlər: BMT-də, BMT-nin, BMT-yə və s

Eləcə də MM, APU, ADU, AMEA kimi qısaltmalar da son zamanlar danışqda çox işlənən sözlər sırasına daxil olmaqdadır. Dilçilik ədəbiyyatında belə sözlərin xüsusi adı da yaradılmışdır. Yeni belə sözlər “qısaltma sözlər” adlanır

Bu cür sözləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bunların hamısı eyni əsasda formalaşmamış və eyni qaydada da tələffüz olunmur. *Milli Məclis* ifadəsini təşkil edən sözlərin ilk səslərinin birləşməsindən düzələn *MM* qısaltması *m* hərfinin adından, yeni *em* hərfi adlardan¹ düzələn bir vahid halında *emem* sözü kimi tələffüz edilir. Buna görə də belə tələffüz “hərfi tələffüz” adlanır.

APU qısaltması da eyni qayda əsasında (yeni “Azərbaycan Pedaqoji Universiteti” adını təşkil edən sözlərin ilk səsləri əsasında) düzəldilmişdir. Lakin bu qısaltmanın tələffüzündə başqa prinsipdən istifadə olunur. Belə ki, bu qısaltmanı təşkil edən hərflərdən birincisi *a* və sonuncusu *u* sait səsləri, ortadakı isə *p* samit səsi bildirən hərflərdir. Belə səslər birləşməsi isə iki heca kimi təzahür edir, bu hecaları birləşmiş halda tələffüz edəndə ikihecalı bir sözə oxşar vahid yaranır. Buna görə də belə qısaltmanı təşkil edən hərflər birləşməsi hərfi adlarla *APEU* kimi deyil, hecai vahidlər birləşməsindən düzələn bir söz halında *APU* (A-PU) kimi tələffüz olunur. Belə tələffüz isə hecai tələffüz adlanır.

¹ “Hərfi adlar” dedikdə belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, müasir Azərbaycan olifbasında *k* hərfi əsasən iki səsini işarəsidir. Buna görə də qısaltma sözlərdə *k* hərfinin tələffüzündə hansı sözün baş hərfi olması, yeni hansı səsini hərfi işarəsi olması nəzərə alınmalı və bir məqamda *ka*, başqa məqamda *ke* kimi tələffüz olunmalıdır. Məsələn, *Milli Komitə – MK-eMKa*, *Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi – KTN – KeTeN* (yaxud *KeTeN*) və s

Hərflər birləşməsindən düzəldilən qısaltma sözlərin tərkibindəki hərflərdən bəzisi müxtəlif məqam və şəraitdə hərfi adı ilə və ya heca vahidi kimi deyil, sadəcə fonetik bir vahid halında – bir səs kimi öz məxrəcə müvafiq halda tələffüz olunur ki, belə tələffüz söviti tələffüz adlanır. Məsələn, ATN (Azərbaycan Təhsil Nazirliyi), AYB (Azərbaycan Yazıçılar Birliyi) kimi qısaltma sözləri təşkil edən hərflərdən sonuncuları (*N, B*) öz məxrəcələrinə uyğun səslər kimi, əvvəlki hərflər isə hərfi əsasda tələffüz olunur: *A-Te-eN, A-Ye-Be* və s.

Buradaca belə bir xüsusiyyəti qeyd etməliyik ki, qısaltma sözlərin bir qismi ya lüğəvi əsasda, ya hecai əsasda, ya da hərfi əsasda tələffüz olunur. Bütövlüklə tək söviti əsasda tələffüz olunan qısaltma söz yoxdur, söviti əsadan ancaq bu və ya digər əsasda tələffüz olunan sözlərin tərkibində istifadə olunur

Qısaltma sözlərin bir qisminin tələffüzündə isə tək söviti əsadan deyil, bir neçə əsadan istifadə olunur. Məsələn, ÜDKT (Ümumdünya Kosmos Təşkilatı) qısaltmasının tələffüzü söviti *Ü*, hecai *de*, hərfi *ka*, hecai *te* olmaq üzrə üç əsada müvafiq normalar birləşməsi üzrə qurulur. Buna görə də belə tələffüz “müxtəlif normalar birləşməsi əsasında tələffüz” adlanır

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, qısaltma sözlərin formalaşma yolları, qaydaları, fonetik tərkibi müxtəlif olduğu kimi, tələffüz əsaslarında da müxtəliflik vardır. Buna görə də qısaltma sözlərin hansı əsasda tələffüz edilməsini deqiqləşdirərkən xüsusən ifadələri, mürəkkəb adları təşkil edən sözlərin ilk hərflərinin birləşməsindən düzələn qısaltmaların fonetik tərkibinin aşağıdakı əlamətlər üzrə nəzərə alınması vacib şərtlərdir.

a) Ancaq samit səslərin hərfi işarələrindən ibarət olan qısaltmalar ancaq hərfi əsasda da tələffüz olunmalıdır: *MM – eMeM, BMT – BeeMeT* və s.

b) Hərfi ad ilə səs eyniyyət təşkil etdiyi üçün sait səslərin hərfi işarələrindən ibarət olan qısaltmalar hərfi-hecai əsasda heca vahidləri kimi, yeni sait səsləri bildirən hərflər birləşməsi heca birləşməsi halında söz vahidləri kimi tələffüz olunur: *MEA – Milli Elmlər Akademiyası* və s

c) Həm samit, həm də sait səsləri bildirən hərfi işarələrdən ibarət olan qısaltmalar saitləri bildirən hərflərin məqam və şəraitindən asılı olaraq ya bütövlüklə hecai əsasda, ya bütövlüklə hərfi əsasda, ya

da qismən hecai, qismən hərfi əsasda tələffüz olunur: *MƏR, VVAQ (VeVAQ), ÜDKT (ÜDeKaTe)* və s.

Məhz belə xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq müasir Azərbaycan dilindəki qısaltma sözlər formalaşma əlamətlərinə və fonetik tərkiblərinə görə aşağıdakı əsaslarda tələffüz olunur.

§136. Əsli əsasda tələffüz olunan qısaltma sözlər. a) ifadəni təşkil edən sözlərin ilk hissələrinin qovuşdurulmasından düzələn qısaltma sözlər: *raykom, Baksell* və s.;

b) ifadəni təşkil edən sözlərdən birincisinin ilk hissəsi ilə ikinci sözün əsasının birləşdirilməsindən düzələn qısaltma sözlər: *Azərnaşr, Azərkitab, Azərneft* və s.;

c) ifadəni təşkil edən sözlərdən birincisinin ilk hissəsi ilə digər sözlərin baş hərfəri əsasında düzələn qısaltma sözlərdə ilk sözün ilk hissəsi: *Azər Tac, Nax MR* və s.

§137. Hecai əsasda tələffüz olunan qısaltma sözlər. a) sait və samit səslərin hərfi işarələri birləşməsindən tək heca halında formalaşan qısaltmalar təkhecalı söz kimi tələffüz olunmalıdır:

MƏR (Misur Ərəb Respublikası), BİF (Beynəlxalq İstehsalat Federasiyası), BUM (Bakı Universal Mağazası), BOK (Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi), TEC (Tələbə Elmi Cəmiyyəti), SES (Su Elektrik Stansiyası).

Qeyd Əgər qısaltmanı təşkil edən hərfər birləşməsində saitdən sonra əvvəlcisi cingiltili, ikincisi karıq samit olarsa, belə samitlər sövti əsasda, qısaltma isə bütövlükdə bir heca kimi tələffüz olunmalıdır. *ABŞ* (Amerika Birləşmiş Ştatları), *İLP* (İngiltərə Leybonstlər Partiyası), *İRP* (İtaliya Respublika Partiyası) və s.,

b) sait və samit səslərin hərfi işarələri birləşmələrindən iki heca halında formalaşan qısaltmalar ikihəcalı söz kimi tələffüz olunmalıdır:

BDU (Bakı Dövlət Universiteti)
APU (Azərbaycan Pedaqoji Universiteti)
ATU (Azərbaycan Tibb Universiteti)
ADU (Azərbaycan Dillər Universiteti)
AHİB (Almaniya Həmkarlar İttifaqları Birliyi)
BERİ (Beynəlxalq Elektrik Rabitəsi İttifaqı)
ÜDƏF (Ümumdünya Əmək Federasiyası)
HƏEK (Həkim Əmək Ekspert Komissiyası) və s.;

c) hərfər əsasında düzəldilmiş qısaltmaların sonundakı sait səsin hərfi işarəsi özündən əvvəlki samitin hərfi işarəsi ilə birgə sövti

əsasda vahid bir heca kimi tələffüz olunmalıdır: *APDİ, DETPİ, MDU, İMA, BRTTİ* və s.

Belə qısaltma sözlərin əvvəlindəki hərfilər məqam və şərəitə görə müxtəlif əsaslarda, sonundakı *Dİ, Pİ, DU, MA, Tİ* isə həmin səslər birləşməsindən ibarət hecalar kimi tələffüz olunur.

§138. Hərfi əsasda tələffüz olunan qısaltma sözlər. a) ancaq sait səsləri bildiren hərfərdən ibarət qısaltmalar: *EA* (Elmlər Akademiyası), *AAÖ* (Asiya-Afrika Ölkələri) və s.

Qeyd. Belə qısaltmaların tələffüzündə, xüsusən sərbəst üslubda, sonuncu saitdən əvvəl bitirdinci y çarlığına yol verilir *EYA (EA), OLYA (OLA)*,

b) samitləri bildiren hərfərdən ibarət olan qısaltmalar.

MM – eMeM (Milli Məclis), *MK – eMKa* (Milli Komitə),
BMT – BeeMTe (Birləşmiş Məillətlər Təşkilatı), *BVF – BeVeFe* (Beynəlxalq Valyuta Fondu), *BŞZ – BeŞeZ* (Bakı Şin Zavodu), *VDR – VeDeeR* (Vyetnam Demokratik Respublikası), *GTK – GeTeKa* (Gənclər Təşkilatı Komitəsi), *RNŞ – eReNŞe* (Redaksiya-Nəşriyyat Şurası), *ŞTŞ – ŞeTeŞe* (Şəhər Telefon Şəbəkəsi), *HDD – HeDeDe* (Hərbi Dəniz Donanması) və s

Qeyd 1) Belə qısaltmalarda *m, n, r, l* kimi sonor samitlərdən əvvəl gələn başqa samit səsləri bildiren hərfələrin adlarındakı *e* xüsusən sərbəst üslubda qısaldılır, ya da ixtisara düşür *BeeMTe, VeDeeR* kimi qısaltmalar *BeMTe, VeDeR* çarlığında da tələffüz etmək olar.

2) Belə qısaltmalarda qeyri-sonor samitlərdən sonra gələn axırıncı samitləri, xüsusən sərbəst üslubda, hərfi əsasda yox, sövti əsasda da tələffüz etmək olar *ŞTŞ – ŞeTeŞ, BŞZ – BeŞeZ* və s

§139. Müxtəlif normalar birləşməsi əsasında tələffüz olunan qısaltma sözlər. a) Qısaltmanın əvvəlində iki, ikidən çox yanaşı sait, sonra isə bir və ya bir neçə samit olduqda, saitle yanaşı gələn samit birləşməsi bir heca halında, başda və ortada olan digər hərfilər adlarına müvafiq, sonda yerləşən samit isə sövti əsasda¹ tələffüz olunmalıdır:

¹ Sonda olan *k* hərfi əlaqədar olduğu sözə görə ya *ka*, ya da *ke* kimi tələffüz olunmalıdır

AAİƏT-A-A-İ-ƏT (Asiya-Afrika İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı), *OİK - O-İK*, (Ordu İdman Klubu), *İİŞ - İ-İŞ* (İqtisadi və İctimai Şura), *AAUMHP - A-A-UM-HeP* (Anqola Azadlığı Uğrunda Milli Hərəkət Partiyası), *AAXHT - A-AX-HeT* (Asiya və Afrika Xalqları Həmrəylik Təşkilatı), *İİNS - İ-İNS* (İngiltərə-İran Neft Şirkəti) və s.

b) Qısaltmanın sonunda bir neçə yanaşı sait, onlardan əvvəl isə bir və ya bir neçə samit olduqda, samitlə yanaşı duran sait vahid heca halında, digər hərflər isə adlarına müvafiq tələffüz olunmalıdır:

CAİ - CA-İ (Cənubi Afrika İttifaqı), *BAİ - BA-İ* (Beynəlxalq Astronomiya İttifaqı), *BAEA - BA-E-A* (Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi), *BDİİ - BE-Dİ-İ* (Beynəlxalq Dəmiryolçular İdman İttifaqı) və s.

c) Başda saitlərdən sonra gələn samitlərlə yanaşı sait olduqda, başdakı sait hərfi əsasda, sonrakı sait-samit, samit-sait və ya samit-sait-samit birləşmələri heca halında tələffüz olunmalıdır:

AETMİ - A-ET-Mİ (Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Məlumat İnstitutu), *ÜAHİF - Ü-A-HİF* (Ümum Afrika Həmkarlar İttifaqları Federasiyası) və s.

ç) Başda sait, sonra samitlər olduqda qısaltmalar sonrakı samitin növbəsinə görə aşağıdakı çarlıqlarda tələffüz olunmalıdır:

1. Sonda qeyri-sonor samit olduqda həmin samit sövti əsasda, tərkibi təşkil edən əvvəlki hərflər isə hərfi əsasda tələffüz olunmalıdır:

ALDP - AeLDeP (Almaniya Liberal Demokratik Partiyası), *AMDP - AeMDeP* (Almaniya Milli Demokratik Partiyası), *ADKP - ADeKeP* (Almaniya Demokratik Kəndli Partiyası), *ADT - ADeT* (Amerika Dövlətləri Təşkilatı), *ATS - ATeS* (Avtomat Telefon Stansiyası), *ETŞ - ETeŞ* (Elmi Texniki Şura), *ETC - ETeC* (Elmi Texniki Cəmiyyət), *ƏDC - ƏDeC* (Ərəb Dövlətləri Cəmiyyəti), *İMNŞ - İMeNŞ* (İran Milli Neft Şirkəti), *İSFP - İSFeP* (İspaniya Sosialist Fəhlə Partiyası) və s.

2. Belə qısaltmanın sonunda sonor samit olduqda hərfi adına müvafiq tələffüz olunmalıdır:

AXR - AXeeR (Albaniya Xalq Respublikası), *ÜDGM - ÜDGeeM* (Ümumdünya Gənclər Məclisi) və s.

3. Belə qısaltmanın sonunda eyni sonor qoşa olarsa əvvəlki sövti, sonrakı hərfi əsasda tələffüz olunmalıdır:

ANN - ANeN (Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi), *ADYMM - ADeYMeM* (Avropa Dəmir Yolları Məlumat Mərkəzi), *AŞMM - AŞMeM* (Avropa Şurasının Məsələlər Məclisi) və s.

d) Ortada yerləşən bir sait ilə bir neçə samit birləşməsindən düzələn qısaltmalar aşağıdakı çarlıqlarda tələffüz olunur.

1. Qısaltma söz əvvəl samit-sait, sonra isə bir neçə samit birləşməsindən düzəlmişse, ilk üç hərf birləşməsi örtülü-qapalı heca kimi, sonrakı hərflər isə hərfi adlarına müvafiq tələffüz olunmalıdır.

BÖÇK - BÖÇKa (Beynəlxalq Ölçü və Çeki Komitəsi), *BEMZ - BEMZe* (Bakı Elektrik Maşınqayırma Zavodu), *MESN - MeseN* (Məşə Emalı Sənayesi Nazirliyi), *ŞATS - ŞATSe* (Şəhər Avtomat Telefon Stansiyası), *ŞATŞ - ŞATŞe* (Şəhər Avtomat Telefon Şəbəkəsi).

Qeyd. Əgər hecadan sonra iki, üç hərf olarsa, sonuncu hərf sövti əsasda tələffüz edilməlidir *ÇOMŞF - ÇOMŞeF* (Çili Orta Məktəb Şagirdləri Federasiyası) və s.

2. Qısaltma söz əvvəldə bir və ya iki samit, sonda isə samit-sait-samit birləşməsindən düzəlmişse, sait ətrafındakı samitlər birləşməsi örtülü-qapalı heca kimi, qalan əvvəlki samit (və ya samitlər) isə hərfi əsasda tələffüz olunmalıdır

BBOK - BeBOK (Beynəlxalq Balina Ovu Komitəsi), *BSEC - BeSEC* (Beynəlxalq Siyasi Elmlər Cəmiyyəti), *VVAQ - VeVAQ* (Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı), *VHİM - VeHİM* (Vahid Həmkarlar İttifaqları Mərkəzi), *DYƏT - DeYƏT* (Dəmir Yolları Əməkdaşlıq Təşkilatı), *SHİF - SeHİF* (Seylon Həmkarlar İttifaqları Federasiyası), *FHİŞ - FeHİŞ* (Filippin Həmkarlar İttifaqları Şurası), *CVMAC - CeVeMAC* (Cənubi Vyetnam Milli Azadlıq Cəbhəsi), *ÇVHİM - ÇVeHİM* (Çili Vahid Həmkarlar İttifaqları Mərkəzi)

d) Saitlə bitən qısaltmalarda saitdən əvvəlki - yanaşı samit sondakı sait ilə bir heca kimi, əvvəlki samitlər isə hərfi əsasda tələffüz olunmalıdır:

BTMİ - BeTeMİ (Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqı), *VMA - VeMa* (Vyetnam Məlumat Agentliyi), *SME - SeME* (Sohiyyə Maarif Evi), *MXİ - eMXI* (Məişət Xidməti İdarəsi), *FGİ - FeGİ* (Fəhlə Gənclər İttifaqı) və s.

QRAMMATİK ŞƏRAİTDƏ TƏLƏFFUZ

§140. *Qrammatik şərait haqqında.* Qrammatikada morfolojiya və sintaksis olmaq üzrə iki əsas sahə əhatə edildiyi kimi, "qrammatik şəraitdə tələffüz" də əsasən iki şəraitlə əlaqədar tələffüz normalarını əhatə edir:

1. Morfoloji şəraitdə tələffüz.
2. Sintaktik şəraitdə tələffüz.

Morfoloji şərait sözləre morfoloji vahidlərin – şəkilçilərin bitişdirilməsi şəraitidir. Burada isə bir sıra əlamətdar cəhətlərin nəzərə alınması zəruridir

Məlum olduğu üzrə, şəkilçilər həm söz köklərinə, həm də şəkilçi qəbul edərək düzəlmiş və ya dəyişilmiş sözlərə bitişdirilir. Deməli, birinci halda söz kökünün sonuncu səsi ilə şəkilçinin ilk səsi yanaşır və bitişir: *bacı-sı, çiçək-lik, uç-du.* İkinci halda isə şəkilçi vasitəsi ilə düzəldilmiş, dəyişilmiş sözün sonundakı səsə, yeni sözə bitişdirilmiş şəkilçinin axıncı səsine başqa bir şəkilçinin ilk səsi yanaşır və bitişir: *bacı-sı-nın, çiçək-lik-lər, zərbə-çi-lər, uç-du-lar* və s.

Hər iki hal morfoloji prosesdir və bu proses şəkilçini bitişdiyi sözün, xüsusən sonuncu səsin tələffüzünə, bəzən də bu və ya digər şəkilçinin, ümumiyyətlə fonetik tərkibinə və tələffüzünə təsir edir. Beləliklə də morfoloji şəraitlə əlaqədar olan tələffüz normaları formalaşır. Məhz buna görə də morfoloji şəraitlə əlaqədar olan tələffüz normalarını, əsasən, aşağıdakı iki istiqamətdə nəzərdən keçirmək məqsədə uyğundur. I. Şəkilçi bitişdirilən sözlərin sonuncu səslərinin tələffüzü. II. Sözlərə bitişdirilən şəkilçilərin tələffüzü

Sintaktik şərait sözlərin sözlərə yanaşması, qoşulması və bitişdirilməsi şəraitidir. Belə şəraitdə də tələffüzə təsir edən bir sıra halların nəzərə alınması zəruridir.

Ümumiyyətlə, sintaksisin əsası sözlərin birləşməsi-yanaşması prosesi ilə bağlıdır. Lakin bu proses nəticəsində ancaq sintaktik vahidlər – söz birləşmələri, ifadələr, cümlələr deyil, lüğəvi vahidlər, xüsusən mürəkkəb sözlər də yaradılır. Həm sintaktik vahidlərin, həm də mürəkkəb lüğəvi vahidlərin formalaşdırılma şəraiti həmin vahidlərin ümumiyyətlə tələffüz normalarının da formalaşmasına təsir edir. Belə vahidlərdə xüsusən yanaşan, bitişən birinci sözün sonundakı səs (bəzən səslər) və ya ikinci sözün əvvəlindəki səs (bəzən

səslər) müxtəlif çalarlıqda tələffüz olunur, hətta bəzən ixtisara düşür: *kitab al, kitab tap, Əliyar – Əliyar, Əliheydər – Əleydər*

Məhz buna görə də sintaktik şəraitlə əlaqədar olan tələffüz normalarını əsasən iki istiqamətdə nəzərdən keçirmək lazımdır:

I. Yanaşı müstəqil sözlərin son və ilk səslərinin tələffüzü

II. Mürəkkəb sözlərin və ifadələrin vahidlərini bitişdirən səslərin tələffüzü

MORFOLOJİ ŞƏRAİTDƏ TƏLƏFFUZ

§141. *Saitlə bitən sözlərdə* Saitlə bitən sözlərə şəkilçi bitişdirildikdə sözlərin və şəkilçilərin quruluşundan, fonetik tərkibindən asılı olaraq tələffüzdə bir sıra çalarlıqlara yol verilir

a) Saitlə bitən sözə saitle başlanan şəkilçi bitişdirildikdə, ümumi fonetik qanun üzrə əlavə edilən bitişdirici samitdən əvvəlki heca aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunur:

1. Çoxhecalı sözlərdə bitişdirici *y*-dən əvvəlki hecada olan açıq sait öz qarşılığı qapalı sait çalarlığında (xüsusən sərbəst üslubda) tələffüz olunur:

а – ı: *ana-y-a – anıya, alma-y-a – almiya, qayna-y-ır – qaynıyır* və s.

ə – i: *nəna-y-ə – nəniyə, tələbə-y-ə – tələbiyə, din-lə-y-ir – dinliyir* və s.

Qeyd İkihecalı belə sözlərin birinci hecası dodaqlanan saitle olduqda, bitişdirici *y*-dən əvvəlki hecanın dodaqlanmayan açıq saiti ni birinci hecadakı dodaqlanan saitə müvafiq qapalı sait çalarlığında da tələffüz etmək olar

о – а – u: *doğra-y-ır – doğruyur, oğra-y-an – oğruyan* və s.

u – а – u: *buğda-y-a – buğduya, tulla-y-ar – tulluyar* və s.

ö – ə – ü: *söylə-y-ir – söylüyür, ölkə-y-ə – ölküyə* və s.

ü – ə – ü: *küçə-y-ə – küçüyə, küpə-y-ə – küpiyə* və s.

2. Bitişdirici *s* ya *n* samiti olduqda, sözlərin tələffüzündə qrammatik şəraitlə əlaqədar heç bir dəyişiklik edilmir

-n: *atanın, nənanın, almanın, tələbənin, ölkənin* və s.

-s: *anasi, dadası, təpəsi, təntənəsi, kölgəsi, sürüsü, qoxusu, yuxusu* və s.

3 İki açıq hecadan formalaşmış və qapalı saitlə bitən sözlərə III şəxsin tekinin nisbət şəkilçisi bitişdirildikdə, sözün sonundakı qapalı sait bir qədər qısaldılmış halda tələffüz olunur: *bacı-s-ı – bacı sı, dayı-s-ı – dayı sı, əmi-s-i – əmi.sı, quzu-s-u – quzu su, düyü-s-u – düyü.sü* və s.

Qeyd Belə sözlərdə birinci sait uzun tələffüz olunursa, nisbət şəkilçisi qəbul edərəkən, ikinci hecadakı sait adi halda tələffüz edilməlidir *ahu-s-u – a husu, dahi-s-i – da hisı* və s.

b) Saitlə bitən sözə samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə, söz lüğəvi şəraitdə olduğu kimi tələffüz edilir: *atadan, dünyanın, orduca, altıncı, dinləsin, sürücülər, yeddidir* və s.

§142. Samit səsə samit səs bitişdirilməsi şəraitində Samitlə bitən sözə samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə yanaşan samitlər əsasən aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunmalıdır.

a) Sözün sonundakı cingilti samit lüğəvi şəraitdə olduğu kimi, yeni karlaşmış halda, şəkilçinin başındakı samit isə öz məxrəcində tələffüz olunmalıdır:

1) Çoxhecalı sözlərin sonundakı *b, d, g, c* samitləri:

b – b: kitabda, məktəbli, kitabça, coraqsız, səbəbkar və s.

d – d: azadlıq, qanaqsız, cəlladın, buludlu və s.

g – g: ahəngdar, ahəngsiz, pələngdir, çələngdir və s.

c – ç: ağacsız, turaclar, yamaqdan, qılınçdan, qışqançlıq və s.

2) Təkhecalı sözlərin axırında sonorlardan, eləcə də *y-dən* sonra yanaşı gələn *d, c, g, b* samitləri:

d – d: kəndli, cəldlik, kürdlər, qəndsiz, qeydlər və s.

c – ç: gənçlik, dinçdir, xərçsiz, künçdən və s.

g – g: rəngsiz, ləngdir, zəngdən və s.

b – b: hərbi, qalblar, qarblilər, eyibsi və s.

3) Familiya bildirmək üçün adların axırına bitişdirilən *-ov, -yev* şəkilçilərinin sonundakı *v* karlaşmış halda tələffüz olunduğu kimi, belə familiyaların sonuna samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə *v* yenə karlaşmış halda tələffüz olunur: *Həsənoy – Həsənoydan, Əliyev – Əliyevdən* və s.

4) İki və ikidən artıq hecalı alınma sözlərin sonundakı (*-tiv*) morfemində olan *v* karlaşmış halda tələffüz olunur: *aktiv – aktivlik, kollektiv – kollektivdən, obyektiv – obyektivlik* və s.

5) Bəzi alınma sözlərin sonundakı *q* samiti:

q – q: ittifaq – ittifaqdan, maraq – maraqlı, dəqiq – dəqiqlik, məntiq – məntiqsiz, müttəfiq – müttəfiqlər, xalq – xalqçılıq və s.

6) Kar samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə sözlərin sonundakı *z* samiti:

z – z: qotazsız, donuzçuluq, almazsın, dənizçilər, yazsa, əzsın, üzçü və s.

b) Öz məxrəcinə uyğun tələffüz olunur

1. Təkhecalı sözlərin sonunda saiddən sonra, yanaşı gələn *b, d* qablar, *qabsız, dibdən, cibsiz, dəbdən, təbdən, tabsız, dadlı, adlar, sədlər, yaddır, yaddaş, odsuz* və s.

2. Cingilti samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə sözlərin sonundakı *z* samiti: *almazdan, dənizdə, səkkizdən, azdır, yazmış, qazdır, sazdan, gözlük, özge, düzgün* və s.

3. Sözlərin sonunda olan aşağıdakı samitlər.

v: alovlu, alovuz, köşövdə, novda, divlər, növlü, ovçu, evdən, sevmiş və s.

ğ: çağlar, buğlu, sağdır, bağlı, yağsız və s.

y: alaydan, haraysız, harayçı, ayılıq, göydə, meysiz, kuylu və s.

h: allahsız, gunahkar, fərəhli, cərrahdan, gümrəhsən, ahlər və s.

j: tirajlı, tirajsız, tirajdan və s.

n: amansız, dərmandır, qurbandır, canlı, əkinçi, odunluq, günsüz və s.

l: zoğallı, oğulsuz, gözəldir, qəzəllər, almış, gəlsə və s.

m: aləmdə, alimlər, qələmsiz, salamlaş, elmlı, qəmsiz və s.

r: qatarda, açarsız, kömürlü, dəmirçi, yerdə, birlik, görmək və s.

s: həvəsən, tələsmir, iclassız, iclasdan, asdı, kussün, susmur və s.

t: ehtiyatlı, minnətsiz, muğamatdan, atlı, şərtlə, otluq və s.

p: qrupda, qulpsuz, turpdur, çırpın, sapdan, saplamaq, topsuz, gopçu, səpgi və s.

f: ətrafdan, tərəfdə, tərəflər, insafsız, kifli, saflıq, tərifləmək və s.

x: tarixdən, tarixçi, toxluq, voxluq, çxısın, əxsın, sıxmaq, qırxtar və s.

c) Başqa məxrəcdə tələffüz olunur

1. Sözlərin sonundakı *k* samiti *y* səsinin kar qarşılığı çalarlığında (*x* məxrəcində).

k – x: çiçək – çiçəx li, çiçəx siz, külək – kuləx dən, ək – əx miş və s.

2. Çoxhecalı sözlərin sonundakı *q* samiti *x* məxrəcində:

q – x: otaq – otaxda, ocaq – ocaxlı, artıq – artıxdır, qulluq – qulluxçu və s.

3 Sərbəst üslubda təkhecalı sözlərin axırında saitlərdən sonra yanaşı olan *c* samiti *ş* məxrəcində, *c* samiti *j* məxrəcində, *p* samiti *f* məxrəcində:

ç – ş: *aç – aşdı, saç – saşdı, uç – uşdum, qaç – qaşın* və s.
c – j: *ac – ajsan, gec – gejdır, güc – güjlü, uc – ujdın* və s.
p – f: *sap – saflamaq, tap – tafdıq, köp – köfmüş, çöp – çöfdən* və s.

§143. *Samit səsə sait səs bitişdirilməsi şəraitində*. Samitlə bitən sözə saitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə axırdakı samitlər aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunmalıdır.

a) öz məxrəcinə uyğun tələffüz olunur:

Azərbaycan dilindəki samitlərin hamısı (çoxhecalı sözlərin sonundakı *k*, *q* samitlərindən başqa), o cümlədən lüğəvi şəraitdə qarlaşmış halda tələffüz olunan *b*, *d*, *z*, *c* samitləri də öz məxrəcinə uyğun tələffüz olunur.

b: *kitabın, məktəbimizin, səbəbi, hərbi* və s.

c: *ağaca, yamacı, əlacı, acıb, güclənir, dincəlidir* və s.

ç: *açır, qaçar, saçına, uçar, keçər* və s.

d: *poladın, qanadı, buluda, uduş, güdər* və s.

f: *insafı, ətrafa, tərifi, müəllifin, sələfimiz* və s.

g: *ahəngi, tufəngin, zəngi, rəngi, paləngə* və s.

ğ: *dağın, bağı, yığır, sağıcı* və s.

h: *günahı, günahını, ahi* və s.

x: *tarixi, jmixin, çıxır, axar, qırxıncı, axıntı* və s.

j: *tıajı, tiraja, montajın* və s.

k: *əkir, çəkir, tikər, tökülür, yükün* və s.

l: *marala, gözəlin, çalır, gülər, gələcək* və s.

m: *salamı, alimin, qələmə, umur, yumar* və s.

n: *oğlanın, ceyrana, utanır, dönüş, yanır* və s.

p: *sapın, turpu, qrupun, çırpır, səpir, qopar* və s.

r: *açarı, damara, kömürün, surər, görür, dərəcəcək* və s.

s: *iclasın, təşəbbüsü, həvəsimiz, səsinə, kəsir* və s.

ş: *şabaşın, marşımız, güləşir, bişər, düşürlər* və s.

t: *saatın, zamanəta, kainata, satır, ötən, şərti* və s.

v: *alovun, buzovun, evə, ova, sevir* və s.

y: *sarayın, harayına, göyər, doyunca, aya* və s.

z: *avazın, danizə, nərgizi, yazır, düzəcəcək* və s.;

b) başqa məxrəcdə tələffüz olunur:

1 Çoxhecalı əsil Azərbaycan sözlərinin və azərbaycancalaşmış alınma sözlərin sonundakı *k* samiti *y* məxrəcində:

k – y: *çiçək – çiçəyin, dirək – dirəyə, sümük – sümüyü, özək – özəyə, malək – mələyin, fələk – fələyə* və s.

2 Çoxhecalı əsil Azərbaycan sözlərinin sonundakı *q* samiti *ğ* məxrəcində:

q – ğ: *otaq – otağın, bayraq – bayraqa, yığıncaq – yığıncağın* və s.

3. Bir sıra alınma sözlərin sonunda *q* ilə yazılıb *ka* məxrəcində tələffüz olunan *q* tam cingiltilemiş halda tələffüz olunmalıdır: *ittifaq – ittifağın, şərq – şərqə, xalq – xalqın* və s.

Qeyd Yuxarıda izah olunduğu kimi, şəkilçi bitişdirilən sözlərin sonuncu səslərinin tələffüzü, tək söz kökünün son səsinə deyil, həm də bir neçə şəkilçi bitişdirilmiş sözlərdə əvvəlki şəkilçilərin son səsinə də ehtiyatlıdır. Buna görə də yuxarıdakı tələffüz normaları eyni ilə əvvəlki şəkilçilərin son səslərinə də aiddir və münasib məqamlarda şəkilçilərdəki sonuncu səslər də eyni normalarda müvafiq tələffüz olunmalıdır. *al – aldıq – aldığımız, çiçək – çiçəyin – çiçəklik – çiçəkliyə* və s.

§144. *Sözlərə bitişdirilən şəkilçilərin tələffüzü*. a) ismin çıxışlıq hal şəkilçisi *-dan, -dən* sonu *m, n* samitləri ilə bitən sözlərə bitişdirildikdə, xüsusən sərbəst üslubda *-nan, -nən* fonetik tərkibində tələffüz olunur: *şamdan – şamnan, atamdan – atanmın, qələmdən – qələmnən, qumdan – qumnan, candan – cannın, anandan – anannın, vətəndən – vətənnən* və s.;

b) ikinci şəxs cəmi bildirən xəbər şəkilçisi *-sınız* və *-sız* olmaq üzrə iki variantda işlənir:

1. Birinci variantda *-sınız, -siniz, -sunuz, -sunuz* şəkilçisinin tərkibində olan *n* samiti ilə ətrafındakı saitlər birləşməsinə azacıq uzadılmış burun saiti – sonorlaşmış sait çalarlığında tələffüz etməli *alırınsız – alırsız; bilərsiniz – bilərsiz, görürsünüz – görürsüz* və s.

2. İkinci variantda *-sız, -siz, -suz, -suz* əsasən sərbəst üslubda istifadə edilir, həm də şəkilçinin sonundakı *z* samiti qarlaşmış çalarlıqda tələffüz olunur: *alırınsız, olursuz, deyirsiz, gülürsüz, gəlmisiz* və s.;

c) fellərdə gələcək zaman şəkilçisinə I şəxs tək və cəm şəkilçiləri bitişdirildikdə gələcək zaman şəkilçisinin sonundakı *q, k* samitləri ixtisara düşür, bəzən yaxın məxrəclə bir səs ilə əvəzlənir. Buna görə də belə fellər tam və sərbəst üslubda aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunur

1. Qalın saitli sözlərdə ixtisara düşən *q-dən* sonrakı *a* və ya *ı* saiti tam üslubda bir qədər boğaza yaxın məxrəcdə, yəni *ğ* məxrəci-

nin son pilləsi ilə *a* və *ya* *i* qovuşduğu çalarlığında (*'a*, *'i* kimi) tələffüz olunur: *alacağam* – *alaca'am*, *yazacağam* – *yazaca'am*, *oxuyacağım* – *oxuyaca'iq* və s.

2 Sərbəst üslubda fəllərə bitişdirilən gələcək zaman şəkilçisinin sonundakı *q*, *k* və I şəxsin təkini şəkilçisinin övvəlindəki *a*, *ə* ixtisara düşür, tələffüz olunmur. I şəxş cəm şəkilçisi bitişdirildikdə isə gələcək zaman şəkilçisinin sonundakı *q*, *k* samiti *y* samiti ilə əvəz olunaraq tələffüz edilir: *yazacağam* – *yazacam*, *alacağam* – *alacam*, *danişacağım* – *danişacayıq* və s.

Qeyd Belə məqamda gələcək zaman şəkilçisinin saiti *a*, *ə* bezi sözün tərkibində olan övvəlki saitle azacıq uyquşdurularaq qapalı saitlər çalarlığında da tələffüz olunur ki, belə tələffüz sərbəst üslub baxımından məqbul sayılır. *yazacağam* – *yaza-cam* – *yazıcam*, *alacağam* – *alacam* – *alıcam*, *vuracağam* – *vuracam* – *vurucam*, *gedəcəyəm* – *gedəcəm* – *gedicəm*, *görəcəyəm* – *görəcəm* – *görucəm* və s.

ç) II şəxsin tək və cəmini bildirən nisbət şəkilçilərindəki *n* samiti sağır *n*, çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *sənin atan* – *atan*, *əlin əlin*, *kitabın* – *kitabın*, *dəstərin* – *dəstərin*, *sizin atanız* – *atanız*, *əliniz* – *əliniz*, *dəstəriniz* – *dəstəriniz*, *kitabınız* – *kitabınız* və s.;

d) tək samitlə bitən çoxhecalı sözlərin sonuna bitişdirilmiş nisbət şəkilçisindən sonra saitle başlanan şəkilçi bitişdirildikdə nisbət şəkilçiləri aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunmalıdır

1 I şəxsin tək və cəmini bildirən nisbət şəkilçilərinin baş saiti qısa tələffüz olunmalıdır. *qardaşı ma*, *qardaşı.mızın*, *kitabı.mı*, *yoldaşları.mızın* və s.

2 II şəxsin təkini bildirən nisbət şəkilçisinin başındakı sait qısaltdılmış halda, sonundakı *n* samitinə bitişən şəkilçinin baş saiti isə *n* samiti ilə qovuşdurularaq sonlu – burun saiti çalarlığında tələffüz olunur: *sənin qardaşın a* – *qardaşı.a*, *qardaşın-ın* – *qardaşı.in* və s.

3. II şəxsin cəmini bildirən nisbət şəkilçisinin baş saiti və ondan sonra yanaşı gələn *n* samiti adi halda, *n* samitindən sonrakı yanaşı sait isə son dərəcə qısaltdılmış halda tələffüz olunur *sizin kitabınız-ı* – *kitabını zı*, *müəlliminiz-ə* – *muəllimini.zə* və s.

4. III şəxsin tək və cəmini bildirən nisbət şəkilçiləri və ona bitişdirilən, saitle başlanan şəkilçilər adi halda tələffüz olunur. *onun yoldaşına*, *müəlliminin*, *onların müəlliminə*, *dərslərinə* və s.

5. Söze nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən sonra II şəxş xəbər şəkilçisi bitişdirildikdə keçmiş zaman şəkilçisinin sonundakı *ş* samitini ixtisara salmaq və tələffüz etməmək, hər iki üslub üçün normal sayılır: *atmışsan* – *atmışan*, *demişsan* – *demisən*, *danişmişsan* – *danişmişan*, *almışsınız* – *almışınız* – *almışız*, *görmüşsünüz* – *görmüşünüz* və s.;

e) indiki zamanın inkarını ifadə etmək üçün inkar şəkilçisinin saitsiz variantı hər iki üslub üçün normal sayılır *al-m-ir*, *gəl-m-ir*, *oxu-m-ur*, *çürü-m-ür*, *söylə-m-ir*, *ye-m-ir*, *iç-m-ir* və s.

Qeyd Tam üslubda əsasən *-ma*, *-mə* şəkilçisindən istifadə olunur. Lakin indiki zaman şəkilçisinin saitlərinə uyğunlaşdırılaraq *-ma*, *-mə* şəkilçisindəki açıq saitlər bir qədər qapalı çalarlıqda da tələffüz olunur *almayıp* – *almıyıp*, *dolmayıp* – *dolmıyıp*, *dinməyir* – *dinməyir* və s.

ə) inkarlıq bildirən *-ma*, *-mə* şəkilçisinə gələcək zaman, nisbi keçmiş zaman, arzu və əmr formasının şəkilçiləri bitişdirildikdə *-ma*, *-mə* şəkilçisi sözlərin tərkibindəki saitlərə müvafiq olaraq müxtəlif qapalı saitlərlə, xüsusən *i*, *i* saitləri ilə tələffüz olunur

almayacaq – *almıyacaq*, *gəlməyəcək* – *gəlmıyəcək*, *olmayacaq* – *olmıyacaq*, *görməyəcək* – *görmıyəcək*, *surməyəcək* – *sürməyəcək* və s. *almayıb* – *almıyıb*, *görməyib* – *görmıyıb*, *qurmayıb* – *qurmıyıb*, *olmayıb* – *olmıyıb*, *bilməyib* – *bilmıyıb*, *üzməyib* – *üzməyıb* və s. *almayam* – *almıyam*, *gəlməyəsən* – *gəlmıyəsən*, *yazmayaq* – *yazmıyaq*, *görməyək* – *görmıyək*, *solmayasınız* – *solmıyasınız*, *bilməyələr* – *bilmıyələr* və s.

yazmıyım – *yazmıyım*, *getməyək* – *getmıyək*, *tutmayın* – *tutmıyın* və s.

Qeyd Samitlə başlanan şəkilçilər (əmr formasında III şəxş şəkilçiləri) bitişdirildikdə inkarlıq şəkilçisi ancaq *-ma*, *-mə* halında tələffüz olunur: *almasın*, *gəlməsin*, *görməsin* və s.

6 Zaman və məkancə əlamət anlayışlarını ifadə etmək üçün işlənən sifətdüzəldici *-kı*, *-ki*, *-ku*, *-kü* şəkilçiləri ancaq *i* saiti ilə *ki* çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *axşamkı* – *axşamki*, *onunku* – *onunki*, *özümünkü* – *özününkü*, *baxçadaki* – *baxçadaki*, *tovdakı* – *tovdaki*, *evdəki*, *kuçədəki* və s.

SİNTAKTİK ŞƏRAİTDƏ TƏLƏFFÜZ

§145. *Saitlər yanaşı şəraitdə*. Saitlə bitən sözə saitle başlanan söz yanaşdırıldıqda, qoşulduqda, bitişdirildikdə yanaşı saitlər aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunmalıdır:

a) Belə sözlərdən qurulmuş yanaşı cümlə üzvlərindəki və sərbəst söz birləşmələrinin tərəflərindəki yanaşı saitlər tam üslubda öz məxrəclərində müstəqil sözlərin vahidləri halında, sərbəst üslubda isə əvvəlinci sözün sonundakı sait bir qədər qısaldılıb sonrakı sözün başındakı sait çalarlığında onunla qovuşmuş halda tələffüz olunmalıdır:

Cümlə üzvləri	Tam üslubda	Sərbəst üslubda
mübtədə-xəbər	<i>ata alır, izi itib</i>	<i>ata alır, izi itib</i>
tamamlıq-xəbər	<i>topu alır, südü içir</i>	<i>topu alır, südü içir</i>
zərflilik-xəbər	<i>yaxşı işləyir, göyə uçur</i>	<i>yaxşı işləyir, göyə uçur</i>
təyin-xəbər	<i>yaxşı işdir, sarı oldur</i>	<i>yaxşı işdir, sarı oldur</i>
təyin-tamamlıq	<i>iki əsərini oxudum</i>	<i>ikə əsərini oxudum</i>
təyin-mübtədə	<i>yeni əsərim budur</i>	<i>yənə əsərim budur</i>

Birləşmə tərəfləri	Tam üslubda	Sərbəst üslubda
isim-isim sifət-isim say-isini	<i>alma ağacı, qapı açarı qırmızı alma, yağlı ət altı adam, yeddi il</i>	<i>alma.ağacı (almağacı) qırmızı.alma, yağlı.ət altı adam (altadam), yeddi il (yeddil)</i>
əvəzlik-isim əvəzlik-fel	<i>bu ağac, o adam, ela iş nə olar, niyə alır</i>	<i>bu ağac, o adam, ele iş nə olar (nolar), niyə alır ele.dir (eledir)</i>

Qeyd. 1) Birləşmədəki tərəflərin yanaşı gələn saitləri yaxın və ya eyni məxrəcli olarsa, sərbəst üslubda birinci tərəfin son saitinə ixtisar edib, birinci sözü ikinci söz ilə bitişdirərək bir vahid söz halında da (mötərizədə göstərilən nümunələr kimi) tələffüz etmək olar

2) Cümlənin və birləşmənin tərkibindəki həmin yanaşı sözlərdən biri məntiqi vurğulu və xüsusi intonasiyalı olduqda, sərbəst üslubda da saitlər vurğu və intonasiya tələbatına uyğun çalarlıqda, sözlər isə ayırlıqda, yəni tam üslubdakı kimi tələffüz edilməlidir *Suyu yox, südü içir Yağlı ət?*

b) Belə sözlərin qoşulması və ya bitişdirilməsi ilə düzəldilən tərkiblərin və mürəkkəb sözlərin tərəflərindəki yanaşı saitlər tam üslubda öz məxrəclərinə müvafiq, ya da yanaşı saitlərdən birincisi ikinci saitin məxrəcinə azacıq müvafiq çalarlıqda, bir sözün daxili hissəsi halında tələffüz olunmalıdır. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, belə məqamda yanaşı saitlərdən biri qısalıb yanaşı saite qovuşur.*

1. Köməkçi sözlərin qoşulmasından düzələn tərkiblərdə yanaşı saitlərdən ikincisi qısılır.

İdi: *ala idi – alı.đi, dayı idi – dayı.đi, surü idi – sürü di, nə idi – nə.đi və s.;*

İmiş: *qardaşı imiş – qardaşı.miş, dostu imiş – dostu.miş və s.;*
Üçün: *yoldaşı üçün – yoldaşı.çün, ana üçün – anaü çün, oğlu üçün – oğluü çün, nə üçün – nəü çün və s.;*

İlə: *oğlu ilə – oğlu ilə, hava ilə – havi.İlə, özü ilə – özü ilə, nə ilə – nəİlə və s.;*

İsə: *dostları isə – dostlarıİsə, güclü isə – güclüİsə. dünya isə – dünyeyİsə, belə isə – beleyİsə və s.;*

İkən: *dağda ikən – dağdı.İkən, küçədə ikən – küçədəİkən, küssülü ikən – küssülüİkən və s.*

2. Söz qoşalığından düzələn tərkiblərdə yanaşı saitlərdən əvvəlincisi qısılır: *atə ana, ayrı ayrı, ucə.uca, əyri üyri, iki iki, altı.altı, asta.asta, iri.iri, iti.iti, izi.İlaməti, ala.ula, incə.İncə, ağlaya ağlaya, uca uca, əzə.əzə, üzə.üzə, oxuya oxuya, izləyə izləyə və s.*

Qeyd Belə tərkiblərdə yanaşı gələn iki eynicinsli sait əvəzinə bir uzun sait tələffüz etmək olar *ata na, iki ki, əzə zə və s*

3. Sabit söz birləşmələrində və mürəkkəb sözlərdə yanaşı saitlərdən əvvəlincisi qısılır: *havə.almaq, nəzərə almaq, zəhlə.aparmaq, özünü itirmək, asılı olmaq, ağzi.açıq, əli.açıq, əli.əyri, qanuna.uyğun, dili.uzun, üstü açıq, su.İlanı, su.İti, isti ot, beşdə.üç, allı iki, əlli üç və s.*

4. Titul, qohumluq bildirən sözlərin qoşulması ilə düzələn tərkiblərdə də yanaşı saitlərdən əvvəlincisi qısılır: *dayı oğlu, xala oğlu, əmi.öglü, Əli.əmi, Abdulla.əmi, Hacı Əhməd, Abdulla ağa, Mirzə Abdulla, Molla Abbas, Məşədi İbad, Ağa İsmayıl və s.*

c) Sərbəst üslubda yanaşı saitlər tərkiblərin növlərindən asılı olaraq aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz edilməlidir.

* Saitlərin üstünə belə işarə saitlər qovuşmasını bildirmək üçün qoyulmuşdur

1. Müstəqil söz ilə köməkçi sözün qoşulmasından düzələn tərkiblərdə ya ikinci tərəfi təşkil edən köməkçi sözün başındakı sait ixtisar edilir, birinci tərəfi təşkil edən müstəqil sözün sonundakı sait isə ya iki sözü qovuşdurucu uzun sait kimi tələffüz olunur, ya da köməkçi sözün başındakı sait *y* ilə əvəz edilir, müstəqil sözün axırındakı sait isə iki sözü qovuşdurucu bir sait kimi *e* yaxud *i* çalarlığında tələffüz olunur:

*əmis*i ilə – *əmis*i. *tə* / *əmis*iylə, *oğlu* ilə – *oğlu*. *tə* / *oğlu*ylə, *əri* ilə – *əri*. *tə* / *əri*ylə, *qardaşı üçün* – *qardaşı*. *çin* / *qardaşı*. *çin*, *yerdə ikən* – *yerd*i. *kən* / *yerdə*. *kən*, *dağda ikən* – *dağd*i. *kən* / *dağd*i. *kən*, *gedə* *idi* – *gedə*. *di* / *gedə*. *ydi*, *oxuya idi* – *oxuyə*. *di* / *oxuyə*. *ydi* və *s*

Qeyd Şəkilçi halında işlənən *-çün*, *-di*, *-miş* ünsürlərini ahəng qanununa uyğun variantlarda da tələffüz etmək olar

2. Saitlə bitən və saitlə başlanan müstəqil sözlərin yanaşdırılması və ya bitişdirilməsi ilə düzəldilmiş tərkiblərin və mürəkkəb sözlərin əksərən birinci tərəfinin son saiti ixtisar olunaraq, hər iki tərəf adətən bir vurğu ilə qovuşmuş halda bir söz kimi tələffüz edilməlidir

hava almaq – *hav*almaq, *ata-ana* – *at*ana, *asta-asta* – *ast*asta, *ata-ata* – *at*ata, *Abdulla ağa* – *Abdull*ğa, *Molla Abbas* – *Moll*abbas, *başı açıq* – *baş*acıq, *altı ay* – *alt*ay, *Hacı Abbas* – *Hac*abbas, *ayrı-ayrı* – *ayr*ayrı, *baha oldu* – *bah*oldu, *oğlu oldu* – *oğl*oldu, *qızı öldü* – *qız*öldü, *nəzərə almaq* – *nəzər*almaq, *ələ almaq* – *əl*almaq, *Əli ağa* – *Əl*ğa, *xala oğlu* – *xal*oğlu, *əmi oğlu* – *əm*oğlu, *istiot* – *ist*ot, *əlli iki* – *əll*iki, *əlli üç* – *əll*üç, *Mirzə Əhməd* – *Mirzə*əhməd, *iki-üç* – *ik*üç, *onda üç* – *on*düç, *yeddi il* – *yed*dü il, *səbirlil ol* – *səb*irlil, *əylənə-əylənə* – *əylən*əylənə, *acı-acı* – *ac*acı, *elə oldu* – *el*oldu, *belə elədi* – *bel*ələdi, *necə oldu* – *nec*oldu, *özü-özünə* – *öz*özünə və *s*

Qeyd 1) Belə sözlərin tələffüzündə birinci tərəfin vurğusu II dərəcəli vurğu halında, ikinci sözün vurğusu isə I dərəcəli vurğu halında vurulur *Əli ağa* – *Əl*ğa birləşməsinə xüsusi isim *Əl*ğa ilə müqayisə et.

2) Belə tərkiblərin birinci tərəfi saitlə bitən təkhecalı söz olduqda, onun saiti ixtisar edilmir və birləşmə əslinə uyğun tələffüz olunur, *suiti*, *sulani* və *s*. Lakin *nə* əvəzliyi müstəsna *nə* olar – *n*olar, *nə* eylər – *n*eylər və *s*.

§146. Saitlə samit yanaşması şəraitində. Saitlə bitən sözlərlə başlanan söz yanaşdırıldıqda, qoşulduqda, bitişdirildikdə yanaşı olan sait – samit öz məxrəcələrinə müvafiq tələffüz olunmalıdır: *ana-bala*, *ora-bura*, *qara saç*, *dayirmi stol*, *altı yuz*, *dilə tutmaq*, *qeyri-məqbul*, *Əli dayı*, *Zərifə xala*, *Mirzə Səməndər* və *s*.

Qeyd. 1) *Hacı* sözü ilə düzələn tərkiblərdə *hacı* sözünün sonundakı *i*, xüsusən sərbəst üslubda, ixtisara düşür. *Hacı Mürsəl* – *Hac*mürsəl, *hacitləyə* – *hac*ləyə və *s*.

2) Belə tərkiblərdə ikinci tərəfi təşkil edən sözün başında *h* samiti olarsa, xüsusən sərbəst üslubda, ixtisar edilir, birinci tərəfin sonuncu saiti ikinci tərəfin başında olan *h*-dən sonrakı sait çalarlığında həm də onunla qovuşmuş halda tələffüz olunur *Əliheydər* – *Əl*eydər, *hərbi hissə* – *hərb*issə, *ikihecalılıq* – *ik*ecalılıq, *Mirzə Həsən* – *Mirz*asən və *s*

§147. Samitlə sait yanaşması şəraitində. Samitlə bitən sözlərlə başlanan söz yanaşdırıldıqda, qoşulduqda, bitişdirildikdə yanaşı olan samit – sait, xüsusən sərbəst üslubda, bir heca vahidləri kimi bitişdirilir, tərəflər söz vurğusunu əsasən saxlamaq şərtlə qovuşmuş halda, iki vurğulu bir söz kimi, birinci tərəfin sonundakı samitlər isə aşağıdakı çalarlıqlarda tələffüz olunmalıdır

a) lüğəvi şəraitdə dəyişdirilmədən tələffüz olunan hər bir samit bu məqamda da öz məxrəcəinə müvafiq tələffüz edilir *top atmaq* – *t*opatmaq, *tələf etmək* – *tələ*fetmək, *üç il* – *üç*il, *tox olmaq* – *t*oxolmaq, *mütəxəssis olmaq* – *mütə*xəssis olmaq, *ağ alma* – *ağ*alma, *mal alır* – *m*al alır, *stol arxası* – *st*olarxası, *düz otur* – *düz*otur, *üz-üzə* – *üz*üzə, *əl-əl* – *əl*ələ, *baş ağrısı* – *b*aşağrısı, *səndən ötrü* – *sənd*ənötrü, *zəhmət ilə* – *zəhm*ət ilə və *s*;

b) lüğəvi şəraitdə sözlərin sonunda qarşılaşmış halda tələffüz edilən *b*, *q*, *d*, *c* və belə tərkiblərdə əslinə uyğun, yeni cingiltili halda tələffüz olunmalıdır. *kitab* – *kit*abaldım, *ittifaq* – *itt*ifaquzrə, *müttəfiq* – *mütt*əfiqölkə, *ağac* – *ağ*acalında, *gülünc* – *gül*üncoldu, *azad* – *az*adolmaq, *otuz* – *otuz*uç və *s*;

c) tərkiblərin birinci tərəfində olan çoxhecalı sözlərin sonundakı lüğəvi şəraitdə *x'* çalarlığında tələffüz edilən *k* belə məqamda *y* çalarlığında, lüğəvi şəraitdə *x* çalarlığında tələffüz edilən *q* isə belə məqamda *ğ* çalarlığında tələffüz olunmalıdır *döşək ağı* – *d*öşəy-ağı, *çiçək əkir* – *ç*içəyəkir, *otaq alcaqdır* – *otağ*alcaqdır, *bıçaq itidir* – *b*ıçağıtidir, *qoçaq adamsan* – *q*oçağadamsan və *s*;

ç) tərkiblərin ikinci tərəfində *ilə, üçün, imiş, idi, isə* qoşmaları olduqda, məqamına görə bu qoşmaları *-lə, -çün, -miş, -di, -sə* şəkilçiləri halında da tələffüz etmək olar: *könül ilə – köüllə, mənim üçün – mənimçün, gözəl imiş – gözəlmiş, eybəcər idi – eybəcərdi, müəllim isə – müəllimsə, getmiş isə – getmişsə* və s.;

d) tərkiblərin birinci tərəfində yanaşı samitlərlə bitən sözlərin lüğəvi şəraitdə ixtisara düşən sonuncu samiti belə tərkiblərin tələffüzündə bərpə olunur: *dost olmaq – dostolmaq, sərbəst olmaq – sərbəstolmaq, şrift almaq – şrifialmaq* və s.

§148. *Samitlər yanaşması şəraitində*. Samitlə bitən sözə samitlə başlanan söz yanaşdırıldıqda, qoşulduqda, ya bitişdirildikdə yanaşı gələn samitlər lüğəvi şəraitdə olduğu kimi tələffüz edilir.

a) Belə tərkiblərin tərəfləri müstəqil cümlə üzvlədirsə, sadə sözlə birləşməsinin tərəfləridirsə, belə tərəflər qovuşmuş halda deyil, yanaşı – müstəqil sözlər halında tələffüz olunmalıdır: *mən danışıdım, məktəb qapısı, gümüş qaşık, çiçək dər* və s.

b) Əgər tərkiblərin tərəflərindən biri köməkçi sözdürsə və ya tərəflər əsas vurğulu mürekkəb sözün hissələrindən ibarətdirsə, belə tərkiblərin tərəfləri qovuşuq halda tələffüz olunmalıdır: *hərkəs, heçkim, onbaşı, uzunboğaz, həmrəy, əlbir, canbir* və s.

§149. *Qısaltma sözlərin qrammatik şəraitdə tələffüzü*. Qısaltma sözlərin tələffüzündən bəhs edərkən onların müstəqil sözlər kimi qrammatik şəraitdə işlənilməsinə diqqət yetirilməlidir ki, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

a) qısaltma sözlər cümlə daxilində, ifadə daxilində məqamından asılı olaraq bu və ya digər şəkilçini qəbul edir və ümumi qaydalara müvafiq halda bitişik tələffüz olunur: *AZƏRNƏŞR+ə – AZƏRNƏŞRDƏ*;

b) qısaltma sözlərdən düzəldilən birləşmələrdə hər bir qısaltma sözlə müstəqil tələffüz olunur. Lakin burada da sözlərin sintaktik şəraitdə tələffüz normalarına riayət edilməlidir;

c) ifadə və cümlə üzvləri kimi müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək həm qısaltma sözlərdə, həm də digər sözlərlə əlaqələnilən işləndikdə əsasən sintaktik şərait normalarına uyğun tələffüz olunmalıdır:

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin binası.

APU-da TEC-in fəaliyyəti bəyanıldı

ABŞ ilə ÇXR nümayəndələri danışıqlara başlamışlar

§150. *Mənbələrdən düzgün istifadə haqqında*. Orfoepik normaların sabitləşməsi, ümumiləşməsi onun mənbələri, əsasları və vasitələri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Burada mənbələrdən düzgün istifadə mühüm şərtlərdəndir; çünki mənbələrdən, vasitələrdən düzgün istifadə edilmədikdə, bu mənbələr və vasitələr tələffüzün pozulma mənbələrinə çevrilmiş olur. Məhz bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik normalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan mənbələr eyni zamanda ədəbi tələffüzün pozulmasına təsir edən mənbələrdən sayılır. Buna görə də ədəbi tələffüz normalarını öyrənərkən onun sabitləşməsinə, mənimlənməsinə mane olan mənbə və səbəbləri bilmək, nəzərə almaq zəruridir.

§151. *Şivələr*. Bildiyimiz üzrə, Azərbaycan danışıq dili şivələr sistemindən ibarətdir və bu şivələrdə həm fonetik və qrammatik cəhətdən, həm də lüğət tərkibi baxımından ümumxalq dili əsasında formalaşmış ədəbi dildən fərqli bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Buna görə də belə xüsusiyyətlər özünü yazıda nisbətən az, tələffüzdə isə daha çox büruzə verir. Hətta əsasən ədəbi tələffüz normalarına riayət edərək danışmağı bacaran şəxslərin tələffüzündə də bəzən şivə çalarlığı eşidilir.

Azərbaycan şivələrinin bir qismində – Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan şivələrində müəyyən sözlərdə, şəkilçilərdə dodaq sailliliyi – dodaqlanma və dodaq ahəngi həmin şivələrin əlamətdar xüsusiyyətlərindəndir. Buna görə də həmin şivələrdə danışmağı vərdiş etmiş şəxslər hətta orfoepik normalara müvafiq surətdə danışarkən *hova (hava), zuğal (zoğal), yurğa (yorğa), dövə (dəvə), alsun (alsın), gəlsün (gəlsin), gedün (gedin), bilirsüz (bilirsiz)* kimi şivə xüsusiyyətlərinə də yol verirlər.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində, xüsusən Quba, Şeki, Ordubad, Culfa və Təbriz şivələrində bezi şəkilçilər ahəng qanununa tabe edilmədən ancaq qalın damaq saiti əsasında bir cür işlənir: *gedax (gedək), getmiyax (getməyək), verax (verək), gəzmax (gəzmək), səpmax (səpmək), akırax (akırək), getmişik* və s.

Bələcə də şivələrin əksəriyyətində sözlərin sonunda cingiltli samitlər qarşılaşır, lakin bunlardan fərqli olaraq Bakı və Quba şivələrində söz sonunda olan cingiltli samitlər nəinki qarşılaşır, hətta

bir sıra kar samitler cingiltliləşir: *yarpağ (yarpaq), çöreg (çörək), gedmir (getmir)* və s

Bunlardan başqa bir sıra şivələrdə bezi sözlərin əvvəlindəki saitlərdən əvvəl *h* artırılır: *hindi – indi, hasan – asan* və s.

Şivələrdə çox məhdud xüsusiyyətlərlə yanaşı daha bir sıra belə nisbətən ümumiləşmiş əlamətdar cəhətlər də vardır və bunlar ədəbi tələffüz baxımından məqbul sayılır. Buna görə də ədəbi tələffüz uğrunda mübarizə aparırken, nəinki bu və ya digər şivədə məhdud halda işlənən xüsusiyyətlərə qarşı, hətta nisbətən geniş dairedə, yeni bir sıra şivələrdə işlənən, lakin ədəbi tələffüz normalarına müvafiq olmayan xüsusiyyətlərə qarşı da mübarizə aparmaq lazımdır. Çünki belə xüsusiyyətlərə az-çox yol vermək ümumi ədəbi tələffüz normalarının sabitləşməsinə mənfi təsir edir.

§152. Yazı. Ədəbi tələffüzə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərən mənbələrdən biri də yazıdır.

Ümumiyyətlə, yazı ədəbi dilin ümumiləşməsi və sabitləşməsi baxımından çox vacib vasitədir, hətta yazıda – orfoqrafiya qaydalarında sabitlik, vahidlik olmayanda tələffüzdə də vahidlik deyil, məhz müxtəliflik olur. Bu baxımdan bezi alınma sözlərin müxtəlif variantda tələffüzünün məhz yazı ilə əlaqədar olması diqqəti cəlb edir

Məlum olduğu üzrə, müasir şivələrimizdə *qəpik* sözü *qəpik, kəpik, kopik* variantlarında da işlənir. Beləliklə, əsasən *qəpək, kəpik, köpik* olmaq üzrə üç variantda bu sözün sabitləşməsinin mənbəyini axtarılanda belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu variantlar məhz bu sözün ilk dəfə yazıda bir cür yazılmaması və ərəb əlifbasında olan bezi xüsusiyyətlərlə əlaqədardır XIX və XX əsrlərdə ərəb əlifbası ilə yazılmış mənbələri nəzərdən keçirdikdə belə məlum olur ki, ruscadan alınma

kopek sözü ərəb əlifbası ilə bəzən ق ile قيك şeklinde, bəzən isə ک herfi ilə كوپيك, كپك şeklinde yazılmışdır. Məhz buna görə də müxtəlif şəkildə yazılan bu sözü gah *köpik, kəpik*, gah da *qəpik, qəpək* oxuyaraq belə də mənimsəmişlər

Ərəb, fars dillərindən keçən bezi sözlərin də tələffüzündə müxtəlif variantların yaranması, güman ki, məhz yazının nəticəsidir. Ərəb əlifbası əsasında yazılmış bir sıra sözlərdə sait səsi bildirən xüsusi işarə (herf, hərəkə) yazılmadığına görə belə sözlərdə saitlər müxtəlif variantlarda oxunmuş və tələffüzdə də məhz belə variantlar tədricən sabitləşmişdir; məsələn: *mharbə محاربة, mbarza*

مبارزه, mktb مکتب herfi tərkibləri ilə yazılmış sözləri *muhariba, mahariba, maharaba, muharaba, mubaraza, mubariza, mektab, maktab* variantlarında oxumuşlar və beləliklə də bu sözlərin tələffüzündə bir neçə variant yaranmışdır.

Belə faktların sayını artırmaq mümkündür. Lakin yazının tələffüzə necə təsir etdiyini və yazı ilə tələffüzün əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün bu nümunələr ilə kifayətlənmək olar. Buradan isə belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, orfoqrafiyada vahidlik olmayanda, tələffüzdə vahidlik pozulduğu kimi, yazılış düzgün oxumayanda da onu düzgün də tələffüz etmək olmaz. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, orfoqrafiya ilə orfoqrafiya eyniyyət təşkil edir. Ümumiyyətlə, yazı ilə tələffüz arasında ortaqlı cəhətlər olduğu kimi, fərqli cəhətlər də vardır. Dünya xalqlarının yazıları ilə tələffüzləri arasında belə ortaqlı və fərqli cəhətlər isə müxtəlif nisbətdədir. Bu baxımdan müasir Azərbaycan orfoqrafiyası başqa dillərin orfoqrafiyasından xeyli fərqlənir. Belə ki, müasir Azərbaycan orfoqrafiyası ilə orfoepiyanın arasında ciddi fərqlər çox azdır, ortaqlı cəhətlər isə çoxdur.

Azərbaycan dilindəki bir çox sözlər və şəkilçilər, demək olar ki, əsasən tələffüz olunduğu kimi yazılır və yazıldığı kimi də tələffüz olunur. Lakin eyni sözlər, ifadələr və şəkilçilər də var ki, bunların tələffüzü yazılışından az-çox fərqli olur, yəni onların tərkibində olan səslərin tələffüzü yazıdakı hərflərin ifadə etdiyi səslərlə uyğun gəlmir, ya da yazıda bu və ya digər herf ilə ifadə edilən səs tələffüzdə ixtisara düşür. Bu baxımdan aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

1. Orfoqrafik qaydaya görə bir sıra sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda yazılan *q* dörd məxrəcdə tələffüz olunur:

a) söz başında adi halda: *qaz, qoz, qış, quzu, qırğı* və s.;

b) söz ortasında qoşa yazılan *qq*-dən birincisi karlaşmış halda, yəni *ka* məxrəcində: *hokqa, saqqal, baqqal* və s.;

c) sözlərin və şəkilçilərin sonunda yazılan *q* əksərən *x* məxrəcində tələffüz olunur: *papax, otax, ocax, oxumax, oxudux, aldux* və s.;

ç) eger *q* ilə bitən sözə sətilə başlanan bir söz yanaşdırlarsa, qoşularsa, *q* əvəzinə *ğ* tələffüz olunur: *Qaçağ Abbas, papağ al, qulağ as* və s.

2. Orfoqrafik qaydaya görə sözlərin və şəkilçilərin tərkibində yazılan *k* sözəndən və məqamından asılı olaraq beş məxrəcdə tələffüz olunur:

a) adi halda öz məxrəcində: *kar, kol, küll, akın, təkər, öküz* və s.,

b) y samitinin qar qarşılığı olan x' məxrəcində: *çiçəx', ələx', əzməx', gülməx'* və s.;

c) y məxrəcində. *çiçəy üzdü, çörəy aldım* və s.;

ç) qoşa k-dən ikincisi g məxrəcində: *hikgə, mütəkgə, mürəkgəb* və s.;

d) bezi alınma sözlərdə ka məxrəcində: *koka-kola, fonetika, redaktor, traktor, direktor* və s.

3 Müasir Azərbaycan dilində işlənən bir sıra sözlərin sonunda samit səs bildirən iki, bezen hətta üç hərflə yanaşı yazılır. Lakin belə sözlərin tələffüzündə müəyyən məqamdan asılı olaraq bu hərflərdən biri ya ixtisar olunur, ya da başqa bir səsle əvəzlənir:

a) *sədd, hədd, dost, rəs* kimi sözlərdə, bir qayda olaraq, sonuncu samit – hərflə tələffüz zamanı ixtisara düşür;

b) *tüfəng, səhəng, ahəng, sevinc, qılınç, qısqanc* kimi sözlərin sonundakı *g, c* tələffüzdə karlaşır.

Bu nümunələrdən aydın olur ki, hər yazılanı eynən tələffüz etmək olmaz. Buna görə də sözün yazılışında istifadə olunan hərflərin şərait və məqamdan asılı olaraq necə tələffüz edilməsini bilmək zəruridir.

Bezen yazılış ilə tələffüz arasındakı fərq hətta ədəbi tələffüzdə də variantların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *-dan, -dən* şəkilçisi *n, m* samitləri ilə bitən sözlərə bitişdirildikdə *-nan, -nən* halında tələffüz olunur (*sən-nən, atam-nan* və s.), lakin başqa səslerle bitən sözlərə bitişdirildikdə əsasən əslinə uyğun tələffüz olunur (*atadan, bizdən, işdən, dağdan, göldən, çaydan* və s.)

Əlbəttə, bu və ya digər fonetik məqamdan asılı olaraq tələffüzdə belə variantlar qanuni sayılmalıdır. Lakin variantların həddindən artıq çoxalmasına yol vermək olmaz; çünki variantların çoxalması tələffüz vahidliyinin pozulmasına, nəticə etibarilə isə orfoepik normaların pozulmasına səbəb olur.

§153. Başqa dillər. Ədəbi tələffüzün pozulma mənbələrindən biri də başqa – qonşu dildir. Bezen yaşayış şəraitindən asılı olaraq bir şəxs həm ana dilində oxuyur, yazır, danışır, həm də qonşu – ikinci bir dildə yazıb-oxuyur, danışır, ya da ikinci dildə ancaq danışır. Belə şərait nəticəsində isə bir sıra sözlərin, xüsusən hər iki dildə də işlənən sözlərin tələffüzündə variantlar yaranır. Bezen belə şəxslər bu və ya digər sözü qonşu dilin orfoepik qaydasına müvafiq tələffüz edir, bezen isə hər iki dile xas olan tələffüz çalarlıqlarını qarışdıraraq danışır. Əlbəttə, belə vərdiş edərək danışanların tələffüzü

eybəcər olur, buna görə də belə təsire qarşı mübarizədə danışan şəxsin şüurlu münasibəti zəruridir.

Beləliklə, aydın olur ki, ədəbi tələffüz məsələsində diqqət, nəzarət və şüurlu münasibət əsas şərtlərdəndir. Burada ata və ananın, tərbiyəçilərin, xüsusən müəllimlərin rolu çox mühümdür. Məktəbə gələn şagirdlər müəllimləri nümunəvi bir şəxs kimi tanıyırlar və hətta danışmada da müəllimlərini təqlid edirlər. Buna görə də müəllimlər ədəbi tələffüz baxımından düzgün, səliss danışmaqla orfoepiya normalarını aşılamaqlı və eyni zamanda hər yerdə düzgün tələffüzün nəzarətçiləri və təlimatçıları kimi hər cür imkandan istifadə edərək ədəbi tələffüz normalarının pozulmasına qarşı mübarizə aparmalıdırlar

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOQRAFİYASI

YAZI VƏ ORFOQRAFİYASI

§154. Yazının ictimai mahiyyəti. İnsanların ünsiyyət vasitələrindən biri də yazıdır. Yazı dil ilə ifadə olunan fikirləri, duyğuları başqasına bildirmək üçün insanlar arasında işlənən ən mühüm bir ictimai alətdir. Yazının insan cəmiyyətində nə dərəcədə mühüm bir rola malik olduğunu bəşəriyyət tarixinin hər bir pilləsində müşahidə etmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, yazının insan cəmiyyətindəki xidmət və rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

a) İnsanın obyektiv varlıqla bağlı olaraq doğan düşüncələrini, fikir və təcrübələrini, biliklərini cəmiyyətin başqa üzvünə ötrəflə, müfəssəl və aydın bir surətdə anlatmanın ən yaxşı vasitəsi yazı olmuşdur və indi də yazıdır.

Doğrudur, fikir, duyğu və bilikləri başqasına bildirmək üçün özge vasitələr də vardır. Bədən hərəkətləri (jest), üz, qaş, göz, ağız və sairə kimi bir sıra vasitələr də fikir və duyğuların ifadəsinə xidmət etmiş və indi də xidmət etməkdədir. Lakin bunların heç biri yazını əvəz edəcək dərəcədə imkanlara malik deyildir.

b) Demək olar ki, yazı bəşəriyyət üçün tərəqqiyə, inkişafa açılmış geniş bir qapı olmuşdur. Mədəniyyətin sürətlə inkişaf etməsi, yayılması yazı ilə birgə başlamışdır. Mədəniyyətin, insanların tecrübə və fikirlərinin artması və bütün dünyadakı insanlar arasında yayılması üçün yazının yaradılması irəliyə doğru atılmış ən böyük və ilk addım olmuşdur.

c) İnsanların mədəniləşməsində yazının nə qədər mühüm rola malik olduğunu bu gün belə müşahidə edə bilərik. Bu gün yazısız xalq savadsız, elmsiz və mədəniyyətsiz hesab olunur. Yazısız və ya yazının ümumiləşmədiyi bir xalqda fikri inkişafın son dərəcə zəif

olduğunu, mədəni gerliyi açıq və aydın surətdə müşahidə etmək mümkündür. Heç təsadüfi deyil ki, M.F Axundzadə "təbiyyəti-milət subhlet ilə müyəssər olmayacaqdır, mөгer kәsbi-savad ilə, kәsbi-savad umuminas üçün hüsula gәlmәyәcәkdır, mөгer xәtti-hazırn islah vә tәğyiri ilə .."¹ deyərək yazının mədəniyyətə malik olmaq üçün, xalqın təbiylənməsi üçün nə qədər mühüm rola malik olduğunu nəzərə almış və ömrünün sonuna qədər yazının asanlaşdırılması uğrunda mübarizə aparmışdır.

ç) Yazı insanın düşüncə və fikirlərini, dünyaya və cəmiyyətə olan baxışlarını, kainatı dərk etmələrini, xülasə, insanın bütün mənəvi və maddi mədəniyyətini, fikri zənginliklərini, mədəni irsini mühafizə edərək cəmiyyətin tarixi boyu yaşadır; bunları əvvəlki cəmiyyətlərdən alıb sonrakı cəmiyyətlərə yətirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən yazı, insan mədəniyyətini cəmiyyətdən cəmiyyətə yətirən, cəmiyyətlərin inkişafı tarixini özündə əks etdirən qırılmaz bir bağıdır. Yazı bəşəriyyət aləmi mədəniyyəti xəzinəsinin əvəz edilməz açarıdır.

d) Yazının ən böyük qiyməti onun ictimailəşdirici xarakterindədir. Belə ki, insan cəmiyyətlərinin mədəni əlaqələrini daha da sıxlaşdıran, insanların fikirlərini, mədəni zənginliklərini ortaqlaşdıran ən yaxşı və ən munasib vasitə yazıdır. Yazı vasitəsi ilə hər bir yeni kəşf, ixtira, yeni fikir və sair yeniliklər az bir zamanda bütün insanların ortaqlı malı halına düşür. Bu cəhət yazının nə qədər ümumiləşdirici və ictimailəşdirici xarakterə malik olduğunu göstərir. Bütün milli təzahür formalarına baxmayaraq yazı beynəlmiləl bir xarakter daşıyır və dünyada bütün xalqları, millətləri bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün ən yaxşı vasitə olaraq ta qədim dövrlərdən bu günə qədər işlənilməkdədir.

Yazı həm keçmiş cəmiyyətləri, həm indiki müxtəlif xalq və millətləri, həm də cəmiyyətin gələcəyi haqqındakı hər cür məlumat və düşüncələrə bizə yətirən, bildirən əvəz edilməz ən yaxşı bir vasitədir.

§155. Dil və yazı. Yazı da danışq kimi insan cəmiyyəti içindəki ictimai quruluşların, müxtəlif sınıfların ünsiyyət və mübarizə silahıdır. Yazının tarixi dilin tarixini izləyir və heç bir ümumi inkişaf izində dildən ayrılmır. Dil fiziki əlamətləri ilə deyil, ictimai, iqtisadi və istehsalat əlaqələri əsasında qruplaşan ilk insan qruplarından qəbilələrdən, tayfalardan, xalqlardan, millətlərdən ümumbəşəriyyəti

¹ M.F Axundzadə Əsərləri. 3 cildde, III cild, Bakı, 1988, səh. 81

doğru inkişaf etdiyi kimi, yazı da belə xətlə inkişaf edir. Dil kimi, yazı da xətti-obrazlı tipdən hərfi-fonetik tipə doğru inkişaf etmişdir. Buna görə də bir çox alimlər, haqlı olaraq, yazını qrafik dil adlandırmışlar. Lakin bu heç də dil ilə yazı arasında eyniyyət işarəsi qoymaq və (yazı-dil) demək deyildir. Dil ilə yazı arasında bir sıra fərqli cəhətlər, spesifik əlamətlər vardır ki, bunlara görə də dil yazıdan fərqlənir:

a) yazı gözlə görülür, dil isə qulaqla eşidilir;
b) dilde olan hər cür səs yazıda eyni ilə əks olunmur;
c) dilde jest və əllərin köməyindən istifadə olunur, yazıda isə jest və əllər iştirak edə bilmir;

ç) söylənilən söz, ifadə, cümlə tez yaddan çıxar, müəyyən dövr keçdikdən sonra unudular, yazılan söz, ifadə, cümlə isə uzun müddət saxlanıla bilər. Elm və texnikanın ixtiraları indi müəyyən dərəcədə danışığın da saxlanılmasına imkan yaratmışdır, lakin burada yenə yazı vardır *qramofon, maqnitofon* və s.;

d) danışq dili hazırda qarşı-qarşıya duran insanlara xidmət edir, yazı isə həm əyani, həm qiyabiildir. Elm-texnikanın ixtiraları səsli dili də müəyyən dərəcədə qiyabi dil halına salmışdır: *radio, telefon* və s.;

e) yazı uzaqda olan insanların arasında ən mükəmməl mədəni əlaqə vasitəsidir; yazının bu xüsusiyyətini nə radio, nə də telefon əvəz edə bilər;

ə) dilin iki təzahür forması vardır: **danışq, yazı**. Buna görə də dilin iki növü formalaşmışdır: **şifahi dil, yazılı dil**. Şifahi dilin məxsusi qanunları, yeni ümumi dürüst danışq normaları – *orfoepiyası* olduğu kimi, yazılı dilin də məxsusi qayda-qanunları, yeni ümumi – dürüst yazmaq normaları – *orfoqrafiyası* vardır.

§156. Müasir Azərbaycan əlifbası. Müasir Azərbaycan yazısı mənalı səslərin şərti-qrafik¹ işarələri sayılan hərflər vasitəsi ilə formalaşdırılmış yazıdır.

Dilin fonetik tərkibini təşkil edən fonemlərin yazıda ifadəsi üçün istifadə olunan qrafik işarələrin, yeni hərflərin müəyyən sıra üzrə tərtib olunmuş sistemi *əlifba* adlanır.

Müasir Azərbaycan əlifbası 32 qrafik işarələr sistemindən ibarətdir. Deməli, Azərbaycan əlifbasını təşkil edən 32 hərfi işarə Azər-

baycan dilindəki səslərin əsas – mənalı növlərindən sayılan 32 fonem-in qrafik işarəsidir.

Müasir Azərbaycan əlifbasındakı hərfi işarələrin hər biri işlənilmə məqamına və vasitəsinə görə iki cürdür:

Çap hərfləri. Əlyazma hərfləri.

Bunların da hər biri quruluşca iki növdür:

Böyük (baş) hərf, kiçik (sətri) hərf.

Azərbaycan əlifbasını təşkil edən hərflərin hər birinin məxsusi adı vardır. Bu adlar hərfin hansı fonem-in qrafik işarəsi olmasına görə verilmiş adlardır.

Sait fonemlərin hərfi işarələri bu və ya digər saitin adı kəmiyyətde tələffüzünə uyğun halda adlanır: *A* hərfi, *O* hərfi, *I* hərfi, *U* hərfi, *Ə* hərfi, *E* hərfi, *İ* hərfi, *Ö* hərfi, *Ü* hərfi.

Samit fonemlərin hərfi işarələri isə hərfin bildirdiyi samit səsə *e* saitin artırılması ilə düzələn hecalarla adlanır ki, burada da samitlərin növdən asılı olaraq *e* saitin başa və ya sona artırılması nəticəsində adlar iki cür formalaşır:

1) Sonor samitlərin hərfi adları *e* səsini samit əvvəlinə qoşulması ilə düzəldilir: *eN, eM, eL, eR*

2) Sonor olmayan samitlərin hərfi adları *e* səsini samit sonuna qoşulması ilə düzəldilir: *Be, Ce, Çe, Fe, Ge, Ğe, He, Xe, Je, Ke/Ka, Qe, Pe, Se, Şe, Te, Ve, Ye, Ze*

Danışqda, xüsusən tədris prosesində hərf adları ilə səs adlarını fərqləndirmək lazımdır. Buna görə də saitləri bildiren hərflər haqqında danışarkən *hərfi* sözünü, sait səslərdən danışarkən *səsi* sözünü ifadəyə əlavə etmək lazımdır; məsələn

A hərfi, *İ* hərfi, *E* hərfi, *O* hərfi

A səsi, *İ* səsi, *E* səsi, *O* səsi və s.

Lakin samit səslərdən və bunların hərfi işarələrindən danışarkən hərfləri *e* səsini qoşulması ilə formalaşmış adları ilə, səsləri isə sondan *ı* səsini qoşulması ilə formalaşmış adları ilə adlandırmaq lazımdır. Belə halda *hərfi, səsi* sözlərini ifadəyə əlavə etməmək də olar; məsələn: *Be* hərfi – *Be, Bı* səsi – *Bı, eM* hərfi – *eM, Mı* səsi – *Mı, eR* hərfi – *eR, Rı* səsi – *Rı, He* hərfi – *He, Hı* səsi – *Hı* və s. Əlifbada hərflər müəyyən sıra ilə yerləşdirilmişdir ki, buna ümumiləşmiş halda *əlifba* sırası deyilir.

Müasir dövrdə hərfi işarələr əsaslı yazıdan istifadə edən xalqların əlifbalarının, demək olar ki, hamısında hərflərin sıralanması

¹ Qrafik işarələr dedikdə, qrafika sözünün əsasən diilçilikdə işlənilən mənası ilə əlaqədar olaraq yazı üçün cızıqlar vasitəsi ilə düzəldilmiş şərti işarələr nəzərdə tutulur.

çox oxşardır və belə əlifbalarda *A, B* ilk hərfləri təşkil edir, bu isə qədim dövrlərlə, ilk hərfi əsaslı yazıların yaradılması dövrü ilə əlaqədar olaraq ənənəvi halda sabitləşmişdir. Buna görə də ilk hərflərin adı ilə *alfa, betta* birləşməsindən *əlifba*¹ sözü (rusca *alfavit*, ingiliscə, fransızca, almanca, *alphabet*, ispanca *alfabeto*) düzəldilmişdir

Müasir Azərbaycan əlifbası haqqında daha aydın təsəvvürə malik olmaq üçün buradakı əlifba cədvəlini diqqətlə nəzərdən keçirmək, həm də cədvəldə göstərilən sıra üzrə hərflər sırasını (əlifba sırasını) bilmək zəruridir

Azərbaycan əlifbası cədvəli

Hərflərin sırası	Çap hərfləri		Əlyazma hərfləri		Hərflərin adları
	böyük	küçük	böyük	küçük	
1	2	3	4	5	6
1	A	a	А	а	A
2	B	b	В	в	Be
3	C	c	С	с	Ce
4	Ç	ç	Ç	ç	Çe
5	D	d	Д	д	De
6	E	e	Е	е	E
7	Ə	ə	Ə	ə	Ə
8	F	f	Ф	ф	Fe
9	G	g	Г	г	Ge
10	Ğ	ğ	Ğ	ğ	Ğe
11	H	h	Н	н	He
12	X	x	Х	х	Xe
13	I	ı	І	і	I
14	J	j	Ј	ј	J
15	J	j	Ј	ј	Je
16	K	k	К	к	Ke//Ka

¹ *Əlifba* sözü də ərəb dilində *alfa* əvəzinə işlənən *əlif* (الف), *betta* əvəzinə işlənən *ba* (ب) hərfləri adları birləşməsindən düzəldilmişdir; Azərbaycan dilinə də ərəb dilindən keçmişdir

1	2	3	4	5	6
17	Q	q	Q	q	Qe
18	L	l	Л	л	El
19	M	m	М	м	Em
20	N	n	Н	н	En
21	O	o	О	о	O
22	Ö	ö	Ö	ö	Ö
23	P	p	Р	р	Pe
24	R	r	Р	р	Er
25	S	s	С	с	Se
26	Ş	ş	Ш	ш	Şe
27	T	t	Т	т	Te
28	U	u	У	у	U
29	Ü	ü	Ü	ü	Ü
30	V	v	В	в	Ve
31	Y	y	У	у	Ye
32	Z	z	З	з	Ze

§157. Hərflər və səslər. Əgər biz "Fonetika" bəhsindəki saitlər, samitlər cədvəllərində verilmiş səslərin – fonemlərin miqdarı ilə əlifba cədvəlində verilmiş hərflərin miqdarını tutuşdursaq, belə bir nəticəyə gəlmiş olarıq ki, nəinki ümumiyyətlə Azərbaycan dilində olan səslərin hamısı, hətta Azərbaycan ədəbi dilində işlənən fonemlər və fonem variantlarının hamısı əlifbada öz əksini tapmamışdır. Yəni ədəbi dildə 45 fonem və fonem variantı olduğu halda, əlifbada ancaq 32 hərf vardır. Bəs belə hərflər əsasında qurulan yazı vasitəsi ilə biz öz fikirlərimizi necə dürüst, aydın ifadə edə bilərik? Dildə olan səslərin hamısını yazıda əks etdirmək üçün əlifbanın tərkibində hərflərin miqdarını artırmaq zəruri deyilmi?

Əlbəttə, dildəki səslərə nisbətən hərflərin miqdarı çox məhdudduqda, məhdudd hərflər əsasında qurulan yazı vasitəsi ilə anlaşma çətinləşir. Məhz buna görə də ərəb əlifbasındakı məhduddluq türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yazı işinin çətinliyinə səbəb olmuşdu və bu əlifbanın ya təkmilləşdirilməsi, ya da başqa bir əlifba ilə əvəz edilməsi dövrün ən zəruri tələblərindən birinə çevrilmişdi. Ərəb əlifbası ilə yazılan bir çox sözlərin düzgün oxunması son dərəcə çətin idi və bəzən düzgün oxumaq da, düzgün başa düşmək

də mümkündür. Xüsusən Azərbaycan dilində sözlərin, şəkilçilərin formalaşması baxımından çox mühüm ünsür sayılan saitlərin çoxunu əks etdirən xüsusi hərflər olmadığını üçün samitlər birləşməsi əsasında yazılmış sözlər müxtəlif mənada anlaşılırdı. Məsələn, ərəb əlifbasında *kaf* adlanan hərflər (ك) ilə *lam* adlanan ل hərflər birləşməsi

halında formalaşan ك sözünü *kol*, *kül*, *kal*, *kəl*, *gül*, *göl*, *gəl*, *gil* kimi müxtəlif sözlər mənasında başa düşmək olurdu.

Lakin buradan belə bir nəticə çıxarmaq da düzgün olmaz ki, dildə olan hər fonemi, fonem variantlarını və digər səs çalarlıqlarını ifadə etmək üçün yazıda da məxsusi hərflər işarələr yaradılsın və əlifba 50-60 və daha çox hərflər işarələri ehtat etsin. Əgər əlifbada belə "zənginləşdirmə" əməliyyatı aparılarsa, yazmaq, oxumaq işi asanlaşmaz, əksinə, xeyli çətinləşmiş və mürəkkəbləşmiş olar.

Deməli, əlifbada hərflər işarələrin miqdarını həddindən artıq çoxaltmaq da, hərflər işarələrin miqdarını məhdudlaşdırmaq kimi bir nəticə verir, yəni əlifba məqsədə uyğun olmur. Buna görə də hansı əlifbada hərflərin miqdarı əsasən həmin dildəki fonemlərin miqdarına uyğun olarsa, belə əlifba əsasında yazıb-oxumaq işi xeyli asanlaşar. Məhz bu baxımdan müasir Azərbaycan əlifbasının hərflər tərkibini nəzərdən keçirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, müasir Azərbaycan əlifbası dövrümüzün ən kamal əlifbalarındandır. Bu haqda daha aydın və dəqiq təsvirə malik olmaq üçün müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki səslərin əlifbamızdakı hərflərlə necə ifadə edildiyini nəzərdən keçirək.

§158. Saitlərin hərflər işarələri. Azərbaycan dilində əsasən 9 sait fonem vardır və bunlar dilin vahidlərində işlənən saitlərin, demək olar ki, 90 faizini təşkil edir. Qalan 10 faizə bu və ya digər alınma sözdə, dilin öz sözlərinin tərkibində müxtəlif məqamlarda, bəzi qrammatik vahidlərdə müəyyən dərəcədə işlənən fonemlər və fonem variantları daxildir. Buna görə də belə məhdud dərəcədə işlənən fonem və xüsusən fonem variantlarını ifadəedicilərin xüsusi hərflər işarəyə o qədər də ciddi ehtiyac yoxdur və əlifbada saitləri ifadə edən 9 hərflər Azərbaycan ədəbi dili normaları baxımından kafi sayılır. Bununla belə ədəbi dilin orfoepik normaları baxımından sözlərdəki saitlərin bu və ya digər çalarlıqda tələffüzünü təmin etmək üçün yazıda müəyyən qrafik işarələrdən və orfoqrafik qaydalardan da istifadə olunur ki, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Söz daxilində yanaşı hecalardan birincisində qalın, ikincisində incə saitün hərflər işarəsi olduqda, əvvəlki sait uzadılmış variantda tələffüz edilir; məsələn: *ali* (a.li), *sakit* (sa'kıt), *mane* (ma ne) və s.

2. Müəyyən sözlərdə yanaşı yazılan *ov*, *öz*, *oyu*, *ovu* hərflər tərkibləri sait variantı halında Azərbaycan dilində məhdud dərəcədə işlənən *ou*, *öü*, diftonqlarını əks etdirir; məsələn: *dovşan* (douşan), *dövr* (döür), *toyuq* (toux), *sovurmaq* (sourmaq), *qovurmaq* (qourmaq) və s.

3. Qısa sait variantları da saitləri bildirən hərflərlə yazılır və məqamdan asılı olaraq qısaltılmış halda tələffüz edilir (bu haqda əlavə məlumat almaq üçün "Saitlərin tələffüzü" bəhsinə bax).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan ədəbi dilindəki sait fonemləri və fonem variantlarını yazıda əks etdirmək üçün 9 hərfdən istifadə olunur.

§159. Samitlərin hərflər işarələri. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əsasən 25 samit fonem olduğu halda, samitləri yazıda əks etdirmək üçün əlifbamızda 23 hərflər işarədən istifadə edilir ki, bunların bir qismi məqam və şəraitə görə formalaşan fonem variantlarını da bildirir.

Məlum olduğu üzrə Azərbaycan dilində umumiləşmiş halda belə bir qanun vardır ki, küylü-cingiltili samitlərin əksəriyyəti müxtəlif məqam və şəraitdə bir az karlaşmış çalarlıqda tələffüz olunur. Bunun nəticəsində də samitlərin variantları yaranır, lakin yazıda hər variant üçün xüsusi hərflər işarə yoxdur. Buna görə də belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əlifbamızda samit səsləri bildirən hərflərdən bəzisi iki səs ifadə edir; məsələn.

$B \underset{b}{\underline{L}} b.(p)$ $D \underset{d}{\underline{L}} d.(t)$ $Z \underset{z}{\underline{L}} z.(s)$ $V \underset{v}{\underline{L}} v.(f)$ $F \underset{f}{\underline{L}} f.(x)$

Əlbəttə, bu səslərdən biri əsas fonem mahiyyətli, digəri isə variant mahiyyətlidir.

Əlifbamızda samitləri bildirən ələ hərflər də var ki, iki və ya üç səs bildirmək üçün işlənir və bu səslərin hamısı fonem mahiyyətli səslərdir. Bu baxımdan xüsusən *q* və *k* hərflərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bu hərflərdən *q* ilə yazılan aşağıdakı sözləri nəzərdən keçirək: *qal*, *qol*, *hoqqa*, *toqqa*, *ittifaq*. Bu sözlərin əvvəlində işlənən *q* tam cingiltili samitdir. *Hoqqa*, *toqqa* sözlərinin tərkibində qoşa halda yazılmış *q* səslərindən birincisi kar samit kimi tələffüz olunur, ikincisi isə əvvəlki sözlərin başında cingiltili halda tələffüz

edilən *q* səsindən heç də fərqlənir. *İttifaq* sözünün sonundakı *q* də *hoqqa* sözündəki birinci *q* kimi kar tələffüz olunur. Deməli, bu faktlardan aydın görünür ki, *q* hərfi iki mustəqil fonemin hərfi işarəsi kimi işlənir: $Q\overset{q}{L}q - (k')$

Əlifbadakı *k* hərfi də üç fonemin hərfi işarəsi halında işlənir; məsələn. *kitab, kano, kü, kor, kar, hakim* sözlərində *k* hərfi *g* samitinin kar qarşılığı olan fonemin işarəsi kimi işlənir; *kolxoz, kanal, aktiv, fonetika, ıks* kimi sözlərdə yazılan *k* hərfi *q* hərfi ilə ifadə olunan cingiltli samitin (*qol, qal, qan* sözlərində işlənən *q* məxrəcində) kar qarşılığı olan xüsusi fonemin işarəsi kimi, yəni *ka (k')* fonemini bildiren hərf halında işlənmişdir. Eləcə də *çiçək, xörək, yemək* sözlərinin sonunda yazılan *k* hərfinin tələffüzünü diqqətlə dnlədəki belə aydın olur ki, bu da tamamilə başqa bir fonem mahiyyətli səsdir və dilimizdə olan cingiltli *y* samitinin kar qarşılığı *x*-dir. Elə buna görə də müəyyən məqamda iki sait arasında düşdükdə bu səs öz cingiltli qarşılığı ilə əvəz olunur; məsələn: *çiçək - çiçəyi, çiçəyin, yemək - yeməyə, yeməyimiz* və s.

Deməli, dilimizdə məhdud dərəcədə işlənən *k'* və *x'* fonemlərinin əlifbamızda məxsusi hərfi işarələri yoxdur. Lakin bəzi fonem və fonem variantları üçün xüsusi hərfi işarələrin olmaması Azərbaycan ədəbi dili ilə yazısı arasında ciddi fərq yaratmır və dilin yazıda dürüst ifadəsini də çətinləşdirmir. Çünki belə səslərin yazıda və tələffüzdə fərqləndirilməsi üçün köməkçi işarədən, müxtəlif qaydalardan istifadə olunur və çətinlik aradan qaldırılır. Belə halları nəzərə aldıqda, demək olar ki, müasir Azərbaycan əlifbası müasir Azərbaycan ədəbi dilinin əsas xüsusiyyətini yazıda dürüst əks etdirməyə qabil bir əlifbadır.

ORFOQRAFIYA

§160. Orfoqrafiyanın mahiyyəti. Orfoqrafiya yazılı nitqin normalarıdır. Bu normaların konkret dil vahidlərinə görə qanuniləşdirilmiş müxtəlif təzahurləri isə orfoqrafiyanın qaydalarını təşkil edir. Buna görə də ümumiləşdirilmiş halda orfoqrafiyaya belə tərif vermək olar: Orfoqrafiya – yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışını tənzimləyici qaydalar sistemidir.

Yazılı nitqin normaları və onun müxtəlif təzahurləri sayılan qaydalar isə müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilir. Bu prinsip-

lər bir çox xalqların yazı – orfoqrafiya normalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunduğuna görə, ümumi prinsiplər kimi nəzərə çarpsa da, hər bir dilin öz daxili qanunları və həmin dilə danışanların ümumiləşdirilmiş tələffüz zövqləri ilə uzlaşdırıldığı üçün xüsusiləşdirilmiş prinsiplər kimi də tanınır.

Bu prinsiplər dilin daxili inkişaf qanunları ilə nə qədər dürüst və dəqiq uzlaşdırılmış olsa, bunlara əsasən verilmiş hər orfoqrafik qayda da ağılabatan bir qanun kimi asanlıqla dərk edilə bilər və tez də öyrənilir. Əslində orfoqrafiya ümumiyyətin istifadəsi üçün düzəldilmiş əməli məqsədli qaydalar halında asan və sadə olmalıdır. Buna görə də o qədər də əhəmiyyətli təfərrüat fərqləri olmayan dil vahidlərini bir neçə qaydaya paylaşdırmayıb bir ümumi qaydada birləşdirmək daha əlverişli sayılır. Çünki, beləliklə, qaydaların ümumi miqdarı azalmış olur, müstəsna hallar isə keyli məhdudlaşır.

Orfoqrafiya qaydaları hamının məcburi surətdə riayət etməli olduğu qaydalardır. Buna görə də bu qaydaları elə düzəltmək lazımdır ki, işlədnlər könulsüz, şüursuz məcburiyyət hissi ilə yox, könüllü məcburiyyət hissi duyaraq işlətməmiş olsunlar. Yeni dilin düzgün yazı qaydalarını müəyyənləşdirərkən, həmin dilə danışan millətin ümumiləşdirmiş olduğu ədəbi tələffüz normalarını, daha doğrusu, ədəbi tələffüz zövqünü nəzərə almaq zəruridir. Belə olarsa, verilmiş orfoqrafiya qaydalarının hamı tərəfindən məqbul sayılıb, bəyənilib və asanlıqla mənimsənilib işlənəcəyinə tam əminlik yaranır. Həm də belə qaydalar tez sabitləşir və uzun müddət yaşaya bilər.

Orfoqrafiya ümumxalq dilinin, vahid milli dilin, xüsusən bizim dövrümüzdə mədəniyyətimizin ən vacib vasitələrindən biri sayılan yazılı nitqin qanuniləşmiş normalarıdır.

AZƏRBAYCAN DİLİ ORFOQRAFIYASININ PRİNSİPLƏRİ

§161. Orfoqrafiya prinsipləri haqqında. Orfoqrafiya prinsipləri orfoqrafiya qaydalarının istiqamətləndirici əsaslarıdır. Hər bir dilin orfoqrafiya qaydaları dil vahidlərinin orfoqrafiya prinsipləri ilə uzlaşdırılması əsasında müəyyən edilir. Dil vahidləri isə çox müxtəlifdir; xüsusən səs, səslər birləşməsi, heca, şəkilçi, şəkilçilər birləşməsi, sadə, düzəltmə və mürekkəb sözlər, söz birləşmələri, qısaltma sözlər orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsi işində nəzərə alınması, orfoqrafik prinsiplərlə uzlaşdırılması zəruri olan dil vahidləridir.

Orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan prinsiplər əsasən aşağıdakılardır:

1. Fonetik prinsip.
2. Morfoloji prinsip
3. Tarixi-ənənəvi prinsip
4. Fərqləndirici prinsip.
5. Etimoloji prinsip.

Lakin bu və ya digər dilin orfoqrafiya qaydalarını müəyyənləşdirərkən bu prinsiplərin hamısından eyni dərəcədə istifadə olunmadığı kimi, xüsusən əsrlər boyu yazılı ədəbi dil tarixi olan dillərin orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində təkə bir prinsipə məhdudlaşmaq da mümkün deyildir. Belə bir cəhətə də yada salmalıyıq ki, müəyyən bir dildəki bu və ya digər vahidin orfoqrafiya qaydasını müəyyənləşdirərkən ancaq bir prinsipə əsaslanmaq zəruri olsa da, bəzən tək bir prinsipə məhdudlaşmaq olmur, yeni bu və ya digər dil vahidinin, xüsusən bezi şəkilçilərin, alınma sözlərin və söz birləşmələrinin yazılı qaydalarını müəyyənləşdirərkən eyni zamanda bir neçə prinsipdən istifadə etmək lazım gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki cəm şəkilçisinin əvvəlində *l* səsinin yazılması morfoloji prinsip ilə əlaqədardır. Lakin *-lar, -lər* halında iki variantda yazılması ahəng qanununun tələffüzdəki təzahürü kimi fonetik prinsip ilə əlaqədardır.

Beləliklə, aydın olur ki, orfoqrafiya qaydalarını təkə bir prinsip əsasında qurmaq mümkün deyildir. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir dilin orfoqrafiya qaydalarını düzəldərkən bir sıra prinsiplərdən istifadə olunsada, bunlardan biri, ikisi və ya üçü əsas prinsiplər, digərləri isə yardımçı, ikinci dərəcəli prinsip sayılır.

Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları, əsasən üç prinsip üzərində, yeni fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplər üzərində qurulmuşdur.

§162. Fonetik prinsip. Son zamanlarda fonetik prinsip ilə yanaşı fonematik prinsip termini də işlənir və bu terminlər iki prinsipi ifadə edir. Fonetik prinsip tələffüz olunan səsin yazıdakı hərflə ifadəsi prinsipi mənasında, fonematik prinsip isə müxtəlif çalarlıqlarda tələffüz olunan səslərin vahid əsası sayılan fonemin yazıdakı hərflə ifadəsi prinsipi mənasında işlənir. Biz isə burada fonetik prinsip terminini hər iki prinsipin birləşməsini ifadə edən bir termin kimi işlədirik. Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiya

qaydalarının müəyyənləşdirilməsində də fonetik prinsipdən belə geniş mənada istifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, bu və ya digər sözün tərkibindəki səslərin tələffüz olunduğu kimi hərflə işarələrlə yazıda əks olunması yazı ilə tələffüz arasında uyğunluğu təmin etdiyi üçün orfoqrafiya qaydalarının daha çox fonetik prinsip əsasında qurulması, əlbəttə, əlverişlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində söz köklərinin çoxu bu prinsipə görə yazılır və buna görə də bir çox söz köklərinin yazılışı çətin olmur: *al, alma, at, as, ağ, ata, ana, ol, ot, il, iş, üz, üç, dağ, daş, dil, diş, bal, baş, var, vur, dur, bil, biz, bir, biş, qaş, əl, qol, diz, su, qar, yağış, çay, şal, mal, xal, xala* və s. Belə söz köklərinin yazılışı hətta ayrı-ayrı şivələrdə danışanların yazısında ciddi bir çətinliyə səbəb olmur. Çünki belə sözlərin tələffüzü ilə yazılışı arasında, demək olar ki, fərq yoxdur; hətta belə sözlərin çoxu şivələrin əksəriyyətində bir cür tələffüz olunur.

Burada belə bir cəhətə xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, fonetik prinsipini düzgün başa düşməyərək “tələffüz etdiyim kimi yaz” dusturunu çox geniş mənada izah edib, “hər kəs öz şivəsində yazsa bilər” nəticəsinə çıxarmaq doğru deyildir.

“Sözün tələffüz edildiyi kimi yazılması” anlayışı məhdud mənada işlənən bir anlayışdır. Burada ümumi ədəbi tələffüz nəzərdə tutulur, həm də bu tələffüzdə, hətta müxtəlif çalarlıqla əlaqədar olan səslər – səs variantları yox, məhz belə səslərin vahid əsası sayılan fonemin yazılması nəzərdə tutulur. Məsələn, müəyyən şəraitdən asılı olaraq bezi saitlər uzun tələffüz olunur (*a li, sa kət, tə lim*), bezi cingilti samitlər karlaşmış çalarlıqda da tələffüz olunur (*ulduz, kitab, azad*). Lakin belə halda çalarlıq mahiyyətli səs variant hesab olunur, əsas fonem isə həmin sözlərdə yazılan hərflərin ifadə etdiyi fonemlərdir (*a, ə, z, b, d*). Buna görə də fonetik prinsipin fonematik mənada da işlənildiyini unutmamaq olmaz. Məhz yuxarıdakı nümunələrdə “tələffüz etdiyim kimi yaz” formulunu “tələffüz etdiyim səs əsası olan fonemin hərflə işarəsi ilə yaz” mənasında başa düşmək lazımdır.

Fonetik prinsip bu və ya digər şərait ilə bağlı olaraq sözlərin fonetik tərkibində əmələ gələn dəyişikliyin tələffüzdə qanuniləşmiş növlərini də əhatə edir. Məsələn, bəzən kar samitlərin cingilti-ləşməsi (*otaq – otağa, çiçək – çiçəyin*), bitişdirici samitlərin artırılması (*ata-n-ı, ata-s-ı, ata-y-a*), şəkilçi qəbul edərkən bezi sözlərin kökündəki müəyyən saitin düşməsi (*oğul – oğlu, ağır*

ağzı), xüsusən Azərbaycan dili üçün daha çox əlamətdar sayılan ahəng qanunu əsasında şəkilçilərin variantlarla tələffüzü kimi fonetik hadisələrin yazılışı da fonetik prinsiplə əlaqədardır. Çünki belə hallarda sözdə emələ gələn dəyişiklik tələffüzdə əks olunur və bu da tələffüzə uyğun surətdə yazıya köçürülür.

Belə faktlar bir daha sübut edir ki, fonetik prinsiplərdən daha çox istifadə etmək ədəbi dil normalarının sabitləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi, həm düzgün yazı (orfoqrafiya), həm də düzgün tələffüz (orfoepiya) qaydalarını asanlıqla mənimsəmək nöqtə-nözarindən əlverişlidir. Belə prinsiplə əsaslanan qaydaların təlim işində də böyük asanlıqla səbəb olduğu şübhəsizdir. Elə buna görə də şagirdlərin yazılarında buraxılan orfoqrafik səhvlərin içərisində fonetik prinsip ilə əlaqədar qaydaların pozulduğunu göstərən nümunələr azlığı təşkil edir.

Fonetik prinsipin bir sıra üstünlüklərinə baxmayaraq, demək lazımdır ki, dil vahidlərinin hamısının yazılışını fonetik prinsip əsasında qurmaq mümkün deyildir. Çünki bir sıra söz kökləri morfoloji dəyişikliyi uğradıqda, yəni müəyyən fonetik şəraitə düşdükdə tələffüzə də az-çox dəyişmiş olur. Bəzən yazıda müəyyən sözün fonetik tərkibini mühafizə etmək əslinə uyğunluq, tarixilik, ənənəvilik və s. kimi xüsusiyyətlər baxımından daha əlverişli və məqsədəuyğun sayılır.

§163. Morfoloji prinsip. Məqam və şəraitlə əlaqədar olaraq müxtəlif çaralıqda tələffüz olunan dil vahidlərinin, xüsusən sözlərin və şəkilçilərin vahid formada, yəni morfoloji quruluşuna uyğun olaraq bir cür yazılmasına istiqamətverici əsas morfoloji prinsip adlanır.

Morfoloji prinsiplə görə, orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində, əsasən mənalı vahidlərin – sözlərin (söz kökləri, şəkilçilərlə düzəldilən, dəyişdirilən sözlər və şəkilçilər) orfoqrafiyası nəzərdə tutulur. Belə vahidlərin müxtəlif çaralıqda tələffüzündə məna dəyişikliyi olmasa da, vahid ədəbi dil normalarının pozulmasına az-çox təsir göstərə bilər. Halbuki dil ümumi anlaşma vasitəsi olduğuna görə dil vahidlərinin müxtəlif yox, məhz bir cür formalaşması, bir cür tələffüzü və eləcə də bir cür yazılması dilin əsil mahiyyətindən doğan tələbatdır. Buna görə də məhz morfoloji prinsip dilin əsas mənalı unsurlarının – sözlərin yazıya vahid şəkildə köçürülməsi qaydalarının istiqamətləndirən ən mühüm prinsipdir. Əgər bu prinsip nəzərə alınmazsa, mənalı dil vahidlərin müxtəlif çaralıqda tələffüz olunduğu kimi yazıya köçürülərsə, yazı da öz mahiyyətini itirir, yəni yazı da həqiqi mənada vahid anlaşma vasitəsi ola bilməz.

Bundan əlavə, yazıda belə müxtəliflik nitqin yazıda bir cür ifadə olunmasını tənzim edən qaydalar sistemi kimi tanıdığımız orfoqrafiyanın əsas məqsədinə, məzmununa uyğun deyildir. Buna görə də eyni vahidin müxtəlif çaralıqda tələffüzü yazıya köçürülməməlidir.

Eyni vahidin müxtəlif çaralıqda tələffüzü müxtəlif məqam və şəraitlə əlaqədar ola bilər. Adətən sözün və ya şəkilçinin tərkibində fonetik halda təzahür edən belə çaralıqlar şivə xüsusiyyəti halında, ədəbi tələffüz norması halında müxtəlif fonetik məqamla əlaqədar olur; məs.: *öy, öv, əv, ev, dəyil, degil, döyl, dö l, deyil, badya, badya, bayda, qanşar, qənşər, qəyşər, qeyşər, qö, r, qour, qovur, qayıt, qeyit, qeid, qəyit və s.*

Əlbəttə, morfoloji prinsip əsasında bu variantlardan ancaq biri (yəni *ev, deyil, badya, qənşər, qovur, qayıt*) qəbul olunur və yazıda sabitləşir. Buna görə də hər cür morfoloji dəyişiklik və tələffüz çaralıqları bunların vahid yazılışını dəyişdirə bilmir.

Sözlərin orfoepik normalar əsasında tələffüzündə də müəyyən çaralıqlara yol verilir və belə sözlərə şəkilçi bitişdirildikdə bəzən tələffüzdə də dəyişiklik ola bilər; məs.: *uç – uş, uşsun, uçar, uşmas, kənd – kəntdə, kəntdi, get – gessin; söylə – söyliyir, söyləmir, başla – başlıyır və s.*

Bəzən şəkilçinin ilk səsinə bitişdiyi sözün sonundakı səsin təsirini ilə müxtəlif məxrəcə – başqa səslərlə əvəzləyərək tələffüz etmək qanunu sayılır; məs.: *atlar əvəzinə atdar, adamlar əvəzinə adamlar, anamdan əvəzinə anamnan, ondan əvəzinə unnan, atlı əvəzinə atdı, canlı əvəzinə canrı, qarlı əvəzinə qarrı* tələffüz olunur.

Beləcə də səs uyuşması, səsdüşümü, səsartımı, yerdəyişmə, fərqləşmə, məxrəcəyişmə kimi fonetik hadisələr sözlərin, şəkilçilərin müxtəlif variantlarda tələffüzünə təsir göstərir. Lakin bu variantların hamısını yazıya köçürmək olmaz. Bu variantlardan bəzisi, xüsusən ahəng qanunu, müəyyən məqamlarda səsartımı, səsdüşümü ilə əlaqədar variantlar müəyyən dərəcədə qanunlaşmış halda ümumi mahiyyət kəsb etmiş olduğundan yazıya köçürülür. Lakin qanunlaşmamış variantlar ancaq tələffüzdə qalır, yazıya köçürülmür. Məhz belə vəziyyətdə morfoloji prinsiplə əsaslanaraq bu variantlardan biri yazı üçün məqbul sayılır, yazıya köçürülərək orfoqrafik qanun halında yazıda sabitləşdirilir. Məsələn, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz söz və şəkilçi variantlarından aşağıdakılar məqbul sayılır və morfoloji prinsip əsasında orfoqrafik qaydaya görə belə də yazılır.

Bele yazılır	Bele tələffüz olunur
<i>Kənd, kənddə, kəndli</i>	<i>Kəni, kəntdə, kəntli</i>
<i>Gətsin, gətsə idi</i>	<i>Gəssir, gəssəydi</i>
<i>Başlayır</i>	<i>Başdiyir</i>
<i>Söyləyir</i>	<i>Söyliyir</i>
<i>Adamlar</i>	<i>Adamnar</i>
<i>Atlar</i>	<i>Atdar</i>
<i>Ondan</i>	<i>Unnar (Onnar)</i>
<i>Candan</i>	<i>Cannan</i>
<i>Qarlı</i>	<i>Qarrı</i>
<i>Canlı</i>	<i>Cannı</i>

Bu variantlardan hansının məqbul sayılması əsasən həmin dil vahidlərinin qrammatik, etimoloji və tarixi xüsusiyyətləri ilə, eləcə də müasir dildəki vəziyyəti ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, morfoloji prinsip müxtəlif çaralıqda tələffüz olunan söz və şəkilçilərin bir cür yazılması prinsipidir. Lakin buradan belə bir nəticə çıxarmaq, əlbəttə, doğru olmaz ki, guya müxtəlif çaralıqda tələffüz olunmayan sözlərin və şəkilçilərin yazılışı ancaq fonetik prinsip ilə əlaqədardır. Əlbəttə, bir cür tələffüz olunan sözlərin və şəkilçilərin orfoqrafiya qaydalarını müəyyənləşdirmək üçün fonetik prinsipin əsas olması belə vahidlərin morfoloji prinsipdən uzaqlaşdırmır. Çünki belə vahidlər tək-tək səslərinə görə deyil, səslər birləşməsindən düzələn mənalı vahidlər olmasına görə fərqlənir və məhz belə vahidlərin bütövlüklə yazılması daha çox morfoloji prinsipə əsaslanır. Daha doğrusu, belə vahidlər səslərlə formalaşaraq təzahür etdiyi üçün, səslərlə yazıdakı hərflərin uyğunluğuna görə fonetik prinsipdə yazıldığını, yazıda mənalı bir vahid kimi əks olunduğuna görə morfoloji prinsipdə yazıldığını söyləmək olar. Burada isə belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sövti tərkibi ilə hərfi tərkibi tam eyniyyət təşkil edən mənalı dil vahidlərinin orfoqrafiyası həm fonetik, həm də morfoloji prinsipə müvafiq olur. Bu iki prinsipi birləşdirən əsas işə müxtəlif məqamda və fonetik şəraitdə necə tələffüz edilməsindən asılı olmayaraq dilin mənalı vahidlərinin təzahür əsasının yazıda vahidliyini, sabitliyini mühafizəetmə prinsipidir

§164. Tarixi-ənənəvi prinsip. Əvvəlki dövrlərdə tətbiq olunan bu və ya digər orfoqrafik qaydanın mühafizə olunması və müasir yazıda davam etdirilməsi ümumiləşmiş halda tarixi-ənənəvi prinsip adlanır.

Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarında bu prinsipdən də istifadə olunur. Lakin qabaqcadan qeyd etməliyəm ki, bu prinsipdən

tam halda öz mənasında deyil, bircə qədər şərti mənada istifadə olunur. Məhz bu baxımdan yanaşdıqda demək olar ki, tarixi-ənənəvi prinsipdən əsasən aşağıdakı qruplara mənsub dil vahidlərinin orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur.

1. Azərbaycan dilinin öz sözlərinin və şəkilçilərinin yazılışında.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilində yazı əvvəlki dövrlərdə ərəb əlifbası əsasında olmuşdur. Buna görə də ərəb əlifbası əsasında yazının orfoqrafiya qaydalarını müasir əlifbada davam etdirmək həm mümkün deyil, həm də məqsədəuyğun deyil. Çünki bizim ərəb əlifbasını müasir əlifba ilə əvəz etməyimizin başlıca səbəbi ərəb əlifbası əsasında qurulmuş yazının orfoqrafiyasında Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirmək imkanlarının yoxluğu olmuşdur. Ərəb əlifbasında xüsusən sait səsləri bildirən hərfi işarələrin məhdud miqdarı Azərbaycan sözlərinin düzgün yazılışını təmin etməmişdir. Buna görə də müasir orfoqrafiyada əsil Azərbaycan sözlərinin yazılışını müəyyənləşdirərkən əvvəlki yazıda, xüsusən saitlərlə əlaqədar orfoqrafik qaydaları eynən təkrarlamağa ehtiyac duyulmur, lakin bezi sözlərin, şəkilçilərin yazılışında tarixi-ənənəvi prinsipdən istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır. Bu baxımdan orfoqrafiya qaydalarının aşağıdakı maddələrini xüsusi qeyd etmək olar:

§23. Son səsi *d*, həm də *t* ilə deyilib *d* ilə yazılır; məsələn: bulud, qurd, dörd, kənd, polad və s.

§25. Son səsi *k*, *g* və ya *y* ilə deyilən ikihəcali (və ya çoxhəcali) sözlər *k* ilə yazılır; məsələn: böyük, çiçək, kəpənək, hürümçək, külək, çörək və s.

§26. Son səsi *ğ*, *x* və ya *q* ilə deyilən ikihəcali sözlər *q* ilə yazılır; məsələn: bulaq, qaşiq, qatıq, qonaq, yanaq, yarpaq və s.

§28. Son səsi *c*, *ç*, *j* və ya *ş* ilə deyilən sözlər *c* ilə yazılır; məsələn: ağac, qılınc, dinc, kərpic, gec, güc, sac, süzgec və s.

Beləcə də *-maq*, *-mək*, *-dıq*, *-dik*, *-lıq*, *-lik* kimi şəkilçilərin sonunda *q* və *k* samitlərinin yazılması əsasən tarixi-ənənəvi prinsipə əlaqədardır¹

2. Alınma sözlərin və şəkilçilərin yazılışında

Müasir Azərbaycan dilində işlənən alınma sözlər həm alınma tarixinə görə, həm də mənsub olduğu dillə görə, əsasən, iki qrupa bölünür:

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1975, səh. 6

a) orta əsrlərdə ərəb və fars dillərindən alınma sözlər və şəkilçilər,

b) müasir dövrdə rus və Avropa dillərindən alınma sözlər və şəkilçilər

Müasir Azərbaycan yazısında istifadə olunan əlifba əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan yazısında istifadə olunan ərəb əlifbasından əsaslı surətdə fərqləndiyinə görə ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin ərəb əlifbası əsasında qurulmuş yazılışını eyni ilə müasir yazıya köçürmək olmazdı. Buna görə də "Azərbaycan türk dilinin imlası" kitabında (1934) belə sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışında istifadə olunan hərflər, xüsusən samitləri bildirən hərflər müasir əlifbadakı qarşılığı ilə əvəzlənmiş, saitlərin yazılışı isə bəzən fonetik əsasda, yeni müasir tələffüzə uyğunluq əsasında, bəzən isə ərəb əlifbası ilə yazılışına uyğun, yeni saitləri bildirən hərəkətlərə uyğun yazılması ilk dövrlərin orfoqrafiya qaydalarında da aydınca qeyd olunmuşdur ki, ərəbcə və farsca zir (ز) ilə yazılan sözlərdə hərəkə yerinə ümumiyyətlə *i* yazılır, ərəbcə və farsca sözlərin birinci hecasında olan pöş (ظ) hərəkəsi əvəzinə bəzən *ü*, bəzən *ö* yazılır

Buradan isə tamamilə aydın olur ki, *qəbz, əmr, asr, zülm, kəsr, nəbz, hüzn, cəbr, huceyrə, təshih, qəbih, həttə, albəttə, müttəhim, xəstə, dəftər* və s. kimi bir sıra alınma sözlərin yazılışı məhz tarixi-ənənəvi prinsiplə əlaqədardır.

Ərəb və fars dillərindən alınma bəzi şəkilçilərin də orfoqrafiyası tarixi-ənənəvi prinsip əsasında. Buna görə də belə şəkilçilər Azərbaycan dilinin ahəng qanunu əsasında dəyişdirilmədən, əslinə uyğun olaraq bir cür yazılır: *tarix-i, inqilab-i, cənub-i* və s.

Müasir dövrdə rus və Avropa dillərindən alınma sözlərin yazılışında daha çox rus orfoqrafiyasına uyğunluq nəzərdə tutulur və əksərən sözlər belə də yazılır: *abonement, aviobus, balon, дума, laborant, maqnitofon, telefon* və s.

Bunun isə iki səbəbi vardır. Birincisi, əlifbanın eyni əsasda olması, ikincisi isə belə sözlərin rus yazılı ədəbi dilindən alınmasıdır.

Lakin buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, sözlər tamamilə rus yazısında olduğu kimi Azərbaycan yazısına köçürülür. Burada qarşılıqlı surətdə rus və Azərbaycan əlifbasında olan və ya olmayan hərflərə görə müəyyən dəyişiklik edilir. Əgər rus orfoqrafiyasına görə bu və ya digər sözdə *я, ю, ё, э, и, у, ъ* hərfləri varsa, belə hərflər Azərbaycan əlifbasına uyğun hərflərlə əvəz olunur: *я* əvə-

zine *ya, ю* əvəzinə *yu, e* əvəzinə müəyyən məqamda *ye, müəyyən məqamda isə e, э* əvəzinə *e, y* əvəzinə bəzən *s, bəzən ts, u* əvəzinə *ş, bəzən şş, дж* əvəzinə *c* yazılır, *ь* isə yazılmır. Bəzən də Avropa dillərinə mənsub sözlərin əslindəki *g, h, c, ü* kimi səslər rus dilində olmadığına görə, bu səslər rus orfoqrafiyasında *z, дж, ю, x* hərfləri ilə yazılır. Avropa dillərində olan belə sözlər Azərbaycan dilində olduğu üçün Azərbaycan əlifbasında da bu səslərin xüsusi hərfi işarələri vardır. Buna görə də belə sözlərin yazılışı rus qrafikasından və orfoqrafiyasından bir qədər fərqli olur. Belə sözlərdə həmin səslər əslinə uyğun olaraq Azərbaycan əlifbasındakı *c (cemper), h (hidro), g (geoloq), ü (bulleten)* hərfləri ilə yazılır.

Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, məhz rus və Avropa dillərindən alınma bir sıra sözlərin orfoqrafiyasında eynən köçürmə halında təzahür edən tarixi-ənənəvi prinsip ilə əlaqədar olaraq *k* hərfi iki fonemin hərfi işarəsi kimi işlənir ki, bunlardan biri, yeni *ka* ancaq rus və Avropa dillərindən alınma sözlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası ilə bağlıdır: *kollektiv, kassa, kvadrat, keks, estetika, etika* və s.

Rus dilindən alınma bəzi şəkilçilər də tarixi-ənənəvi prinsipdə əslinə uyğun, yeni rus orfoqrafiyasına uyğun yazılır: *-ov, -yev, -ova, -yeva* (Əhmədov, Abdullayev, Həsənova, Əliyeva) və s.

Tarixi-ənənəvi prinsip əsasında bu və ya digər mənalı vahidin orfoqrafiyasını müəyyənləşdirərkən, bu vahidlər fonetik və morfoloji prinsiplər baxımından da az-çox nəzərdən keçirilir, hətta bir sıra vahidlərin orfoqrafiyasında iki, bəzən də üç prinsip uzlaşması əsas olur.

DEFİS İŞARƏSİ (-) VƏ ORFOQRAFİK MAHIYYƏTİ

§165. Defis işarəsi haqqında Defis¹ işarəsi yazıda istifadə olunan ən qısa üfqi bir xətdir. Defis işarəsi bəzən durğu işarələri sırasına daxil edilsə də, işlənilmə məqamına, mahiyyətinə görə daha çox orfoqrafik işarədir. Durğu işarələrində məzmun daha çox istiqamətləndirici mahiyyət daşıdığı halda, defis işarəsi sözlün

¹ Latınca "ayırma" mənasında olan "divisio" sözündəndir

quruluş vahidlərinin yazıya köçürülməsi ilə bağlı olan şərti qrafik mahiyyətli bir işaredir. Bununla belə defis sözlün və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin dürüst anlaşılmasına kömək edən bir işaredir.

Müasir Azərbaycan yazısında defis işarəsindən, əsasən, aşağıdakı məqamlarda istifadə olunur:

1. Mürəkkəbləşmiş sözlərin və ifadələrin yazılışında: *ala-bəzək, az-az, ad-san, qeyri-rəsmi, əks-hucum* və s.

2. Söz hissələri arasında.

a) sətirdən sətərə keçirmədə, *işlə-yir, dola-yır, dinləmiş-dir* və s.;

b) ayrıca yazılan şəkilçinin əvvəlində: *-dan, -çı, -lar, -mı, -dı* və s.;

c) rəqəmlə yazılan saylara bitişən şəkilçilərlə rəqəm arasında *9-cu, 3-cü* və s.

§166. Defislə yazılan sözlər. Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına görə, əsasən aşağıdakı növlərdən olan sözlər defislə yazılır

1. Tərkibindəki sözlərdən biri, bəzən də hər ikisi ayrılıqda mənə verməyən və ya başqa mənə verən isim, sifət və zərflər: *dedi-qodu, iş-güc, yara-xora, kol-kos, geyim-kecim, nəm-nüm, pal-paltar, sir-sifət, sür-sümük, çör-çöp, adda-budda, qarma-qarışıq, kələ-kötür* və s.

2. Eyni sözlün əvvəlinə ya *m* səsi artırmaqla, ya sözlün tərkibində olan damaq saitlərinin hamısını, ya da ancaq başdakını uyğun dodaq saiti ilə əvəz etməklə düzəldilən qondarma sözü əsas sözə qoşmaqla yaranan sifət, isim və zərflər. *qara-qura, kağız-kuğuz, kasıb-kusub, təhər-töhür, uşaq-muşaq, cındır-mındır, şap-şup, şey-mey, azik-üzük, ayri-uyru, az-maz* və s.

3. Hər iki tərəfi *-maz, -məz* şəkilçisi qəbul etmiş fellərdən əmələ gələn sifət və zərflər: *bitməz-nükənməz, dinməz-söyləməz* və s.

4. Tərkibində *qeyri* sözü olan sifət və zərflər: *qeyri-adi, qeyri-qanuni, qeyri-iradi, qeyri-kafi, qeyri-muəyyən, qeyri-mümkün, qeyri-rəsmi, qeyri-səmimi, qeyri-təbii, qeyri-uzvi* və s.

5. İki sözdən əmələ gələn birincisi *-i (-yi)* şəkilçisi qəbul edən isimlər: *vəsi-fi-hal, nöqteyi-nəzər, tarzi-hərəkət, tərçümeyi-hal* və s.

6. Eyni sözlün təkrarı ilə əmələ gələn isimlər. *aşiq-aşiq, qoz-qoz, daş-daş, pıç-pıç, top-top, cəh-cəh, civ-civ, cik-cik* və s.

7. Mənaca bir-birinə yaxın, ya uzaq, ya da zidd olan ayrı-ayrı sözlərdən əmələ gələn isimlər. *ab-hava, abır-haya, ağız-burun, ad-san, alğı-satqı, alış-veriş, arvad-uşaq, ah-fəğan, bağça-bağ,*

baş-ayaq, var-yox, qəpik-quruş, qohum-qardaş, dava-dərman, dərə-təpə, əl-ayaq, gecə-gündüz, naz-qəmzə, nəvə-nəticə, od-alov, səs-küy, sas-sada, təhvil-təslim və s.

8. Ölçü vahidlərini bildiren isimlər: *qram-kalori, qram-ekivalent, kilovat-saat, kiloqram-metr, tələbə-saat, ton-kilometr* və s.

9. Cəhətlər arasını bildiren isimlər *cənub-qərb, cənub-şərq, şimal-qərb, şimal-şərq* və s.

10. Müxtəlif mənada işlənib, tərkib daxilində bir məfhum ifadə edən isimlərdən əmələ gətirilən tərkiblər: *alim-geoloq, inqilabçı-yazıçı, kapitan-leytenant, kafe-restoran, general-qubernator, general-leytenant, general-mayor, suvarma-meliorasiya* və s.

11. Klassik muğam adlarını bildiren isimlər: *bayatı-qacar, bayatı-acəm, bayatı-isfahan, bayatı-kürd, bayatı-türk, bayatı-şiraz, mahur-hindi* və s.

12. Eyni sadə və ya düzəltmə sifətin təkrarı ilə əmələ gələn sifətlər *balaca-balaca, dadlı-dadlı, yumru-yumru, yüklü-yüklü, lopa-lopa, pis-pis, yaxşı-yaxşı* və s.

13. Mənaca bir-birinə yaxın, ya uzaq və ya zidd olan sifətlərdən düzələn mürəkkəb sifətlər *adlı-sanlı, almalı-armudlu, allı-güllü, bağlı-bağatlı, daşlı-kəsəkli, evli-əşikli, əməlli-başlı, ətili-qanlı, otlu-sulu, pis-yaxşı, saysız-hesabsız, ucsuz-bucaqsız* və s.

14. İki kökdən əmələ gəlib, əlavə əlamət və ya rəng bildirən sifətlər: *ala-babat, ala-bəzək, ala-çiy, ala-qara, al-əlvan, ala-yarımcıq, ala-tala, tünd-qırmızı* və s.

15. İki və daha artıq isimdən əmələ gəlib, bütöv bir anlayış bildirən, arasına və bağlayıcısı qoymaq mümkün olan sifətlər: *dil-dodaq* (samitləri), *dil-ədəbiyyat* (fakültəsi), *ticarət-sənaye* (mərkəzi), *fabrik-zavod* (məktəbi), *fəhla-kəndli* (birliyi) və s.

16. Hər iki tərəfi *-i* (və ya *-vi*) şəkilçisi qəbul etmiş sifətdən əmələ gələn sifətlər: *elmi-kütləvi* (məqalə), *ədəbi-bədii* (məcmuə), *tarixi-ictimai* (hadisə), *ictimai-iqtisadi* (vəziyyət), *ictimai-siyasi* (məsələ), *mədəni-kütləvi* (iş), *siyasi-kütləvi* (iş) və s.

17. Qarşılıqlı əlaqə, münasibət bildirən sifətlər. *Azərbaycanca-rusca* (lüğət), *rusca-azərbaycanca* (luğət), *farsca-rusca* (lüğət) və s.

18. Siyasi cərəyanların, ictimai formasiya, quruluş və s. adlarını bildirən sifətlər: *burjuva-demokratik* (inqilabi), *icma-qəbilə* (quruluşu), *materialist-dialektik* (nəzəriyyə), *sosial-demokratik* (nəzəriyyə) və s.

19. Qeyri-müəyyənlik bildiren miqdar sayları: *iki-üç, on-on beş, allı-altmış* və s.

20. *-i* şəkilçisi qəbul edib düzəlmiş sifətlə isim birləşməsindən yaranan mürekkəb sifətlər: *elmi-tədqiqat* (institutu), *hərbi-dəniz* (qüvvələri) və s.

21. Tərkibində *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçili feli bağlama olan fellər: *bəzanib-düzənmək, itib-batmaq, yazıb-yaratmaq, gedib-gəlmək, oturub-durmaq, çalışıb-çapalamaq* və s.

22. Tərkibindəki birinci sözü *-ar, -ər, -r*, ikinci sözü isə *-maz, -məz* şəkilçili feli bağlama birləşməsi: *başlar-başlamaz, istər-istəməz, işlər-işləməz, yazar-yazmaz, gələr-gəlməz, görər-görməz* və s.

23. Eyni sözün (isim, sifət, say və ya zərfin) təkrarı ilə düzələn zərflər *addım-addım, az-az, asta-asta, acı-acı, beş-beş, qarış-qarış, qəmgin-qəmgin, damcı-damcı, dəstə-dəstə, ehmal-ehmal, iki-iki, yazıq-yazıq, gec-gec, parça-parça, sabah-sabah, səhər-səhər, tez-tez* və s.

24. *-a, -ə, (-ya, -yə)* şəkilçili eyni felin təkrarından əmələ gələn zərflər: *baxa-baxa, qaça-qaça, bilə-bilə, gülə-gülə, ağlaya-ağlaya, oxuya-oxuya, işləyə-işləyə, sürüyə-sürüyə* və s.

25. Müəyyən mənaya malik olan söz ilə ayrılıqda başqa mənə verən və ya heç bir mənəsi olmayan sözün yanaşmasından əmələ gələn zərflər: *ac-acına, sayır-bayır, uzun-uzadı, xəbər-ətərsiz, dava-dalaş* və s.

26. Təkrar olunan sözün, yeni ikinci sözün *-a, -ə (-ya, -yə)* şəkilçisi qəbul etməsi ilə düzələn zərflər. *baş-başa, qabaq-qabağa, qarşı-qarşıya, daban-dabana, diz-dizə, yan-yana, heç-heçə, çiyin-çiyinə* və s.

27. Birincisi *-dan, -dən*, ikincisi *-a, -ə* şəkilçisi qəbul etmiş eyni sözün təkrarından və ya müxtəlif sözün yanaşmasından əmələ gələn zərflər: *axşamdan-axşama, açıqdan-açığa, başdan-başa, başdan-ayağa, vaxtdan-vaxta, ildən-ilə, gizləndən-gizlinə, gündən-günə, haçandan-haçana* və s.

28. Eyni nitq hissəsinə aid olan müxtəlif mənəli sözlərin yanaşmasından əmələ gələn zərflər *az-cox, açıq-aydın, açıq-aşkar, elə-belə, zor-güc, kor-peşman, ora-bura* və s.

29. *-dan* şəkilçisi ilə iki eyni nitq hissəsindən əmələ gələn zərflər: *azdan-çoxdan, altdan-altıdan, oradan-buradan* və s.

30. Eyni sadə nidaların təkrarından düzələn mürekkəb nidalər: *hay-hay, bəh-bəh, pəh-pəh, uy-uy, ha-ha-ha* və s.

31. Qısaltma sözlərə qoşulan şəkilçilər ya qısaltmadakı sonuncu saitlə, ya da samit hərfin adındakı saitlə əhəng qanunu əsasında uyşdurulur və şəkilçidən əvvəl defis qoyulur: *BMT-də, APU-ya, BDU-nun* və s.

32. Qısaltmanı təşkil edən hərflər yanında konkretləşdirici rəqəm olduqda hərflərlə rəqəm arasında defis qoyulur *İL-18, QAZ-51, TU-144* və s.

33. Saylar erəb rəqəmləri ilə yazıldıqda saylara qoşulan şəkilçilərdən əvvəl defis qoyulur: *saat 5-ə qədər, ayın 11-də, 3-cü* və s.

34. Ayrıca yazılan şəkilçilərin əvvəlinə defis qoyulur *-acaq, -acək, -yacaq, -yəcək, -dır, -dir, -dur, -dur* və s.

§167. Nöqtə (.) işarəsindən orfoqrafik istifadə. Əsasən durğu işarəsi kimi işlənən nöqtə müxtəlif məqamda orfoqrafik işarə halında da işlənir. Buna görə də orfoqrafiya qaydaları sırasında nöqtənin də orfoqrafik məqamlarını ayrıca qeyd etməyi lazım bilirək.

Nöqtə işarəsi Azərbaycan dili orfoqrafiyasında, əsasən, aşağıdakı məqamlarda işlənir.

1. Sıra bildirmək üçün işlənən rəqəmlərdən, hərflərdən sonra nöqtə qoyulmalıdır; məs :

1	I	A.	a
2	II	B.	b.
3	III	C	c

2. Şəxs adı qısaltma yolu ilə ancaq baş hərflə yazıldıqda baş hərfdən sonra nöqtə qoyulmalıdır; məs.: *M F Axundzadə, S Yurğun, C Cabbarlı, M Ə Sabir* və s.

3. Qısaltma sözlərin birinci parçası söz hissəsindən, digər parçaları isə sözlərin ilk hərflərindən olduqda birinci parçadan sonra nöqtə qoyulmalıdır; məs.: *Azər Tac* və s.

4. Ümumi sözlərdən ixtisar yolu ilə düzəldilən və ancaq yazıda işlənən qısaltmaların sonunda nöqtə qoyulmalıdır; məs.. *b.k* (bu kimi), *c* (cild), *e n* (elmlər namizədi), *h* (hissə), *və s.* (və sairə), *ad.* (adına), *akad* (akademik), *vət* (vətəndaş), *yol* (yoldaş), *prof* (professor).

§168. Böyük və kiçik hərflərin orfoqrafik mahiyyəti. Əlifbada böyük və kiçik hərflərin olması sadəcə formasına görə fərqlənmə mahiyyətli təsadüfi bir hal deyildir. Bunlar sözün, ifadənin, cüm-

lənin – ümumən dil vahidlərinin yazıda hansı mənada, nə məqsədlə və hansı məqamda işləndiyini düürüst başa düşmək baxımından çox vacib orfoqrafik-semantik mahiyyətli şərti – hərfi işarələrdir. Belə hərfi işarələr isə eyni zamanda orfoqrafiyada fərqləndirmə prinsipindən istifadə etmək üçün də əlverişli imkan yaradır. Məsələn, *asgər, məhəbbət, qəhrəman, mirza, bülbül* kimi yüzlərlə müxtəlif məfhum ifadə edən sözlərin müəyyən məqamda xüsusi isim mənasında işlənilməsini bildirmək üçün böyük hərfdən istifadə olunur: *Əsgər – asgər, Məhəbbət – məhəbbət, Qəhrəman – qəhrəman, Mirza – mirza, Bülbül – bülbül* və s.

§169. Böyük və kiçik hərflərin işlənilmə məqamları. Müasir Azərbaycan yazısında böyük hərflər, əsasən, aşağıdakı məqamlarda işlənir

1 Hər bir müstəqil cümlənin başındakı sözün ilk hərfi böyük yazılmalıdır. Müstəqil cümlənin başındakı söz dedikdə, əsasən, aşağıdakı məqamlar nəzərdə tutulur:

a) mətnin başlanğıcını təşkil edən ilk cümlənin birinci sözünün baş hərfi; məs.:

Azərbaycan ədəbi dili dünyanın ən mütərəqqi dilləri ilə ayaqlaşmaqla bilən zəngin, səlis və ahəngdar bir dil səviyyəsindədir,

b) mətnin ortasında qoyulmuş nöqtə, çox nöqtə, sual və nida işarələrindən sonrakı cümlənin ilk sözünün baş hərfi; məs.:

Nöqtədən sonra:

Bununla hüsn-rəğbət və şöhrət qazanır. Bir az keçir, İran inqilabı başlanır (Ə.Haqverdiyev)

Çox nöqtədən sonra:

Cəza dəstəsi də kişini bərk döyüb. Qərribə danışirlar... Axsamlar şər qarışan zaman. Yaqub yüzbaşını köç yolunda tutur (Mir Cəlal).

Sual işarəsindən sonra:

Nə deyim? Belədir əzəldən işim (S.Vurğun).

"Neca? Yoxsa mən xilafət-şər iş görmüşəm? Şəriatin hökmünə əməl eləməmişəm (Ə.Haqverdiyev).

Nida işarəsindən sonra:

Cümlədən əvvəl işlənən nida sözlərindən və ya xitablardan sonra:

Heyhat! Onu məhv etdi xəyalən bəşəriyyət (S.Vurğun).

Səfər! Papağını götür, burdan get (Ə.Haqverdiyev).

Əvvəlki cümlənin sonunda:

İndi nə zamandır, şahdan mərhəmət umasan, ay dayı! Zəhərdən şəfa görmüsən? (Mir Cəlal)

2. Şərin hər misrasının ilk sözündəki baş hərflər böyük yazılmışdır; məs.:

*Günəş qışqanaraq küsdü gecədən,
Boğdu qaranlığı, can aldı yənə
Mən heyran qaldığım bu bilməcədən
Endim xəyalımın dərinliyinə .*
(S.Vurğun)

3. Xüsusi isimlərin – xüsusi adların ilk hərfi böyük yazılmalıdır. Müasir Azərbaycan dilində xüsusi adlar həm quruluşca, həm də məzmunca, əlaqədar sahələrə görə çox rəngarəng və müxtəlifdir. Orfoqrafiya qaydalarında bunların aşağıdakı növləri ayrıca qeyd olunmuşdur:

a) Ad, ata adı, soyad və təxəllüs bildirən sözlərin (*oğlu* və *qızı* sözlərindən başqa) baş hərfi böyük yazılır; məsələn: *Mirzə Fətəli Axundzadə, Səməd Vurğun, Seyid Əzim Şirvani* və s.

Qeyd Belə məqamlarda adlardan sonra *ata* adına əlavə olunan *oğlu*, *qızı* sözü kiçik hərflə yazılır; məs. *Əli Məmməd oğlu, Cəmilə Mehdi qızı* və s.

Belə sözlər fəmiya məqamından işlənildikdə bitişik yazılır: *Azəroğlu, Həsənoğlu* və s.

b) İsmnin əvvəlində titul, ləqəb kimi işlənən *mirzə*, *hacı*, *şeyx*, *seyid*, *şah*, *sultan* sözlərinin də baş hərfi böyük yazılır; məs.: *Mirzə Fətəli, Hacı Qara, Şeyx Nəsrullah, Seyid Əzim, Şah İsmayıl, Sultan Mahmud* və s.

Qeyd Belə sözlər əsas adlardan sonra gətirildikdə sözlərdən ayrı və kiçik hərflə yazılır; məs.: *Nadir şah, Abbasqulu ağa, Fətəli xan, Heyran xanım, Abbas mirza, Həsən bəy* və s.

c) Xüsusi astronomik və coğrafi adların, küçə və meydanca adlarının baş hərfi böyük yazılır. Bu xüsusi adlar iki və daha artıq sözdən ibarət olarsa, bütün səsələrin baş hərfləri böyük yazılır.

Qeyd Belə xüsusi adlarda obyektin növünü bildirmək üçün qoşulan *ada, boğaz, bulaq, burun, bürc, qala, dəniz, darya, dara, düz, düzənlik, yarımada, korpu, korfəz, kuça, göl, meydan, planet, təpə, çay* və s. sözlər kiçik hərflə yazılır

ç) Xüsusi astronomik adlar; məs.: *Ay, Böyük Ayı bürcü, Yer, Günəş, Mars, Xərçəng bürcü* və s

Qeyd *Ay, Yer* və *Günəş* sözləri xüsusi astronomik termin kimi işlənilməkdə kiçik hərflə yazılır, məs. *Üfüqdən günəş yavaş-yavaş baş qaldırırdı* və s

d) Xüsusi coğrafi adlar; məs. *Abşeron yarımadası, Ağ dəniz, Azov dənizi, Araz çayı, Boz dağ, Qız qalası, Dardanel boğazı, Yasamal dərəsi, Göy göl, Mil düzü, Muğan düzü, Müqəddəs Yelena adası, Göyçə gölü, Sultan burnu, Sınıq körpü, Şah dağı, Şərqi Avropa düzənliyi*

İki sözdən düzələn və ikincisi xüsusi coğrafi ad kimi işlənən mürəkkəb coğrafi adların tərkibindəki sözlər ayrı və baş hərfləri böyük yazılır, məs.: *Aşağı Göynük, Birinci Nüyədi, Birinci Çağan, Birinci Şıxlı, Daş Veysəlli, Daş Salahlı, Yaxın Şərq, Yeni Ələt, Yuxarı Ağcakənd, Mərkəzi Avropa, Çay Qaraqoyunlu, Cənubi Amerika* və s

e) Küçə, meydan və meydança adları məsələn *Aşıq Ələsgər küçəsi, Qələbə meydanı, İstiqlaliyyət küçəsi, Gənclər meydançası, Nəfçilər prospekti* və s.

4. Tarixi hadisələrin, dövrlərin, sülalələrin, eləcə də qədim yazılı abidələrin, sənədlərin və s. adlarının birinci sözünün baş hərfləri böyük yazılır.

a) Tarixi hadisələrin adları; məsələn: *Vətən müharibəsi, Yeddiillik müharibə, Oktyabr sosialist inqilabı* və s.

Bu cür mürəkkəb adların əvvəlinə təyinedici söz əlavə olunduqda onun da baş hərfləri böyük yazılır; məs.: *Böyük Vətən müharibəsi, Böyük Oktyabr sosialist inqilabı* və s

b) Dövlətlərin, sülalələrin, qədim yazılı abidələrin, sənədlərin adları; məs. *Sasanilər dövrü, Orxon-Yenisey abidələri, Səfəvilər sülaləsi* və s

c) Tarixi günlərin, inqilabi bayramların adlarını bildiren ifadələrin tərkibindəki birinci sözün baş hərfləri böyük yazılır; məs.: *İyirmi*

səkkiz may, Beynəlxalq qadınlar günü, Bahar bayramı, Mətbuat günü və s

Belə adların tərkibindəki miqdar sayları rəqəmlə yazıldıqda, rəqəmdən sonrakı sözün baş hərfləri böyük yazılır; məs.: *8 Mart, 28 May* və s

5. Ölkələrin, muxtar respublikaların və diyarların rəsmi adlarının tərkibindəki bütün sözlərin baş hərfləri böyük yazılır, məs. *Azərbaycan Respublikası, Naçıvan Muxtar Respublikası, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti* və s.

6. Yüksək dövlət vəzifələri və fərdi xarakterdə olan fəxr adlarının tərkibindəki sözlərin baş hərfləri böyük yazılır; məs.: *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Sədri* və s.

7. Akademiya, ali məktəb, elmi-tədqiqat müəssisələri, cəmiyyət, teatr, təşkilat, idarə, muzey və s. adların tərkibindəki əsas sözlərin (yardımcı sözlərdən başqa) baş hərfləri böyük yazılır; məs.: *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Məhəmməd Füzuli adına Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu, M. Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, Heydər Əliyev adına Bakı Beynəlxalq Aeroportu* və s.

8. Dırnaqda yazılan orden, medal, bədii əsər, opera, balet, kino-film, qəzet, jurnal, kinoteatr, mehmanxana, nəşriyyat, kafe, restoran, düşərgə, yeməxana, mağaza və s. adlarının birinci sözünün və bunların tərkibindəki xüsusi ismin baş hərfləri böyük hərflə yazılır *"İstiqlal" ordeni, "Azərbaycan Bayrağı" ordeni, "Yeddi gözəl" baleti, "Azərbaycan" qəzeti, "İstisu" mineral suyu* və s

9. Qısaltmaların və müəyyən hissəsi ixtisar edilmiş sözlərin də yazılışında aşağıdakı məqamlarda böyük və kiçik hərflərdən istifadə olunur.

a) Ümumişlək sözlərin tərkibindəki ilk səsədən başqa digər səslər ixtisar edildikdə, sözün ilk səsi kiçik hərflə yazılır və hərfdən sonra nöqtə qoyulur; məs.: *c.* (cild), *ç v* (çap vərəqi), *b k* (bu kimi), *d y* (dəmiryolu) və s

b) Ad, ata adı, fəmiyyəti bildiren isimlərin ixtisarla yazılmasında isimlərin ancaq baş hərfləri saxlanılır və böyük hərflə yazılır, hərfdən sonra isə nöqtə qoyulur; məs.: *N Nərimanov, C Cəmmədquluzadə, Ü Hacıbəyov* və s.

c) Ümumişlək sözlərin əvvəlindən iki, üç, bəzən dörd səsədən ibarət hissəsi bir heca (bəzən iki heca) halında saxlanılır, qalan

hissəsi ixtisar edilir ki, belə ixtisarlarda saxlanılan hissə kiçik hərflərlə yazılır və sonunda nöqtə qoyulur; məsələn:

ad (adına), *yol* (yoldaş), *prof* (professor), *akad* (akademik) və s.

Qeyd Belə ixtisarlarda ancaq yazıda ola bilər. Tələffüz zamanı sözlərin ixtisar edilmiş hissələri bərpə olunur və sözlər əslinə uyğun tərkibdə tələffüz edilir.

ç) Əsasən iki sözdən ibarət ifadə və tərkibləri təşkil edən sözlərin son hissələrinin ixtisarı və ilk hissələrinin qovuşması əsasında düzəldilmiş qısaltmalar kiçik hərflərlə bir söz halında bitişik yazılır və yazıldığı tərkibdə bir söz halında da tələffüz olunur; məsələn: *raykom* (rayon komitəsi), *univermaq* (universal mağaza) və s.

d) Xüsusi idarə, müəssisə və s. adlarını bildirən ifadələrin tərkibindəki sözlərin ilk hissələrinin qovuşdurulması əsasında düzəldilmiş qısaltmaların baş hərfi böyük yazılır; məsələn: *Azərmaş*, *Azərkitab* və s.

e) Müəyyən idarə, təşkilat, cəmiyyət, ölkə, respublika və b. k. obyektlərin adları halında işlənən ifadələrin, söz birləşmələrinin tərkibində olan əsas sözlərin ilk hərflərindən düzələn qısaltmaları təşkil edən hərflər böyük yazılır; məsələn: *YAP* (Yeni Azərbaycan Partiyası), *ÜDM* (Ümumi Daxili Məhsul), *AŞPA* (Avropa Şurası Parlament Assambleyası) və s.

ə) Bir sıra xüsusi mürəkkəb adları təşkil edən ifadələrin söz birləşmələrinin tərkibindəki ilk sözün son hissəsi ixtisar olunur, digər sözlərin isə ilk hərfi saxlanılır və beləliklə də, ixtisarlardan qısaltma söz yaradılır. Belə qısaltmaların əvvəlindəki ixtisarla düzələn söz hissəsinin baş hərfi böyük, digər hərfləri kiçik yazılır və sonra nöqtə qoyulur. İfadənin tərkibindəki digər sözlərin ilk hərfləri əsasında düzələn qısaltmanın təşkil edən hərfləri isə böyük yazılır; məs.: *VƏHML* (Vətəndaşların Əmək Hüquqlarının Müdafiəsi Liqası), *AzərTAC* (Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi) və s.

ğ) İki sözün birləşməsindən yaradılan bir sıra terminlərin tərkibindəki sözlərin ilk səsli – hərfləri əsasında düzəldilən qısaltmalar kiçik hərflərlə, həm də bitişik yazılır; məsələn: *kq* (kiloqram), *km* (kilometr), *sm* (santimetr), *ml* (millilitr), *sl* (santilitr), *hl* (hektolit) və s.

ŞƏKİLÇİLƏRİN YAZILIŞI

§170. *Şəkilçilərin yazılışca qruplaşdırılması.* Azərbaycan ədəbi dilində işlənən şəkilçilər əhəng qanunu ilə əlaqədar olaraq yazılışca, əsasən, iki qrupa bölünür:

a) A həng qanununa tabe olmayanlar.

b) A həng qanununa tabe olanlar

A həng qanununa tabe olmayan şəkilçilərin çoxu alınmadır, bitişdiyi sözün son hecasındakı saitlə və ya samitlə uyuşmur və ancaq bir cür yazılır. Bunlardan başqa tək cür bir samitdən ibarət olan şəkilçilər də bir cür yazılır. Buna görə də belə şəkilçilər ümumiləşmiş halda bir cür yazılan şəkilçilər adlanır.

A həng qanununa tabe olan şəkilçilərin çoxu ancaq saitlər a hənginə tabe olur, bir qismi isə həm saitlər a hənginə, həm samitlər a hənginə, həm də saitlərlə samitlər a hənginə tabe olur.

Saitlər a hənginə görə şəkilçilər açıq saitli və qapalı saitli olmaq üzrə iki qrupa ayrılır. Açıq saitli şəkilçilər iki cür yazılır, qapalı saitli şəkilçilər dörd cür yazılır. Samitlər a hənginə tabe olan şəkilçilər sözün sonundakı samit ilə uyuşaraq şəkilçinin başındakı samitin kar və cingiltli olmasına görə fərqlənir. Beləliklə, saitlər a hənginə görə iki cür və dörd cür yazılan bəzi şəkilçilər baş samitinə görə kar və cingiltli olmaq üzrə iki variantda yazılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində samitlər a hənginə görə iki variantda ancaq *q*, *ğ*, *k*, *g* samitləri ilə başlayan bir neçə şəkilçi *-qan*, *-ğan*, *-kən*, *-gan*, *-qın*, *-ğın*, *-kən*, *-gin*, *-qı*, *-ği*, *-ki*, *-gi* şəkilçiləri yazılır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində saitlərlə samitlər a hənginə görə iki variantda tələffüz olunan şəkilçilər də vardır. *-maq*, *-mək*, *-lıq*, *-lik*, *-luq*, *-lük*, *-dıği*, *-duğu*, *-diyi*, *-düyü* Nümunələrdən aydın görünür ki, buradakı variantlar da həmin şəkilçilərin tərkibində (əsasən sonunda) olan *q*, *k* samitlərinin variant kimi işlənilməsi ilə əlaqədardır, həm də bu variantlar saitlərlə samitlərin a həngi qanunu əsasında törəmişdir. Lakin belə fərqli cəhətlərə baxmayaraq bu variantlarda tələffüz olunan şəkilçilər, əsasən, saitlər a hənginə görə fərqləndiyi üçün onların yazılışı da açıq saitli şəkilçilər, qapalı saitli şəkilçilər halında, iki cür yazılan şəkilçilər və dörd cür yazılan şəkilçilər qruplarına mənsub şəkilçilər kimi (variantlar nəzərə alınmaq şərti ilə) müəyyənləşdirilir.

Qeyd Azərbaycan dilində şəkilçilər çoxdur Burada ancaq çox işlənən sözdüzdəldici və sözdəyidürücü şəkilçilərin yazılışını əks etdirən nümunələr veriləcəkdir

§171. Bir cür yazılan şəkilçilər:

- 1 -vari qalxanvari, yüngulvari; üzükvari və s.
2. -dar heyvandar, məhsuldar, evdar, əməkdar və s.
3. -daş silahdaş, məsləkdaş, vətəndaş, sirdaş və s.
- 4 Şəkilçi halında bitişik yazılan dək qoşması (dağadak, evədək və s.)
- 5 Sifət düzəldən -i şəkilçisi: inqilabi, xarici, qərbi, cənubi və s.

Qeyd Saitlə bitən sözlərdə -i şəkilçisindən əvvəl v hərfi artırılır *dairavi, kütləvi, Gəncəvi, sıravı* və s (bəzən də sözün sonundakı ə əvəzinə ə yazılır: *kımyəvi, dünyəvi* və s.)

6 Feli bağlama düzəldən -kən şəkilçisi; *almışkən, oxuyurkən, gedərkən* və s.

- 7 -kar şəkilçisi: *xilaskar, tələbkar, təmizkar* və s
- 8 -gil şəkilçisi: *xalamgil, bacımgil, əmisigil, Qulugil* və s.
- 9 -laq şəkilçisi (məkan ismi düzəldən) *qışlaq, otlaq, çaylaq* və s
- 10 -stan şəkilçisi: *Gürcüstan, Türkmənistan* və s.

Qeyd Samitlə bitən sözlərdə -stan şəkilçisindən əvvəl sözün son hecasındakı saitə uyğun olaraq qapalı saitlərdən bir - i, i, u, u əlavə olunur *Dağıstan, Özbəkistan, Kürdüstan, Monqolustan* və s

11. Felin icbar növünün şəkilçisi -t: *anlat, oxut, işlət, yandırt* və s.
12. Ön şəkilçilər -na: *nabələd, nalayıq, nacıns, narazı* və s.:
-ba: *baməza, baxəbər* və s ; -bi: *bisavad, bixəbər, biçarə, bihormət, bihüs* və s.

§172. İki cür yazılan şəkilçilər:

1 İsmi yönlük hal şəkilçisi -a, -ə: *dağa, evə, yola, dilə, üzə* və s Saitlə bitən isimlərdə şəkilçidən əvvəl -y artırılır: *ataya, meşəyə, güzgüyə* və s.

2. Felin arzu formasının şəkilçisi -a, -ə: *yaza, gəzə, bilə, gülə* və s Saitlə bitən fellərdə şəkilçidən əvvəl -y artırılır: *bağlaya, işləyə, oxuya* və s.

3. Mürəkkəb zərf düzəldən şəkilçi -a, -ə: *qaça-qaça, gülə-gülə, deyə-deyə, bilə-bilə...* Saitlə bitən sözlərdə: *ağlaya-ağlaya, deyə-deyə* və s.

4. Felin əmr formasının I şəxs cəm şəkilçisi: -aq, -ək: *tutaq, gedək, görək, güdək* və s. Saitlə bitənlərdə şəkilçidən əvvəl y artırılır: *saxlayaq, dinləyək* və s.

5. Feldən sifət düzəldən şəkilçi -aq, -ək: *qorxaq, çökək* və s

6. Feldən sifət düzəldən şəkilçi -ağan, -əyən: *qaçağan, uçağan, gəzəyən, guləyən* və s.

Saitlə bitən fellərə bitişdikdə şəkilçinin başındakı sait düşür *ağlağan* və s.

7. Fel düzəldən şəkilçi -al, -əl: *azalmaq, çoxalmaq, düzəlmək* və s

8. -an, -ən şəkilçisi: *olan, çalan, quran, düzən, gələn* Saitlə bitən sözlərdə şəkilçidən əvvəl y artırılır: *doğrayan, dinləyən, işləyən, əriyən* və s

9. -anda, -əndə şəkilçisi: *alandə, oturandə, görəndə, döyəndə* Saitlə bitən sözlərdə şəkilçidən əvvəl y artırılır: *ağlayandə, işləyəndə, deyəndə* və s

10. -ar, -ər şəkilçisi: *alar, olar, uçar, qaçar, köçər, içər, gülər* Saitlə bitən sözlərdə -yar, -yə: *doğrayar, sürüyər, quruyar, dəyəər* və s

11. -araq, -ərək şəkilçisi: *qaçaraq, uçaraq, yıxaraq, qoyaraq, gələmək, bilərək, gülərək, deyərək* Saitlə bitən sözlərdə -yaraq, -yəmək *saxlayaraq, dinləyərək, sürüyərək, oxuyaraq, deyərək* və s.

12. -ası, -əsi şəkilçisi: *olası, gedəsi, görəsi*. Saitlə bitənlərdə -yası, -yəsi. *bağlayası, tullayası, işləyəsi, deyəsi* və s

13 -acaq, -əcək şəkilçisi: *qalacaq, olacaq, duracaq, qıracaq, gələcək, deyəcək, güləcək, biləcək, dəyəcək, sevəcək* Saitlə bitən sözlərdə -yacaq, -yəcək: *anlayacaq, quruyacaq, dinləyəcək, sürüyəcək* və s

14. -da, -də şəkilçisi: *bağda, yolda, ulduzda, düzdə, sizdə* və s.

15. -dan, -dən şəkilçisi: *candan, dostdan, quzudan, surüdən, eldən* və s.

16. Fel düzəldən -la, -lə şəkilçisi: *başla, dişlə, yolla, şirlə* və s.

17. -la, -lə qoşma şəkilçisi; *atamla, oğulla, qələmlə, gumuşlə, quşla* və s.

18. -lar, -lər şəkilçisi. *dağlar, yollar, sular, göllər, ellər, dillər* və s.

19. -lan, -lən şəkilçisi. *bağlan-maq, yağlan-maq, dillən-mək, küllən-mək* və s.

20. -laş, -ləş şəkilçisi: *yaxşılaşmaq, pisləşmək, kobudlaşmaq, incələşmək, eybəcərləşmək, fikirləşmək* və s

21. İnkər şəkilçisi -ma, -mə *danışma, oxuma, baxma, qovma, demə, görüşmə* və s.

22. İsim düzəldən *-ma, -mə* şəkilçisi: *qazma, basma, tökmə, törəmə, bukmə* və s.

23. *-maq, -mək* şəkilçisi: *yazmaq, oxumaq, bilmək, gülmək, söyləmək* və s.

24. *-madan, -mədən* şəkilçisi: *yazmadan, oxumadan, bilmədən, dinləmədən* və s.

25. *-malı, -məli* şəkilçisi: *oxumalı, yatmalı, görməli, gülməli, bilməli* və s.

26. *-mayınca, -məyincə* şəkilçisi: *yazmayınca, bilməyincə, olmayınca* və s.

27. *-sa, -sə* şəkilçisi: *alsa, olsa, varsa, yoxsa, görsə, gəlsə, desə* və s.

28. *-san, -sən* şəxs şəkilçisi: *alarsan, olursan, görərsən, bilərsən* və s.

29. *-ca, -cə* şəkilçisi. *qaraca, xırdaca, quruca, yavaşca, dinməzəcə, düzcə, ərəbcə, kürdcə, türkcə, rusca, bizcə, mənəcə* və s.

30. *-ça, -çə* şəkilçisi: *bağça, meydança, gözəlçə* və s.

§173. Dörd cür yazılan şəkilçilər.

1. *-qı, -ğu, -qu, -ğu, -ki, -gi, -kü, -gü* şəkilçisi: *bıçqı, çalğı, pusqu, durğu, bitki, silgi, sürtkü, bölgi* və s

2. *-qın, -ğın, -qun, -ğun, -kin, -gin, -kün, -gün* şəkilçisi: *çaşqın, qızgın, tutqun, yorğun, kəskin, əzgin, ötkün, düzgün* və s

3. *-dı, -du, -di, -dü* şəkilçisi: *yazdı, qırdı, oldu, durdu, gəldi, bildi, güldü, gördü* və s

4. *-dır, -dir, -dur, -dür* xəbər şəkilçisi: *qışdır, azdır, yoxdur, sudur, gözəldir, təmizdir, sözdür, görmüşdür* və s.

5. Felin icbar növü şəkilçisi *-dır, -dir, -dur, -dür*: *yazdır, pozdur, əzdir, süzdür* və s.

6. *-dıqda, -duqda, -dikdə, -dükdə* şəkilçisi: *aldıqda, çıxdıqda, olduqda, qurduqda, gəldikdə, dedikdə, bildikdə, sökdükdə, üzdükdə* və s.

7. *-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə* şəkilçisi: *yazdıqca, yıxdıqca, olduqca, durduqca, gəldikcə, getdikcə, içdikcə, sökdükcə, güldükcə* və s.

8. *-dığı, -duğu, -diyi, -düyü* şəkilçisi: *aldığı, oxuduğu, bildiyi, gördüyü* və s.

9. Sifət düzəldən *-ıq, -uq, -ik, -ük* şəkilçisi: *çapıq, pozuq, əzik, sökük* və s.

10. *-ıb, -ub, -ib, -üb* şəkilçisi: *alib, yıxıb, olub, qurub, gəlib*. Saitlə bitən sözlərdə *-yıb, -yub, -yib, -yüb*: *deyib, anlayıb, daşıyıb, söyləyib* və s.

11. *-ıl, -ul, -il, -ül* şəkilçisi: *yazıl, açıl, doğul, əzil, büzül* və s.

12. Feldən isim düzəldən *-ım, -um, -im, -üm* şəkilçisi: *atım, tutum, udum, biçim, büküm* və s.

13. Əmr forması I şəxsin təkinin şəkilçisi *-ım, -um, -im, -üm*: *qaçım, çıxım, vurum, əzim, üzüm*. Saitlə bitən sözlərdə *-yım, -yum, -yim, -yüm*: *yaşayım, qoruyum, söyləyim, sürüyüm* və s.

14. Birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi *-ım, -um, -im, -üm*: *canım, yurdum, elim, günüm*. Saitlə bitən sözlərə bitişdirildikdə şəkilçinin saiti düşür, *m* qalır: *yuvam, obam, anam, nənəm, bacım* və s.

15. Birinci şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi *-ımız, -umuz, -imiz, -ümüz*: *qanımız, yolumuz, dilimiz, sözüümüz*. Samitlə bitən sözlərdə *-miz, -muz, -miz, -müz*: *anamız, arzumuz, iradəmiz, güz-gümüz* və s.

16. Feldən isim düzəldən şəkilçi *-ın, -un, -in, -ün*: *axın, qoşun, biçin* və s.

17. Yiyəlik hal şəkilçisi *-ın, -un, -in, -ün*: *ağacın, odunun, yerin, gülün*. Saitlə bitən sözlərdə şəkilçinin əvvəlünə *n* samiti artırılır: *dün-yanın, ordunun, ölkənin, sürünün* və s.

18. Tərsiz fel əməli şəkilçisi *-ın, -un, -in, -ün*: *çalın, soyun, bilin, görün*. Saitlə bitən sözlərə bitişdirildikdə şəkilçinin saiti düşür, *n* qalır: *qorun, sırım* və s.

19. Əmr forması II şəxsin təkinin şəkilçisi *-ın, -un, -in, -ün*: *alın, durun, keçin, köçün*. Saitlə bitən sözlərdə *-yın, -yun, -yin, -yün*: *anlayın, oxuyun, dinləyin, sürüyün* və s.

20. Əmr forması II şəxsin cəminin şəkilçisi *-ınız, -unuz, -iniz, -ünüz*: *alınız, oturunuz, əyləşiniz, düşünüz*. Saitlə bitən isimlərdə *-yınız, -yunuz, -yiniz, -yünüz*: *yoxlayınız, oxuyunuz, deyiniz, sürüyünüz* və s.

21. *-ınca, -unca, -incə, -üncə* şəkilçisi: *yazınca, dolunca, gəlincə, görünəcə*. Saitlə bitən sözlərdə *-yınca, -yunca, -yincə, -yüncə*: *ağlayınca, pisləyincə* və s.

22. *-ıncı, -uncu, -inci, -üncü* şəkilçisi: *qırxıncı, onuncu, birinci, üçüncü*. Saitlə bitən sözlər bitişdirildikdə şəkilçinin baş saiti düşür: *-ncı, -nci*: *altıncı, yeddinci* və s.

23. Feldən ad düzəldən *-ınc, -unc, -inc, -ünc* şəkilçisi: *qaxınc, qorxunc, sevinc, gulunc* və s.

24. İndiki zaman şəkilçisi *-ır, -ur, -ir, -ür*: *alır, olur, gəlir, bölür*. Saitlə bitən sözlərdə *-yır, -yur, -yir, -yür*: *darayır, oxuyur, alayır, çürüyür* və s.

25 Təsirli fel düzəldən *-ır, -ur, -ir, -ür* şəkilçisi: *qaçır-maq, uçur-maq, bişir-mək, köçür-mək* və s.

26. Təsirli fel düzəldən *-ıt, -ut, -it, -üt* şəkilçisi *axıt-maq, qorxut-maq, bərkıt-mək* və s.

27. Feldən isim düzəldən *-ıntı, -untu, -inti, -üntü* şəkilçisi: *qazıntı, qırıntı, ovuntu, əyinti, çöküntü* və s.

28. Feldən ad düzəldən *-ıcı, -ucu, -ici, -ücü* şəkilçisi: *alıcı, qırıcı, vurucu, seçici, sürücü*. Saitlə bitən sözlərdə *-yıcı, -yucu, -yici, -yücü: hesablayıcı, yuyucu, dinləyici, sürüyücü* və s.

29 Feldən isim düzəldən *-ış, -uş, -iş, -üş* şəkilçisi: *çağırış, duruş, oturuş, eniş, görüş, gülüş*. Saitlə bitən sözlərdə *-yış, -yuş, -yiş, -yüş: arayış, titrəyiş* və s.

30. Felin qarşılıq növünü düzəldən şəkilçi *-ış, -uş, -iş, -üş. yazış-maq, vuruş-maq, seviş-mək, görüş-mək* və s.

31. *-lı, -lu, -li, -lü* şəkilçisi: *qarlı, qırlı, dağlı, odlu, duzlu, kəndli, şəhərli, sözlü, güllü, evli, eşikli, məzəli, qaralı, sarılı* və s.

32 *-lıq, -luq, -lik, -lük* şəkilçisi: *daşlıq, otluq, birlik, üçlük* və s.

33. *-miş, -muş, -miş, -müş* şəkilçisi: *yazmış, oxumuş, keçmiş, görmüş* və s.

34 *-mı, -mu, -mi, -mü* şəkilçisi: *azmı, çoxmu, təkmı, cütmü, olarmı, oldumu, görmüşmü, bağdamı, evdəmi* və s.

35. *-kı, -ku, -ki, -kü* şəkilçisi: *axşamkı, onunku, dünənkı, gündüzkı, bizimkı, oğünkü, bağdakı, düzdəki, özününkü* və s

36. *-sız, -suz, -siz, -süz* şəkilçisi: *saysız, adsız, binasız, susuz, duzsuz, tozsuz, işsiz, sürüsüz, gölsüz* və s.

37. Əmr forması III şəxsin təkının şəkilçisi: *-sın, -sun, -sin, -sün alsın, oxusun, bilsin, görsün* və s.

38. *-sınız, -sunuz, -sınız, -sünüz* şəkilçisi: *qalırınsınız, olmuşsunuz, gəlirsınız, görürsünüz, gedərsınız, alarınsınız* və s

39 *-tı, -tu, -ti, -tü* şəkilçisi: *ağartı, xorultu, göyertı, böyürtü* və s.

40 *-çı, -çu, -çi, -çü* şəkilçisi. *yazıçı, topçu, zərbəçi, cütçü* və s
§174. *Mürəkkəb sözlərin yazılışı*. Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarına görə, mürəkkəb sözlər ya bitişik, ya ayrı, ya da yarımbitşik (defislə) yazılır

I. Bitişik yazılan mürəkkəb sözlər

1. Miqdar sayı ilə isim və ya sifətdən düzəldilən mürəkkəb sözlər; məs.: *üçbucaq, beşillik, on günlük, ikihəcali, birmənalı, yüzillik* və s.

2. İsimlə mənsubiyyət şəkilçili zərfdən düzəldilən mürəkkəb zərf və sifətlər; məs.: *bayramqabağı, rayonlararası, həyatıyanı, dənizkənarı* və s.

3. Çıxışlıq halda olan isimlə feli isim tərkibindən ibarət mürəkkəb sözlər; məs.: *anadəngəlmə, ucdantutma, başdansovma* və s.

4. İki sadə ismin qovuşmasından düzəldən mürəkkəb isimlər; məsələn: *qayınata, qayınana, giləmeyvə, rəsmxət, husnıxət, haciley-lək, sacayaq* və s

5. Sadə isimlə feli sifət tərkibindən ibarət mürəkkəb sözlər; məsələn: *aşsızan, gumbatan, gündoğan, tozsoran, taxıldöyan, susapən* və s.

6 Sadə isimlə feli isim birləşməsindən düzəldən mürəkkəb sözlər; məsələn: *səsvermə, poladəritmə, maşınqayırma, pambıqtə-mizləmə* və s.

7 Sadə və ya düzəltmə isimlə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş başqa bir ismin birləşməsindən düzəldən mürəkkəb sözlər; məsələn *ayaqqabı, əlyazması, ildönümü, suiti, cansağlığı, dünyagörüşü, əmi-qızı, eղoğlu, ilanbalığı* və s

8 Sadə və ya düzəltmə sifətlə sadə isimdən düzəldilən mürəkkəb isimlər; məsələn: *ağcaqanad, qaratikan, istiot, yeniyetmə, sarı-köynək, xammal* və s.

9. İsimlə *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi qəbul etmiş sadə və ya düzəltmə sifətdən ibarət mürəkkəb sözlər; məsələn *qanunauyğun-luq, əliaçıqlıq, qanunvericilik, əliəyrilik* və s.

10. Təkrarlanan felin *ha* vasitəsi ilə qovuşdurulmasından düzəldilən mürəkkəb sözlər; məsələn: *vurhavur, yazhayaz, gəlhagəl, gəz-hagəz, yehaye, dehade* və s.

Qeyd. Təkrarlanan fel kar samit ilə bitərsə, *ha* əvəzinə *a* və ya *ə* yazılır, məsələn *basabas, qaçaqaç, tutatut, kəkəkək, içəic* və s

11. Sonuna *xana, namə* qoşmaq ilə düzəldilən sözlər, məsələn *qıraətxana, kitabxana, mehmanxana, vəkalətnamə, "Hophopnamə"* və s.

12. Sadə sifətlə sadə isim birləşməsindən düzəldilən coğrafi adlar; məsələn: *Ağdaş, Ağşəhər, Qaraşəhər, Yenikənd, Göyçay* və s.

13. İki ismin birləşməsindən düzəldən coğrafi adlar, məsələn *Arpaçay, Qusarçay, Qonaqkənd* və s

14 İsimlərə *abad* sözünün qoşulması ilə düzəldilən yer adları, məsələn: *Sabirabad, Cəlilabad* və s

15. İnsan adlarını bildiren mürəkəb isimlər; məsələn: *Qızqayıt, Əbdulkərim, Əlimərdan, Məmmədəli, Xoşqədəm, Məmmədhasən* və s.

Qeyd İnsan adlarını bildiren mürəkəb sözlərdə iki sait yanaşı gələrsə, birinci sözün sonundakı sait ixtisar olunur; məsələn; *Ələkbər* (Əli-Əkbər), *Ələsgər* (Əli-Əsgər), *Hacəğa* (Hacı-ağa) və s

16. Tərkibində *zadə* və *oğlu* sözləri olan fəmilialar; məsələn: *Əzimzadə, Məmmədquluzadə, Həsənoğlu, Azəroğlu* və s.

17. Rütbe, ləqəb, titul bildirmədən mürəkəb adın tərkib hissəsi məqamında işlənən *mir, mirza, hacı, seyid, şah, sultan, ağa, bəy, xan, xanım, bəyim* sözləri olan mürəkəb isimlər; məsələn: *Mirbəşir, Mirzəli, Hacıbala, Seyidfatma, Şahsənəm, Sultanəli, Ağabacı, Xanmürad, Xanbaci, Böyükxanım, Balabəy, Bəyimbaci* və s.

18. Sadə sifətlə sadə isim birləşməsindən düzəldilən mürəkəb sifətlər; məsələn: *ağbirçək, ağsaqqal, balacaboy, bəstəboy, qarasaaqqal, sarıbənz, uzunsaç, uzunburun, dazbaş, ağciyər* və s.

19. Sadə və düzəltmə sifətdən emələ gətirilən mürəkəb sifətlər; məsələn: *qarasaçlı, ağsaçlı, qarabuğdayı, uzunboylu* və s.

20. Tərkibində *az, bərabər, bir, düz, eyni, müxtəlif, ümum, həm, çox* sözləri olan mürəkəb sifətlər; məsələn: *azişlənən, bərabərhuquqlu, düzbucaqlı, eyniqiymətli, ümumxalq, ümumdünya, ümumbəşəri, müxtəlifcəhətli, müxtəlifrəfli, həmkar, həmrəy, həmfikir, çoxcəhətli, çoxişlənən, çoxmənalı, çoxxətli, çoxmillətli, çoxhecəli, çoxuşaqlı* və s.

21. Sadə isimlə *verici, dəyişdirici, düzəldici, edilməz, olunmaz, gəlməz, batmaz, sevər, əmər, edici* və s kimi düzəltmə sifətlərdən emələ gələn mürəkəb sifətlər; məsələn: *zərəverici, sözdəyişdirici, sözdüzəldici, əvəzəilməz, məğlubəilməz, əvəzəolunmaz, ağlagəlməz, ağlabatmaz, əməksevər, sülhsevər, sudəmə, məhvedici, tənqidədic, təşirədic, təsirədic, hələdic* və s.

22. Mənsubiyyət şəkildə sadə isimlə sadə (və ya düzəltmə) sifətdən emələ gələn mürəkəb sifətlər; məsələn: *ağziboş, ağzi-açıq, ağzibütün, ağziyırıq, ağziğöyçək, qanıqara, ayağıyüngül* və s.

23. Sifətin şiddətləndirmə dərəcəsini bildirmək üçün sözün ilk hecasındakı saiddən sonra *m, p, s, r* ünsürləri artırmaqla düzələn hissəciklər sifətin əvvəlinə bitişdirilir; məsələn: *yamyaşıl, gömgöy, qapqara, qapquru, qıpqırmızı, sapsarı, büsbütün, tartəmiz* və s.

24. Sadə isimlə *bir* sayının birləşməsindən düzələn zərflər; məsələn: *əlbir, sözbir, canbir, dilbir* və s.

25. Sadə isimlə mənsubiyyət şəkildə isim və ya zərf birləşməsindən düzələn mürəkəb zərflər; məsələn: *addımbaşı, ayaqüstü, dilucu, dodaqaltı, gözaltı, əlaltı, əlüstü, barmaqarası* və s.

26. Təkrar edilən müxtəlif nitq hissələrinin *ba, bə* vasitəsi ilə qovuşdurulmasından düzələn mürəkəb zərflər; məsələn: *qarabaqara, dalbadal, ilbail, əlbəəl, yərbəyər, günbəgün, taybatay, əlbəəl, aybaay, növbənöv, cürbəcür* və s.

27. Aşağıdakı mürəkəb bağlayıcılar bitişik yazılır: *yainki, yaxud, nəinki, sanki, habelə, halbuki, həmçinin, hərəgah, hərəçənd, çünki*

II. Ayrı yazılan mürəkəb sözlər

1. Çıxışlıq hal şəkildə qəbul etmiş ismə qoşulan sifətdən düzələn mürəkəb sifətin tərkib hissələri ayrı yazılır; məsələn: *qoldan güclü, dildən iti, ağıldan kəm* və s.

2. Mürəkəb miqdar, sıra, kəsr sayları ayrı yazılır; məsələn: *on iki, altmış bir, otuz yeddinci, altmış doqquzuncu, üçdə bir, onda beş* və s.

3. Birinci sözü *o, bu* işarə əvəzliliklərdən ibarət olan mürəkəb sözlər ayrı yazılır; məsələn: *bu il, bu gün, o dəm, o vaxt* və s.

4. Mürəkəb sual əvəzliliklərinin, qeyri-müəyyən əvəzliliklərin tərkibindəki sözlər ayrı yazılır; məsələn: *nə cür, nə üçün, hər kəs, heç kəs* və s.

5. İki sadə bağlayıcıdan və sadə bağlayıcı ilə başqa nitq hissəsindən düzələn mürəkəb bağlayıcılar ayrı yazılır; məsələn: *bəla ki, bununla da, buna görə də, və ya, və yaxud, həm də, daha da, odur ki, tutaq ki, demək ki, madam ki, onun üçün də* və s.

6. Müxtəlif sözlərə *bilmək, etmək, eləmək, olmaq* fəllərinin qoşulması ilə düzələn mürəkəb fəllərin tərkib hissələri ayrı yazılır; məsələn: *gədə bilmək, şad olmaq, hökm eləmək, qəbul etmək* və s.

7. Məcəzi mənada işlənən fəllərlə başqa nitq hissələrinə mənsub sözlərin birləşməsindən düzələn mürəkəb fəllərin tərkib hissələri ayrı yazılır; məsələn. *başə düşmək, başə salmaq, qulaq asmaq, canə gəlmək* və s.

III. Defislə yazılan mürəkəb sözlər haqqında məlumat "defis işarəsi" bəhsində verilmişdir.

YAZIDA SÖZ HİSSƏSİNİN SƏTİRDƏN SƏTRƏ KEÇİRİLMƏSİ QAYDALARI

§175. Sətirdən sətərə keçirilmə haqqında. Yazıda sözlərin tərkib hissəsini bütövlükdə bir sətirdə yerləşdirmək cümlənin, mətnin düzgün oxunmasına, düzgün anlaşılmasına xüsusi kömək edir. Lakin hər zaman yazını bu şəkildə qurmaq mümkün olmur. Bəzən sətirin sonunda sözü bütövlüklə yazmaq üçün yer qalmır, sözün digər hissəsini sonrakı sətirin əvvəlinə keçirmək lazım gəlir. Belə məqamda mexaniki olaraq sətirin sonuna neçə hərf yerləşsə, sözün əvvəlindən bu qədər də hərfi sətirin sonunda yazmaq, sözün qalan hissəsini isə yeni sətərə keçirmək olmaz. Belə hallarda sətirin sonunda yerləşməyən sözün quruluşu, mənası nəzərə alınmalı, yeni belə sözlər quruluş və məna vahidləri halında parçalara ayrılıb birinci hissəsi əvvəlki sətirin sonunda, ikinci hissəsi isə sonrakı sətirin başında yazılmalıdır. Buna görə də müasir Azərbaycan orfoqrafiya qaydasında söz hissəsinin sətirdən sətərə keçirilməsində heca vahidliyi, söz kökü vahidliyi və qrafik vahidlik kimi üç prinsip əsasında aşağıdakı qaydalar müəyyənləşdirilmişdir.

§176. Heca vahidliyi prinsipi. Bu prinsipə əsasən sətirdən sətərə keçirməkdə sözün ayrılan hissələri heca vahidləri ilə eyniyyət təşkil etməlidir.

Müasir Azərbaycan yazısında heca vahidliyi prinsipi əsasında sətirdən sətərə keçirmə qaydaları aşağıdakılardır:

1. Söz hissələri yeni sətərə bütöv hecalarla keçirilir; məsələn: *qa-zı, qu-zu, dost-luq, yay-laq, çə-mən və s.*

2. Sözün birçə saitdən ibarət olan ilk hecasını əvvəlki sətirin sonunda qoymaq olmaz, buna görə də ikihecalı belə sözləri *a-da, a-dam, a-ra, a-la, a-na, a-ta, a-çıq, a-cı, ə-ziz, ə-kin, ə-la, e-lan* kimi hecalara ayırmadan bir sətirdə yazmalı. Lakin ilk hecası birçə saitdən ibarət söz üç, dördhecalı olarsa, sətirin sonunda olan yerə görə sözün əvvəlindəki iki hecanı sətirin sonunda yazmaq, qalan hissəni isə yeni sətərə keçirmək lazımdır, məsələn: *ica-zə, eti-raz, aci-zanə və s.*

3. İki və ya çoxhecalı sözlərin birçə saitdən ibarət olan sonuncu hecası yeni sətərə keçirilməz. Belə sözlər ikihecaldırsa, bir sətirdə yerləşdirilməli və *cüz-i, şu-a* şəklində parçalanmamalıdır. Belə sözlər çoxhecaldırsa, sözün sonundan iki hecanı birlikdə yeni sətərə keçirmək lazımdır; məsələn: *va-qiə, əm-təə, id-dia, mət-bəə, müd-dəə və s.*

4. Tərkibində eynicinsli qoşa samit olan sözlərin saitdən əvvəlki iki samitini nə sətirin sonunda qoymaq olar, nə də o biri sətərə keçirmək olar.

Bu sözləri yeni sətərə keçirərkən qoşa samitdən hər biri hecalardan birinə qoşulur.

Keçirmək olmaz	Keçirmək olar
<i>a-ddım, add-ım do-qquz, doqq-uz sə-kkiz, səkk-iz rə-ssam, rəss-am sə-hhət, səhh-ət</i>	<i>ad-dım doq-quz sək-kiz rəs-sam səh-hət</i>

5. Bitişdirici (*a*) (*ə*) vasitəsi ilə əməl gələn *qaçaqaç, tutatut, kəsəkəs* tipli sözlər aşağıdakı şəkildə yeni sətərə keçirilir

Keçirmək olmaz	Keçirmək olar
<i>qaç-aqaç tut-atut kəs-akəs</i>	<i>qa-çaqaç, qaça-qaç tu-latut, tuta-tut kə-səkəs, kəsə-kəs</i>

§177. Söz kökü vahidliyi prinsipi. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrini sətirdən sətərə keçirməkdə əsasən söz kökü vahidliyi prinsipi tətbiq olunur. Bu prinsipə görə mürəkkəb sözün müəyyən hissəsini əvvəlinci sətirin sonunda qoyub digər hissəsini yeni sətərə keçirərkən tərkibindəki sözlərdən ya əvvəlkinin, ya da sonrakının leksik vahidliyini mühafizə etmək lazımdır. Buna görə də mürəkkəb sözlərin hissələrini sətirdən sətərə keçirərkən aşağıdakı qaydalara riayət etmək zəruridir:

1. Mürəkkəb sözün tərkibindəki ikinci sözün başındakı samit səs heca vahidliyinə görə sətirin sonunda yazılan əvvəlki sözün axırına düşsə də, orada saxlanılmır, yeni sətərə keçirilən sözün baş səsi halında yeni sətirin əvvəlində yazılır. Beləliklə də, yeni sətərə keçirilən hissənin söz vahidliyi mühafizə edilmiş olur; məsələn:

Keçirmək olmaz	Keçirmək olar
<i>bioq-rafiva diaq-ram proq-ram monoq-rafiva teleq-ram</i>	<i>bio-qrafiva dia-qram pro-qram mono-qrafiva tele-qram və s.</i>

2. Mürekkəb sözlərin tərkibindəki birinci sözün son samitini ikinci sözün birçə saitdən ibarət olan ilk hecasına qoşub yeni sətərə keçirmək olmaz. Eləcə də ikinci sözün birçə saitdən ibarət olan ilk hecasını birinci sözün son samitinə qoşub vahid heca halında sətirin sonunda saxlamaq olmaz; məsələn:

Keçirmək olmaz	Keçirmək olar
<i>di-lucu, dilu-cu</i>	<i>dil-ucu</i>
<i>əvə-zedilməz, əvəzə-dilməz</i>	<i>əvəz-edilməz</i>
<i>əvə-zolunmaz, əvəzo-lunmaz</i>	<i>əvəz-olunmaz</i>
<i>kəkli-kotu, kəkliko-tu</i>	<i>kəklik-otu</i>
<i>paltar-rasan, paltara-san</i>	<i>paltar-asan</i>
<i>Gül-lağa, Güla-ğa</i>	<i>Gül-ağa</i>
<i>Sabi-rabad, Sabira-bad</i>	<i>Sabir-abad</i>
<i>tasi-redici, tə-siredici</i>	<i>tasir-edici</i>

§178. Qrafik vahidlik prinsipi. İxtisarla yazılan sözlərin, qısaltmaların, rəqəmlərin, durğu işarələrinin və eləcə də müxtəlif elm sahələri ilə bağlı olan spesifik işarələrin aşağıdakı qaydalar üzrə sətirdən-sətərə keçirilməsində əsasən qrafik vahidlik prinsipi tətbiq olunur

1. Ad və ata adının böyük hərflərlə yazılmış qısaltmaların birini əvvəlki sətirin sonunda qoymaq, digərini yeni sətərə keçirmək, eləcə də qısaltmaların hər ikisini əvvəlki sətirin sonunda qoymaq, fəmiyyəni isə sonrakı sətərə keçirmək olmaz. Bunların hamısı bir sətirdə yazılmalıdır; məsələn. *Ü.-Ə.Hacıbəyov*, yaxud *Ü.Ə.-Hacıbəyov* halında sətirdən sətərə keçirmək olmaz, *Ü.Ə.Hacıbəyov* halında bir sətirdə yazmaq lazımdır.

2. Bir neçə hərf birləşməsindən ibarət olan qısaltmaların tərkibindəki hərfin birini (və ya bir neçəsini) sətirin sonunda qoymaq, digərini (və ya digərlərini) yeni sətərə keçirmək olmaz; məsələn:

APU qısaltmasını *A-PU* və *AP-U* kimi, *AHIŞ* qısaltmasını *A-HİŞ*, *AH-İŞ*, *AHİ-Ş* kimi parçalayıb sətirdən sətərə keçirmək olmaz. Belə qısaltmaları təşkil edən hərflərin hamısı vahid söz halında bir sətirdə yazılmalıdır.

3. Ancaq yazıda işlənən və bir neçə sözün ilk hərfi əsasında düzəldilib kiçik hərflə yazılan qısaltmaların bir hissəsini sətirin sonunda qoymaq, digər hissəsini isə yeni sətərə keçirmək olmaz. Belə qısaltmalar, eləcə də *kq*, *km*, *mm* kimi bitişik yazılan qısaltmalar bir sətirdə, həm də mənaca bağlı olduğu sözün sonunda yazılmalıdır; məs.: *ç v*, ... *kq*, ... *km* və s.

4. Hərflər və rəqəmlərlə düzəldilmiş qısaltmalardakı hərfləri əvvəlki sətirin sonunda yazmaq, rəqəmləri isə yeni sətərə keçirmək olmaz. Belə qısaltmalar bir sətirdə yazılmalıdır; məs.: *TU-104*, *İL-18* və s

5. Rəqəm ilə yazılan saylara defis ilə qoşulan şəkilçiləri rəqəmlərdən ayırıb yeni sətərə keçirmək olmaz, yeni

<i>5-</i> <i>-ci ..</i>	<i>saat 12-</i> <i>-də ..</i>	<i>1905-</i> <i>-ci ildə</i>	<i>saat 6-</i> <i>-ya qədər</i>
----------------------------	----------------------------------	---------------------------------	------------------------------------

halında keçirmək olmaz. Bunlar bir sətirdə *5-ci...*, *12-də...*, *1905-ci ildə*, *6-ya qədər* tərzində yazılmalıdır.

6. Rəqəmlərdən sonra ixtisarla yazılan ölçü vahidlərini və eləcə də bəzi şərti işarələri rəqəmlərdən ayırıb yeni sətərə keçirmək olmaz. Bunlar bir sətirdə yazılmalıdır; məsələn.

<i>5</i> <i>kq</i>	<i>150</i> <i>km</i>	<i>100</i> <i>%</i>
-----------------------	-------------------------	------------------------

halında iki sətirdə deyil, *5 kq*, *150 km*, *100%* tərzində bir sətirdə yazmalı.

7. Açılan mötərizə və dırnağı sətirin sonunda qoymaq olmaz

8. Durğu işarələrini yeni sətərə keçirib sətirin başında qoymaq olmaz.

MÜNDƏRİCAT

Giriş 5

BİRİNCİ HİSSƏ

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi

Ümumi fonetika məsələləri	8
Səsin formalaşma mənbələri və əlamətləri	13
Azərbaycan ədəbi dilindəki saitlər sistemi (vokalizm)	34
Saitlərin əsas xüsusiyyətləri	41
Azərbaycan dilindəki samitlər sistemi (konsonantizm)	54
Azərbaycan ədəbi dilindəki samitlərin əsas xüsusiyyətləri	58
Nitqin fonetik parçaları	79
Heca	81
Nitq axınında hecaların fonetik tərkibindəki proseslər haqqında	90
Azərbaycan ədəbi dilindəki fonetik hadisə və qanunlar	99
Nitq parçalarının mənalı səslənmə (fono-semantik) əlamətləri	122
Vurğu	123
Avazlanma (intonasiya)	135
Durğu (fasilə)	137

İKİNCİ HİSSƏ

Müasir Azərbaycan dilinin orfoepiyası

Tələffüz və orfoepiya	140
Ədəbi tələffüzün mənbələri haqqında	149
Tələffüz vasitələri	153
Tələffüz şəraiti	156
Lüğəvi şəraitdə tələffüz	157
Saitlərin tələffüzü. Samitlərlə yanaşı saitlərin tələffüzü	159
Yanaşı saitlərin tələffüzü	168
Samitlərin tələffüzü. Müxtəlif çalarlıqlarda tələffüz olunan cingiltili samitlər	172

Əsasən öz məxrəcəinə müvafiq tələffüz olunan cingiltili samitlər	179
Müxtəlif çalarlıqlarda tələffüz olunan kar samitlər	182
Əsasən öz məxrəclərinə uyğun tələffüz olunan kar samitlər	186
Qrafik şəraitdə tələffüz	187
Qrammatik şəraitdə tələffüz	194
Morfoloji şəraitdə tələffüz	195
Sintaktik şəraitdə tələffüz	202
Ədəbi tələffüzün pozulma mənbələri	207

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası

Yazı və orfoqrafiya	212
Orfoqrafiya	220
Azərbaycan dili orfoqrafiyasının prinsipləri	221
Defis işarəsi və orfoqrafik mahiyyəti	229
Şəkilçilərin yazılışı	239
Yazıda söz hissəsinin sətərdən sətərə keçirilməsi qaydaları	248

Əbdüləzal Məmməd oğlu Dəmirçizadə

**MÜASİR
AZƏRBAYCAN DİLİ**

I hissə

FONETİKA, ORFOEPIYA, ORFOQRAFİYA

“Şərq-Qərb”

Bakı

2007

Buraxılışa məsul

Əziz Guləliyev

Texniki redaktor:

Rövşən Ağayev

Kompyuter səhifələyicisi

Rəvan Mürsəlov

Korrektorlar:

*Fəridə Səmədova
Pərinaz MUSAQIZI*

Yığılmağa verilmişdir 10 05 2007 Çapa imzalanmışdır 19 07 2007
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$ Fiziki çap vərəqi 16 Ofset çap üsulu
Tirajı 25000 Sifariş 100

DUST 5773-90, DUST 4 482-87

Kıtab "C BS-PP" MMC motbəsində çap olunmuşdur
Bakt. Şorifzadə kuçəsi, 3

Ш163
947

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il

tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.